

תוכן העניינים

3.....	דבר העורכת.....
6.....	טכנולוגיות "מפציעות ומשבשות" בעולם הביטחוני – למידה ממקרה בוחן של בינה מלאכותית ונתוני עתק בנאט"ו על בניית יכולות השתנות טכנולוגיות / רס"ן ד"ר אושרי ברגיל.....
33.....	פודקאסטים יומיים במצבי חירום: "שומר החומות" כמקרה בוחן / ד"ר אלה בן עטר ופרופ' סמדר בן אשר.....
48.....	כשאינטרסים משתלבים: שיתוף הפעולה המודיעיני בין משרד החוץ ובין שירות הביטחון הכללי לאחר קום המדינה / ד"ר יורם פריד היסטוריון.....
67.....	תקצירי דוקטורטים.....
67.....	הבית והמחנה: פעלנות של נשות חיילים דתיים קרביים בשירות חובה / ד"ר אפרת חזן.....
76.....	נלחמים את דרכם פנימה: חיילים בודדים, הגירה, וזהות לאומית בישראל / ליאור יוחנני.....
83.....	עיון מחודש במאמרו של איל בן ארי <i>"Empirical Social Research in and on the Armed Forces (2021) Military Sociology in Israel."</i>
111.....	ביקורת ספרים.....
111.....	להביט במאכלת: הלם קרב בקולנוע התיעודי בישראל, 1988–2020. סקירת ספרו של אדם צחי בהוצאת מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב / פרופ' אמריטוס ענר פרמינגר.....
114.....	איתן שמיר, משה דיין: התפתחותו של אסטרטג מערכות ומודן, בן-שמון, 2023 / פרופ' סטיוארט כהן.....
122.....	מענה לסטיוארט כהן, על ביקורת הספר איתן שמיר, משה דיין: התפתחותו של אסטרטג, מערכות ומודן, בן-שמון, 2023 / איתן שמיר.....
129.....	על הכותבים.....

חברה, צבא וביטחון לאומי

יוצא לאור עלידי "מערכות" – בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי ואגודת חוקרי צבא חברה בישראל

גיליון יולי 2024, תמוז תשפ"ד

ISSN: 2789-4835

העורכת הראשית: פרופ' אלישבע רוסמן-סטולמן

עורך מדור ביקורת ספרים: פרופ' איל בן ארי

עורכי משנה: ד"ר איתמר ריקובר, מר עדי לרנר

עריכה: גב' יעל קולטון זיו

חברי המערכת

פרופ' אייל בן ארי, ד"ר עפרה בן ישי, פרופ' עוזי בן-שלום, פרופ' אורן ברק, ד"ר אמיר גילת,

ד"ר ראובן גל, פרופ' זאב דרורי, פרופ' אילת הראל, ד"ר איל לוי, מר עדי לרנר, פרופ' בני

מילר, פרופ' הלל נוסק, פרופ' יורם פרי, ד"ר איתמר ריקובר

הדעות המובעות במאמרים מבטאות את דעתם האישית של הכותבים

דבר העורכת

גיליון מורחב זה הוא תוצר של המציאות המורכבת של העולם שלאחר 7 באוקטובר. לנוכח גיוסם של כותבות.ים ושופטים.ות בצו 8, הסבירות לעמוד בתוכנית המקורית של הוצאת הגיליון בזמן ירדה לחלוטין. כך נולד הרעיון להוציא גיליון מורחב שהוא למעשה שני גיליונות – גיליון חורף 2023 (6) וגיליון קיץ 2024 (7). במובן זה, הגיליון המורחב עומד בצילם של המאורעות שעברנו כולנו. עם זאת, מרבית המאמרים והמדורים נכתבו לפני המלחמה. בכך הגיליון הוא גם עדות להמשכיות המחקר בתחום וליכולתו לאסוף את עצמו, להתרכז, ולא להזדרז להסיק מסקנות אקדמיות לפני תקופה של עיבוד. הוא אינו גיליון בנושא המלחמה ואינו מתיימר לעסוק בה, גם אם יש בו אזכורים מסוימים והתייחסות מוגבלת למלחמה ולמציאות, וגם אם כולנו איננו כשהיינו.

המאמר הפותח את הגיליון, של אושרי ברגיל, עוסק בטכנולוגיות מפציעות ומשבשות בעולם הביטחוני, ושואל כיצד יכולה ישראל לשמר את יתרונותיה בעידן המהפכה התעשייתית הרביעית, בעזרת מקרה בוחן של מדיניות נאט"ו בנושא בינה מלאכותית ונתוני-עתק. המאמר מאפשר לנו להבין טוב יותר את הסוגיה הרחבה העומדת לפתחנו בנושא מחד גיסא, אבל בעזרת מקרה הבוחן מאפשר מבט ממוקד יותר על הנושא מאידך גיסא.

מאמרו של אלה בן עטר וסמדר בן אשר מחזיר אותנו למבצע "שומר חומות" (2021), ולתפקיד החברתי שהסכתים (פודקאסטים) ממלאים, או עשויים למלא. המאמר משרטט את ההשפעה שיש לאמצעי תקשורת אלה על אלה בעת לחימה, ועל יכולתם להשפיע על תחושת החוסן של הציבור אם יבחרו בכך.

במאמר השלישי בגיליון, יורם פריד מסתכל בעין היסטורית על שיתוף הפעולה המודיעיני בין משרד החוץ ושירות הביטחון הכללי לאחר קום המדינה. פריד מתאר כיצד שיתוף פעולה זה נבע מהצורך להתמודד עם הדינמיקה הפוליטית הבין-לאומית, וקושר את הדברים להגדרתו של "ביטחון" גם ברמה התיאורטית.

לכתב העת נוספו שני מדורים חדשים. הראשון הוא **מדור תקצירי דוקטורטים** שאושרו לאחרונה, ומטרתו לאפשר לקהילת חוקרי צבא-חברה להתעדכן במחקרים של חוקרים צעירים בתחום, ולהכיר את הכותבים ואת מחקריהם. בגיליון הנוכחי תוכלו לקרוא את תקציר הדוקטורט של אפרת חזן, אודות פעלנות (agency) של נשים של חיילים קרביים דתיים, ואת תקציר הדוקטורט של ליאור יוחנני, אודות חיילי בודדים.

מחקרה של חזן מניח יסודות לשדה שטרם נחקר כראוי, תוך שאילת כלים משדות משיקים: מערכות תובעניות, חיילים דתיים בצבא חובה, ופעלנות של נשים. כפי שמשתקף בתקציר הבהיר של חזן, אחד מחידושיו של המחקר הוא נושא "ההסדרים האפורים": היכולת של פרטים בתוך המערכת הצבאית להתנהל בדפוסי פעולה לא רשמיים אלה מול אלה. כאשר החיילים ונשותיהם פועלים מול

מפקד ולא מול המערכת, התוצאות יכולות להיות חיוביות עבור כולם – פרטים ומערכת כאחד. חזן ממשיגה רעיון זה וגם משבצת אותו בהקשר בין-לאומי.

מחקרו של יוחנני, העוסק כאמור בחיילים בודדים המשרתים בצה"ל, שואל שאלות מרכזיות וחשובות כגון: מדוע צעירות וצעירים אלו מחליטים להגיע לארץ ולהתגייס? האם הם נשארים בארץ לאחר שירותם? מדוע? חלק מהממצאים יפתיעו את מי שאינם מעורים בתחום, כמו למשל העובדה ששירות קרבי דווקא אינו אינדיקציה להישארות בארץ. בהתאם למציאות, יוחנני הוסיף מבט קצר על הנושא לנוכח המלחמה.

אני בטוחה ששני כותבים מוכשרים אלה ימשיכו לתרום לקהילת חוקרי צבא-חברה, ומחכה למחקריהם הבאים.

המדור החדש השני הוא **מדור העיון המחודש** במאמר מרכזי בתחום. במסגרת מדור זה עתיד לפרסם בכל פעם עיון מחודש במאמר משמעותי ביחסי צבא-חברה שהתפרסם בעבר בבמה אקדמית אחרת ובאנגלית. מטרתו הראשונה של המדור היא לחשוף מחדש מאמרים שייתכן שפחות מוכרים לחלק מהקוראים בשל אילוצי זמן ושפה. מטרתו השנייה היא לאפשר לכותבת לעיין מחדש במאמר ממרחק הזמן ובראי המציאות הנוכחית, לגלות תובנות חדשות ולראות היכן המאמר פוגש את הכותבת. ואת הקהילה המחקרית שלנו כיום: מה השתנה? מה לא השתנה? מה ניתן ללמוד מהדברים היום לאור הזמן והמציאות? מדור זה גם מזמין את כולנו לחשוב מחדש על המאמר ולעורר שיח בינינו.

בגיליון הנוכחי, מאמרו של איל בן ארי – עיון מחדש בעברית במאמרו, *Military Sociology in Israel. Empirical Social Research in and on the Armed Forces* (2021) - יתפרסם באתר האגודה בלבד.

כאמור, בן ארי בוחן את הנושא בעיניים של 2024, שראו שינויים נוספים בדיצפלינה כמו גם את אירועי השבעה באוקטובר. בניגוד למאמר המקורי, שנכתב עבור קוראים לא-ישראלים, המאמר הנוכחי מציג את הנושא עבור קהל ישראלי דובר עברית שיש לו גם זיקה אישית לנושא. מעבר לסקירה גרידא, מאמרו של בן ארי בוחן את התחום דרך פריזמה רחבה, מנתח ומקטלג אותו ומביט גם לעבר העתיד. אמנם המאמר רואה את עצמו כעוסק בסוציולוגיה ובסוציולוגים צבאיים, וחלק מהכותבים המוזכרים בו וודאי לא יראו את עצמם ככאלה, אך הדברים מדגישים את האינטרציפלינריות של התחום של צבא, חברה וביטחון לאומי ואת יכולתם של החוקרים בתחום לנוע על ציר שהוא מגוון יותר משנדמה לנו. בהמשך לכך, המאמר מאיר (גם בעצם פרסומו) את תנועתם של חוקרי התחום על ציר הביקורת כלפי מושאי המחקר: מהי ביקורת? מהי ביקורת ליגיטימית? האם חובה לומר "דבר גם שאיננו נשמע"? מה תפקידנו (המעשי) כחוקרי התחום? מהן ההשלכות האופרטיביות של המחקר שאנחנו עורכים? מה משמעות השיח שכולנו מנהלים ברמות

שונות עם צה"ל בפרט ועם צבאות באופן כללי? האם חוקרים הם חלק מהחברה ומייצגים אותה, או נפרדים ממנה בכתבתם? האם יש שינוי בשלל הנקודות הללו לאור השבעה באוקטובר? אלו שאלות מרכזיות ומהותיות, ואני תקווה כי המאמר ישמש אבן בניין חשובה בכיתות הלימוד שלנו, וקרש קפיצה לדיונים מחודשים בינינו, חברי.ות האגודה וחוקרי.ות התחום, וגם בינינו לבין הגורמים הרלוונטים בצה"ל.

ביקורות הספרים בגיליון הנוכחי כוללים שתי סקירות שהן ביקורות ספרים במובן הקלסי: אהוד מניפז הסוקר את ספרם של יורם עברון וריצ'ארד ביטזינגר, Evron, Yoram, Bitzinger, Richard A., 2023. *The Fourth Industrial Revolution and Military – Civil Fusion*. וענר פרמינגר הכותב על ספרו של אדם צחי, להביט במאכלת: הלם קרב בקולנוע התיעודי הישראלי, 1988-2020. ראוי להעיר כי הספר החל כמאמר בגיליון השני של כתב עת זה, ויש בכך סגירת מעגל נעימה לכולנו.

הביקורת השלישית עוסקת בספרו של איתן שמיר, משה דיין: התפתחותו של אסטרטג, ומזמנת לנו הזדמנות משמחת לדיון נרחב בין המבקר, סטיוארט כהן, ובין כותב הספר, איתן שמיר. אני מודה לעורך ביקורות הספרים, איל בן ארי, שניצח על המלאכה בחוכמת לב. תקוותינו המשותפת היא שגם בגיליונות הבאים יתפתח דיון דומה בספרים רלוונטיים, ונקיים שיח אקדמי ראוי ומעמיק בספרים שיש בהם עניין לקהילה המחקרית של כתב העת.

כתב העת נשען על השופטים והשופטות, על נכונותם. לקרוא לעומק ובכובד ראש, ולהעיר הערות ברוח טובה ובונה, ועל כותבות וכותבים מקצועיות.ים, המגישים.ות תוצרי מחקרי לכתב העת. אני מודה לכולכם. על האמון שנתתם. בכתב העת. על שיתוף הפעולה, על המחויבות לכתב העת ולדיסציפלינה שלנו. בלעדיכם. לא היינו.

חברי וחברות המערכת של כתב העת תומכים.ות לכל אורך הדרך בצוות העורכים, מעלות.ים רעיונות חדשים ותורמים.ים מניסיונם ומיכולותיהם, ואני מודה לכולכם. תודה מקרב לב לעורכים המייסדים-היוצאים, אורי בריוסף ואילת הראל, על תהליך חפיפה מועיל ומשכיל. הגיליון הנוכחי נבנה על היסודות שהנחתם, ואני מקווה לעמוד ברף הגבוה שהצבתם.

שיתוף הפעולה בין אגודת חוקרי צבא-חברה ובין מערכות הוא מצד אחד מובן מאליו בשל הנושא שבו כולנו עוסקים, ומצד אחר כלל לא מובן מאליו בשל העולמות השונים שאנו מגיעים מהם. אני מודה מאוד לעדי לרנר ולאמיר גילת, אנשי מערכות, על שיח פתוח, אמון הדדי, ושיתוף פעולה ברוח טובה.

תודה מיוחדת לאיתמר ריקובר, עורך המשנה של כתב העת. אחת הסיבות שהיה ברור לי שהגיליון יצליח למרות הכול, היא הידיעה שאנחנו עובדים עליו יחד.

בתקווה לקריאה משכילה ולבשורות טובות לכולנו,

אלישבע

טכנולוגיות "מפציעות ומשבשות" בעולם הביטחוני – למידה ממקרה בוחן של בינה מלאכותית ונתוני עתק בנאט"ו על בניית יכולות השתנות טכנולוגיות

רס"ן ד"ר אושרי ברגיל

רמ"ד מחקר טכנולוגיה ודיגיטל במכון המחקר של ממד"ה

תקציר

שימור היתרון הטכנולוגי של ישראל חיוני ליכולתם של צה"ל ומערכת הביטחון להגן על המדינה מפני איומים פוטנציאליים עתידיים. ההתפתחות הטכנולוגית המואצת של השנים האחרונות מובילה לטכנולוגיות המכונות "משבשות", "מפציעות" ואפילו "בלתי נמנעות". מבחינה ביטחונית, הגדרת הטכנולוגיות הללו מתמקדת בתשעה תחומים עיקריים: בינה מלאכותית (AI), נתוני עתק, אוטונומיה, טכנולוגיה קוונטית, ביוטכנולוגיה ושיפורים אנושיים, טכנולוגיות על-קוליות, טכנולוגיות חלליות, חומרים וטכנולוגיות ייצור, אנרגיה והנעה (propulsion). במסגרת בניית האסטרטגיה הביטחונית של ישראל וצה"ל ל-2030 ואילך, יש לעסוק בהתפתחות הטכנולוגית בתחומים אלה כהזדמנות, אך גם כסיכון במקרה שהתפתחויות בתחומים אלה ישחקו את היתרון הטכנולוגי של ישראל. על מנת להתמודד בצורה אמפירית עם שאלת המחקר – כיצד לשמר את היתרון האיכותי של ישראל לנוכח התפתחותן של טכנולוגיות מפציעות ומשבשות, מאמר זה משתמש בחקר מקרה של התפתחות והתקדמות בטכנולוגיות בתחומים נתוני עתק ובינה מלאכותית. המטרה היא לבחון מה אפשר ללמוד מקצב ההתקדמות של טכנולוגיות אלה בנוגע לטכנולוגיות משבשות ומפציעות אחרות.

ממצאי המחקר מצביעים על כך שהדרך הטובה ביותר להאיץ את קצב ההתפתחות בתחום הטכנולוגיות המפציעות והמשבשות, הוא להתמקד בבניית יכולות טרנספורמטיביות (transformative capacity). מאמר זה מציע לחלק את היכולות הטרנספורמטיביות הנדרשות לארבעה גורמים מרכזיים: 1. יכולות הנדרשות לפיתוח טכנולוגי; 2. יכולות הנדרשות לשיפור קצב אימוץ הטכנולוגיה ברמה האינדיווידואלית; 3. יכולות הנדרשות לשיפור קצב ההתאמה הארגונית לטכנולוגיה; 4. יכולות הנדרשות למיסוד והטמעה חברתית של הטכנולוגיה. לסיכום, מובאות ההמלצות המרכזיות שהוכחו כמוצלחות במקרה הבוחן ואשר ניתנות ליישום בישראל, בגופי הביטחון ובקהילת המודיעין, ונערך דיון במגבלות המחקר ובצורך במחקרי המשך.

מילות מפתח: אימוץ טכנולוגיה; הסתגלות ארגונית; יכולות טרנספורמטיביות.

Preparing Israel for the Era of Disruptive Technologies: Insights from NATO's Journey with AI and Big Data

Abstract

Maintaining a technological edge is critical to Israel's ability to prevent and guard against any future technology-enabled threats. Many sorts of technology have recently been labeled "emerging," "inevitable," or even "disruptive". Emerging and Disruptive Technologies (EDT) innovation initiatives in nine major areas, including artificial intelligence (AI), data and computing, autonomy, quantum-enabled technologies, biotechnology and human improvements, hypersonic technologies, space, novel materials and additive manufacturing, and energy and propulsion. Building Israel's strategic plans to 2030 on ward, EDT is considered as a critical challenge as well as an opportunity that will need significant action from Israel.

This article recommends that Israel should concentrate on strengthening its transformational capacity (TC) to technologies, particularly EDT. Building and enhancing

people's, organization's, and societies systems, structures, cultures, skills, and resources is what TC is all about. It is based on a case study of NATO's non-classified policy and activities in more developed EDT - AI and big data analytics. It highlights three crucial elements as a foundation for TC. It focuses on: (1) Individual adoption rates and strategies for increasing them; (2) Suggestions for improving organizational adaptability; (3) and Suggestions for improving social technology absorption via institutionalization initiatives. According to this paper, Israel may profit substantially by building TC in these sectors as part of its EDT engagement strategy. The framework is then described, followed by suggestions for each domain identified.

מבוא

שימור היתרון הטכנולוגי של ישראל חיוני ליכולתם של צה"ל ומערכת הביטחון להגן על המדינה מפני איומים פוטנציאליים עתידיים. ההתפתחות הטכנולוגית המואצת של השנים האחרונות מובילה לסוגים רבים של טכנולוגיה, אשר כונו "משבשות" (Kosal, 2020; Manyika et al., 2013), "מפציעות" (Waelbers, 2011) ואפילו "בלתי נמנעות" (Kelly, 2016). טכנולוגיות אלה, שצוינו במפורש על ידי נאט"ו כמשפיעות על הביטחון הבין-לאומי, כוללות: נתוני עתק, בינה מלאכותית, טכנולוגיה קוונטית, ביוטכנולוגיה ושיפורים אנושיים, טכנולוגיות על-קוליות, טכנולוגיות חלליות, חומרים חדשים (nano materials) וייצור מתקדם, אנרגיה והנעה (propulsion), NATO STO, (Vanatta et al., 2022; 2020). לטענתי, במסגרת בניית התוכנית האסטרטגית של ישראל ושל צה"ל לשנת 2030 ואילך, יש לעסוק בהתפתחות הטכנולוגית בתחומים אלה כהזדמנות, אך גם כסיכון – במקרה שהתפתחויות אלה יִשְׁחֲקוּ את היתרון הטכנולוגי והביטחוני של ישראל.

חלק מן הטכנולוגיות הללו מתקדמות ומוטמעות יותר מאחרות. לכן, כדי להתמודד בצורה אמפירית עם שאלת המחקר – כיצד לשמר את היתרון האיכותי של ישראל עם התפתחותן של טכנולוגיות מפציעות ומשבשות – מאמר זה משתמש בחקר מקרה של התפתחות והתקדמות בשתי טכנולוגיות מרשימות הנמצאות באימוץ נרחב יותר – נתוני עתק ובינה מלאכותית. מכיוון שהשיח בישראל בתחומים אלה מצומצם עקב היעדר פרסומה של אסטרטגיה צה"לית או מדינית ברורה, ועל מנת להימנע מהטיות מקומיות שנובעות ממחקר על מדינה או צבא בודדים, נבחר לצורך חקר המקרה ניתוח של מדיניות נאט"ו, כגוף מדיני-ביטחוני המרכז את הידע הנאגר מ-30 מדינות החברות בברית וממדינות שותפות נוספות (Gray & Ertan, 2021). שיטת המחקר המרכזית שבה השתמש המאמר כוללת מחקר מדיניות מובנה (Dal Mas et al., 2019) שבחן את החסמים, ההזדמנויות, הפערים, הפתרונות והלקחים שנלמדו ממדיניות נאט"ו בנושא הבינה המלאכותית ונתוני העתק כדי להגיע למסקנות בנוגע לטכנולוגיות מפציעות ומשבשות אחרות.

המאמר פותח בסקירה העוסקת בשאלה מהן טכנולוגיות מפציעות ומשבשות בתחום הביטחוני, ומציג את ההגדרות לטכנולוגיות אלה ואת השפעותיהן האפשריות על הביטחון הלאומי, תוך התמקדות בבינה מלאכותית ונתוני עתק. לאחר מכן הוא סוקר את הידע הקיים בנוגע לשאלה כיצד ניתן להשפיע על קצב האימוץ והשימוש בטכנולוגיות צבאיות, בהסתמך על תאוריות מתחום החדשנות העוסקות בבניית יכולות אימוץ והטמעה רחבות היקף של טכנולוגיה, ותוך שימת דגש על

מחקרים שבחנו זאת ביחס לטכנולוגיה הצבאית. המאמר מתאר את הרקע הגאופוליטי לחקר המקרה הנבחר – נאט"ו ופעולותיה להאצת קצב החדשנות בתחום הטכנולוגיות המפציעות והמשבשות. לאחר סקירת הספרות והרקע, המאמר מפרט את שיטת המחקר שנבחרה ומנמק את המיקוד בחקר המקרה, את העקרונות לביצוע מחקר מדיניות מובנה, ואת אופן איסוף המידע וניתוח הנתונים. בחלק הבא, אשר עוסק בממצאי המחקר, המאפשרים בחינה של הגורמים הפסיכולוגיים, הסוציולוגיים והחברתיים של קצב אימוץ הטכנולוגיה, מציע המאמר חלוקה של היכולות הטרנספורמטיביות הנדרשות לארבע משפחות מרכזיות, הוא מציע תיאור של כל משפחה ומסביר מדוע היכולות חולקו באופן זה. לאחר מכן מביא המאמר את ההמלצות המרכזיות שהוכחו כמוצלחות במקרה הבוחן ואשר ניתנות ליישום בגופי הביטחון בישראל. לסיכום, המאמר דן במגבלות המחקר המוצע ובמחקרי המשך הנדרשים.

מהן טכנולוגיות מפציעות ומשבשות?

"ההגדרה של 'טכנולוגיה משנת משחק' (Game changing technology) או 'משבשת' היא קריטית כדי להבדיל אותה מההתקדמות הטכנולוגית הסטנדרטית" – כך טענו במאמרם מ-1997 ג'וזף באואר וקלייטון כריסטנסן, שטבעו את המונח "טכנולוגיה משבשת" כדי לציין את ההשפעה שלה על השוק (Christensen, 1997). עם זאת, במרוצת השנים, טכנולוגיות רבות זכו להיתכנות "טכנולוגיות משבשות" גם אם השפעתן המשבשת, על השוק ועל תפיסות המשתמשים, התגלתה כחלשה למדי.

בתחום הביטחוני נהוג לראות טכנולוגיה משבשת כ"טכנולוגיה, או פיתוח טכנולוגי שמוביל לשינוי יסודי בתפיסות ומודלים" (Vladu & Popescu, 2021). הדיון על אודותיהן ועל אודות יכולות השיבוש שלהן את הביטחון העולמי צובר תאוצה בשנים האחרונות, ומכנה אותן "טכנולוגיות מפציעות ומשבשות" (להלן בקיצור – טמ"מ, EDT: Emerging And Disruptive Technologies). פיקוד ההכשרה והתפיסה של הצבא האמריקאי (DTIC) הגדיר רשימה המכונה "טכנולוגיות משנות משחק" (Game changing technologies) לשנת 2035, הכוללת: רובוטיקה, בינה מלאכותית, מחשוב (קוונטי, נתוני עתק, נתוני חישה), סייבר, ייצור אדיטיבי, לוחמה אלקטרונית, האינטרנט של הדברים (IoT), חומרים להסוואה, כיסוי והונאה, וטכנולוגיות אנטי-לוייניות. כאשר בפיקוד הרחיקו את המבט עד ל-2050 התווספו לרשימה – נשקים היפרסוניים, ביולוגיה סינתטית, אנרגיה ונשקי אנרגיה (Kosal, 2020; Vanatta et al., 2022). ניתוח מקיף שהתבסס על תובנותיהם של מעל 6,000 חוקרים ומדענים, שבוצע ביחידת המדע והטכנולוגיה של נאט"ו, העלה ממצאים דומים ומשמש את נאט"ו ומדינותיה כהגדרה מקובלת מאז דצמבר 2019. מפת הדרכים של נאט"ו אשר התבססה על חלוקה זו, מיקדה את ההתפתחות הטכנולוגית הנדרשת של נאט"ו לתשעה תחומים טכנולוגיים, אשר זוהו כבעלי פוטנציאל לשיבוש חריף בהקשרי הביטחון העולמי (Kosal, 2020; NATO STO, 2020, p. 6). מכיוון שהגדרת התחומים הללו היא הנפוצה יותר בספרות המחקרית ומכיוון שחקר המקרה עוסק בנאט"ו,

במאמר זה בחרתי להסתמך עליהן. להלן סקירה מתמצתת של הגדרת התחומים השונים, שמטרתה לספק את הרקע ההכרחי לדיון:¹

נתוני עתק (Big Data) – המונח "נתוני עתק" מתאר מאגרי נתונים המאופיינים בגדילה משמעותית של נפח (Volume), מהירות (Velocity), מגוון (Variety) ואמתיות (Veracity) (Hilbert, 2016; Mayer-Schönberger & Cukier, 2013). בשנים האחרונות התחוללו תהליכים שהובילו לדיגיטליזציה מוגברת, ריבוי חיישנים חדשים, צורות תקשורת חדשות, וגם וירטואליזציה של מרחבים חברתיים (למשל, רשתות חברתיות). אלה תרמו רבות לפיתוח נתוני עתק הדורשים צורות ניתוח מתקדמות לאחסון, הבנה וייצוג כמויות גדולות של מידע. טכנולוגיות אלה מחוללות שינוי באופני קבלת ההחלטות, על ידי אופטימיזציה, מידול וסימולציה, הנדסת גורמי אנוש ומחקר תפעולי (NATO STO, 2020, p. 42), והשפעתן על אופני האיסוף ומיצוי מידע מודיעיני ואופרטיבי אף מוגדרת כמהפכה (הרשקוביץ, 2019; Lucarelli et al., 2021).

בינה מלאכותית (AI: artificial intelligence) – יש הגדרות רבות לבינה מלאכותית, חלקן מדגישות את האופי החישובי-סטטיסטי שלה, ואחרות את השוני שלה מהבינה האנושית (Brynjolfsson & McAfee, 2016; Crawford, 2021). לעניינה של עבודה זו, ובהתאם להגדרה של בינה מלאכותית כטכנולוגיה מתפתחת בהקשר צבאי, נגדיר אותה כיכולתן של מכונות לבצע משימות הדורשות מידה של אינטליגנציה שנחשבה זה כבר כאנושית. לדוגמה: זיהוי דפוסים, למידה מניסיון, הסקת מסקנות, חיזוי או אף נקיטת פעולה, בין אם באופן דיגיטלי או כ"בינה" העומדת מאחורי מערכות אוטונומיות במרחב הפיזי (Chenok et al., 2021; NATO STO, 2020, p. 50).

אוטונומיה – מוגדרת כיכולת של מערכת להגיב למצבי חוסר ודאות על ידי חיבור ובחירה עצמאית בין דרכי פעולה שונות על מנת להשיג מטרות שנקבעו מראש, ומבוססות על ידע, "הבנה" ומודעות לעולם, למערכת ולמצב. אוטונומיה מאופיינת בדרגות של התנהגות מכוונת עצמית (מכונה גם "רמות של אוטונומיה") הנעות בין תלות מלאה ובין אוטונומיה מלאה (Singer, 2009). יישומים לדוגמה ליכולות אוטונומיות כוללים: אפשרור גישה פיזית או מודיעינית לאזורים בלתי נגישים, יצירת מעקב מתמיד – על ידי התמדה בפעילויות שהיו מוגבלות בזמן וקשב עד כה, שינוי פני הלוגיסטיקה, המודיעין והאש בלחימה ועוד (NATO STO, 2020, p. 59). כל אלה עשויים להשפיע הן על פעילות הצד ה"כחול" (כוחותינו) ולהשפיע על אופני האיסוף, העיבוד והנגשת המידע, הן על איסוף מידע על פעילות הצד ה"אדום" (היריב) בעקבות הצורך באיסוף מידע בהיקפים רחבים יותר, על אודות וכנגד סוכנים ופלטפורמות מסוג חדש (Koppelman, 2019). על חשיבותה של האוטונומיה לשדה הקרב העתידי ניתן ללמוד מהחוקר פול שארה, שטען כי "מערכות אוטונומיות מעלות סוגיות תפעוליות, אסטרטגיות ומדיניות מאתגרות, שאת מלוא היקפן עדיין לא ניתן לראות. על צבאות ומדינות לראות את העתיד העמום והלא ברור הזה כדי לצפות את האתגרים הללו ולהתכונן אליהם

¹ להרחבה על תהליך הבחירה, הניתוח או כל אחת מהטכנולוגיות הללו מומלץ לפנות לדו"ח נאט"ו: NATO Science & Technology Organization, "Science & Technology Trends 2020-2040".

כעת. אלה שיצליחו לעשות זאת יהיו מוכנים בצורה הטובה ביותר להצליח במלחמה עתידית" (Scharre, 2018).

טכנולוגיות קוונטיות – טכנולוגיות קוונטיות מנצלות התפתחויות מדעיות בפיזיקה קוונטית, העוסקת בקנה מידה אטומי ותת-אטומי, ובחקר התופעות הנלוות לה, לצורך התקדמות טכנולוגית מהותית בתחומי ההצפנה (קריפטוגרפיה), חישובים מורכבים, ניווט ותזמון מדויקים, חישה והדמיה, תקשורת ופיתוח חומרים מורכבים (NATO STO, 2020, p. 69; van Amerongen, 2021). אף שפוטנציאל השינוי של הטכנולוגיה נותר ברובו בלתי ממומש לנוכח השלב הראשוני שבו מצויה הטכנולוגיה, ניתן לראות בנקל כיצד שינויים אלה עשויים להשפיע על העליונות הטכנולוגית הביטחונית העתידית (Hershkovitz, 2022).

טכנולוגיות חלל – החלל נחשב כמרחב אשר מתחיל בגובה 90-100 ק"מ מעל גובה פני הים. טכנולוגיות חלל מנצלות את המרחב ומתמודדות עם הסביבה המבצעית הייחודית שמציע החלל לצורך שימושים צבאיים ואזרחיים כגון תקשורת, ניווט, העברת מידע, חישה מרחוק, מודיעין ומעקב, פיקוד ושליטה ועוד (NATO STO, 2020, p. 76). כמו במקרים אחרים של טכנולוגיות שנסקרו, שילוב של יכולות חלליות עם יכולות נוספות – למשל עיבוד מידע ובינה מלאכותית – עשוי להרחיב באופן ניכר את השפעתן על שדה הקרב. גם במקרה זה, ההשפעות של טכנולוגיות חלל עשויות להימצא בצד הכחול (שיפור יכולתנו בתחומים הנסקרים) אך גם בצד האדום, על ידי שיבוש היכולות שבאמתחתנו, צורכי איסוף חדשים והצורך להתגונן מפני יכולות היריב.

טכנולוגיות על-קוליות – מערכות על-קוליות (היפרסוניות) פועלות במהירויות הגבוהות מחמישה מאך (6,125 קמ"ש). הן כוללות מגוון של סוגי טילים המסתמכים על השפעות קינטיות, או כוללים ראשי נפץ משלימים (שיכולים אף להיות גרעיניים), נחילים אוטונומיים של חימושים אלה, או אמצעי-נגד כלפי איום זה. נוסף על כך, טילים אלה מאתגרים במיוחד בשל המהירות ויכולת התמרון הגבוהה שלהם. בהתייחס לסיכון הפוטנציאלי הרב הגלום בהם, תת-מזכיר ההגנה האמריקני לנושאי מחקר והנדסה, מייקל גריפין, אמר: "אני מצטער על כל מי שדוגל בעדיפות גבוהה אחרת, אבל על-קוליות צריכה להיות ראשונה בסדר העדיפויות" (NATO STO, 2020, p. 86). בעוד בעת הזו הטכנולוגיה בחיתוליה ונמצאת בידי מעצמות עולמיות בלבד (סין, רוסיה, ארצות הברית), בטווח הרחוק יותר, מדינות מתקדמות טכנולוגית, כמו למשל איראן, צפויות לפתח יכולות דומות (Frantzman & Mehta, 2023; Stone, 2020). התפתחויות בטכנולוגיות אלה ישבשו את תפיסת ההגנה הישראלית, ויצריכו פיתוח חיישנים ומערכות הגנה מסוגים חדשים כדי להתמודד עם האיום ולנטרל את הפגיעות הישראלית האפשרית. חשוב לציין כי בעוד טכנולוגיות אחרות ברשימה זו מפותחות בעיקר לצרכים דרשימושיים (צבאי ואזרחי) ובאקוסיסטם מרובה שיתופי פעולה (המובלים בחלקם על ידי חברות טכנולוגיה וגופי אקדמיה), הרי טכנולוגיות על-קוליות מפותחות לצרכים צבאיים על ידי תעשיות ביטחוניות באופן כמעט בלעדי.

ביוטכנולוגיה – ביוטכנולוגיה משתמשת באורגניזמים, רקמות, תאים או רכיבים מולקולריים שמקורם ביצורים חיים כדי לפעול על יצורים חיים אחרים ולהתערב בפעולת התאים ומרכיביהם,

לרבות החומר הגנטי שלהם. התפתחויות בתחום זה כוללות גם התערבויות ביררפואיות המשמשות לשיפור התפקוד הפיזיולוגי, הקוגניטיבי או החברתי. המחקר בתחום מנסה לשלב בין טכנולוגיות ביו, ננו, מידע ואלמנטים עצביים, כדי "לשפר" את בני האדם ותפקודיהם (NATO STO, 2020, p. 94). כך, מצד אחד, חיילים עשויים להיות בעלי מסוגלות גבוהה יותר בקרב אך גם בעלי יכולת להרחיב את יכולות הלמידה, עיבוד המידע וקבלת ההחלטות שלהם. מהצד השלישי, עשויים להיות מפותחים חומרים לא מוכרים, בעלי פוטנציאל נזק רב על בסיס ביולוגי, או כאלה הפועלים נגד רקמות ביולוגיות (ICRC, 2017).

חומרים חדשים וייצור מתקדם (Novel Materials and Advanced Manufacturing) – חומרים מתקדמים הם חומרים מלאכותיים (להבדיל מביולוגיים) בעלי תכונות ייחודיות וחדשניות. הם עשויים להיות מיוצרים בטכניקות השאובות מננוטכנולוגיה או מביולוגיה סינתטית ולאפשר ייצור ציפויים בעלי עמידות קיצונית לחום, שריון גוף או פלטפורמה בעלת חוזק גבוה, ציפויים חמקניים, קצירת אנרגיה, מוליכות-על, חיישנים מתקדמים ואף פירוק חומרים אחרים ועוד. בדומה לטכנולוגיות אחרות, להתקדמות בחומרים ובייצור תהיה השפעה עמוקה על הביטחון בעשורים הקרובים. השימוש בחומרים חדשניים ובטכניקות ייצור מתקדמות (למשל, טכניקות ייצור אדפטיבי כמו הדפסות תלת-ממד) יהפוך מוצרים ליעילים יותר, יזרז תכנון וייצור מותאמים אישית, יוביל לאלקטרוניקה וחיישנים מסוגים חדשים, וייצור שינוי בעולם חלקי החילוף – במיגון, ברק"ם ועוד. גם כאן, האתגר העומד בפני המערכות הביטחוניות כפול – גם להצליח לנצל את הטכנולוגיה לצורכיהן (למשל עבור פיתוח חיישנים חדשים), וגם להתמודד עם הימצאותן בידי היריב – למשל התמודדות עם חומרים חמקניים בעלי תכונות משתנות ולא מוכרות לצורכי הסוואה, כיסוי והונאה, או עם ניידות יוצאת דופן בעקבות יכולות ייצור חדשות (NATO STO, 2020, p. 104).

הנעה ואנרגיה² – סיבות שונות, כמו החשש מהשפעותיהם הסביבתיות של דלקי מאובנים, מובילות להתפתחות בתחומי האנרגיה – ייצורה, ניצולה, שינועה ואחסונה, והתפתחות זו מובילה איתה התפתחויות בתחומי ההנעה. מקורות אנרגיה גמישים ואלטרנטיביים עשויים לשנות את משק האנרגיה ובכך לתרום לאפשרויות חדשות שנחשבו בלתי מתקבלות על הדעת מבחינה אנרגטית עד לא מזמן. ביישומן הביטחוני, התפתחויות אלה יתרמו לניידות גבוהה בחתימה נמוכה; הגדלת סיבולת הפעולה של מכשירים שונים – למשל חיישנים; הנמכה דרסטית של עלות פעילויות עתירות אנרגיה, לרבות בתחומי מחשוב ובינה מלאכותית, ועוד. התפתחויות אלה צפויות לשנות הן את האפשרויות העומדות בפני הצד הכחול, והן את אלה הקיימות בפני היריב, למשל בהקשרים של חתימה נמוכה, תקשורת, תנועה ועוד.

אלה הן תשע המשפחות הטכנולוגיות המרכזיות, על השלכותיהן האפשריות, המסומנות על ידי נאט"ו כמפציעות ומשבשות, ואשר מאמר זה מבקש לבחון את אפקטיביות ההתמודדות עימן. לצד

² הנעה ואנרגיה הצטרפו מאוחר יותר לרשימת הטכנולוגיות הנכללות כטמ"מ בנאט"ו ולא היו ברשימה המקורית עליה הוסכם במפת הדרכים שפורסמה ב־2019.

ההצגה הממוקדת של טכנולוגיות אלה, חשוב לשמור על צניעות רבה בנוגע ליכולת לחזות את מסלול התפתחותן והשפעתן. תימוכין לכך ניתן למצוא בדבריו של המדען האמריקני המפורסם ונשיא "מכון העתיד", רוי אמארה, שהצהיר כי "אנו נוטים להעריך יתר על המידה את ההשפעה של טכנולוגיה בטווח הקצר ולזלזל בהשפעה בטווח הארוך" (Searls, 2012), כמו גם בדבריו של הסוציולוג אלווין טופלר שציין כי "העתיד תמיד מגיע מהר מדי, ובסדר הלא נכון" (Gilli, 2019b).

מאפיין נוסף של טמ"מ, אשר קיבל תשומת לב מעטה עד כה, הוא האופן שבו הן משבשות את תפיסתנו – כלומר את המודלים המנטליים האישיים שלנו בדבר האופן שבו היבטים מסוימים של העולם "עובדים". במילים אחרות, הטכנולוגיות בתחומים אלה "בלתי נתפסות" מטבען. צמד הפסיכולוגים ג'ורג' לייקוף ומארק ג'ונסון הסבירו בספרם, "מטפורות שאנו חיים לפיהן", כי דימויים, מבני שפה ודמיון הם מנגנונים חיוניים של המוח המאפשרים לנו להשתמש במה שאנו יודעים על החוויה הפיזית והחברתית שלנו כדי לספק הבנה של אינספור נושאים אחרים ולקבל החלטות במצבים מורכבים ובאיודאות (Lakoff & Johnson, 2003). אלה בדיוק המצבים המאפיינים את שדה הקרב ואת זירת הניתוח המודיעינית.

היעדר מודל מנטלי מתאים בא לידי ביטוי בשאלה, האם למשל אנחנו יכולים לדמיין מחשב קוונטי בעבודה? אולי התשובה לכך חיובית אם מדובר בפיזיקאי או מהנדס מיומן מאוד, אבל ההנחה היא שרוב קוראי מאמר זה אינם יכולים. אולם לא רק אנחנו, ההדיוטות, לא מסוגלים, אלא גם מקבלי ההחלטות, אלה שמנסים לצפות את התוצאות והשפעתן ועל ידי כך מכווינים את התפתחותן העתידית. יתרה מזו, ייתכן שכלל לא ניתן לבנות מודל מנטלי הולם עבור טכנולוגיות אלה. אליעזר יודקובסקי (2008), חוקר מוביל בתחומי הבינה המלאכותית, טען ש"ללא ספק, הסכנה הגדולה ביותר של בינה מלאכותית היא שאנשים מסיקים מוקדם מדי שהם מבינים אותה". בהשאלה, הדבר דומה לטכנולוגיות גרעיניות בשנות ה-50 או לתחום הסייבר בתחילת שנות ה-2000, אשר מרבית האנשים, כולל מחבר מאמר זה, עדיין מתקשים מאוד להבין.

לסיכום, נראה שההתפתחות של הטכנולוגיות הללו, השונות מאוד האחת מרעותה, תישאר רוויה באיודאות – עתירת הצלחות וכישלונות מפתיעים. לצד התפתחות הטכנולוגיות, הטמ"מ יפריעו ו"ישבשו" את המודל המנטלי שלנו לפעולת העולם, ובהקשר הביטחוני – לשדה הקרב העתידי, למלחמות ולתהליכים מבצעיים. בהתאם לכך, אני סבור שבעוד אנו מתקשים בהבנה של הדרך שבה הטכנולוגיה עצמה תפתח, אנחנו כן יכולים לפתח הבנה טובה יותר של הגורמים המשפיעים על אימוצה וקליטתה בצורה שתצמצם השפעות בלתי רצויות על הצבא והחברה, וכפועל יוצא מכך – לבנות ארגוני ביטחון חסינים יותר לנוכח הטכנולוגיות האלה ולתרום להאצת קצב ההתמודדות הטכנולוגי. מדוע אני סבור שיכולת ההבנה של ההשפעות החברתיות, התרבותיות והארגוניות של הטכנולוגיה גבוהה יותר? התשובה לכך מבוססת על מחקרים מתחום החדשנות, מדעיטכנולוגיה וחברה (STS) וטכנולוגיה צבאית, אשר יוצגו בחלק הבא.

כיצד מתפתחת חדשנות טכנולוגית-ביטחונית?

כותבים שונים עסקו בשאלה כיצד ניתן להרחיב את השימוש בטכנולוגיות מתקדמות לצרכים ביטחוניים, צבאיים ומודיעיניים. חלקם עסקו בנושא מתוך התבוננות היסטורית (Roland, 2016), חלקם התמקדו בשאלת ההשפעה של הטכנולוגיה על הכוחות הבינלאומיים הגדולים (Lee, 2018), ואחרים התמקדו, באופן ספציפי יותר, בהשפעה המהפכנית שעשויה להיות לטכנולוגיה על תפיסות צבאיות, למשל בעיצוב ה"מהפכות בעניינים צבאיים" (RMA) (Dolata, 2009; O'Hanlon, 2018), או על חדשנות צבאית באופן נרחב יותר (Stanley-Lockman & Rosen, 1988; Gerstein, 2018; Trabucco, 2021). המשותף לכל הכותבים הוא התובנה כי מה שמשיע על קצב אימוץ הטכנולוגיה לשימושים אלה איננו רק קצב הפיתוח הטכנולוגי אלא גורמים נוספים, כגון התאמה תרבותית, אוריינות, כשירות ומיומנות של המשתמשים, קונצנזוס ערכי ותפיסתי לגבי השימוש בטכנולוגיה ועוד. כל אלה באים לידי ביטוי, בין היתר, ב"יכולת הספיגה" (Absorptive Capacity) של טכנולוגיה על ידי ארגונים וחברות.

במחקר שפורסם ב-1990 הגדירו כהן ולווינטל את יכולת הספיגה הטכנולוגית כ"יכולת לזהות את ערכם של רעיונות, מושגים ומידע חדשים, להטמיע וליישם אותם כחלק מיכולות הארגון" (Cohen & Levinthal, 1990). חשוב לציין כי הם התייחסו לארגונים במובנם הרחב – מגופים בין-לאומיים של מדינות וחברות ועד קבוצות קטנות – אשר בכוחם ללמוד כיצד ללמוד ולהסתגל לרעיונות, מושגים ותפיסות חדשות. חשיבותה של יכולת הספיגה היא בהמשגת הפער שבין כמות הטכנולוגיות המתפתחות, אשר לפרקים נדמית כאינסופית כמעט, ובין היכולת של הארגונים לקלוט, להטמיע ולהשתמש בהן בצורה אפקטיבית. נראה כי בעשורים האחרונים, עם האצת קצב התפתחות הטכנולוגיה, הולך וגדל הפער בין קצב זה ובין ההשתנות האיטית יחסית של בני האדם, הארגונים, המוסדות, הנורמות החברתיות והתרבות. היטיב לנסח את הפער בין התפתחות הטכנולוגיות ובין קצב השינוי של יחידים, תאגידים, ממשלות ואפילו חברות (Societies) החוקר סקוט ברינקר, בקביעתו הידועה כ"חוק מרטק" (Martec's law): "הטכנולוגיה משתנה באופן מעריכי (אקספוננציאלי), אבל ארגונים משתנים באופן לוגריתמי" (Brinker, 2016). ממצא זה תקף גם בנוגע לטכנולוגיות צבאיות וביטחוניות, כפי שטען חוקר נאט"ו, אנדראה גילי: "האימוץ וההפצה של טכנולוגיה צבאית הם איטיים ומסובכים להפליא" (Gilli, 2021, p. 10). טענה זו נכונה גם בהקשר הצה"לי, כפי שנמצא לאחרונה במחקרים שעסקו באימוץ המואץ של טכנולוגיות בעקבות פרוץ מגפת הקורונה (בר-גיל, 2021; Bar-Gil & Spiegler, 2021).

בעוד קיים קונצנזוס בנוגע לקיומו של פער בין קצב ההתפתחות הטכנולוגי ובין יכולת הספיגה הארגונית, ובנוגע לצורך לסגור אותו, הרי אין קונצנזוס בנוגע לשאלה מה ניתן וצריך לעשות על מנת להאיץ את קצב הפיתוח, האימוץ, ההטמעה והשימוש בטכנולוגיה. בספרו **דיפוזיה של חדשנות** (Diffusion of Innovation), החוקר אוורט רוג'רס הגדיר את אופני המדידה שבהם נכון לבחון את קצב ההפצה של חידושים טכנולוגיים (Rogers, 1983) והניח את התשתית להתפתחות מודלים למדידת משתנים הכרוכים באימוץ הטכנולוגיה על ידי אינדיווידואלים, ארגונים וחברות (Gallivan,

(2001; Tamilmanni et al., 2021; Zhu et al., 2006). ואולם בעוד תאוריות אלה והמודלים המוצגים בהן עשויים להסביר משתנים כמו גדילה בכמות המשתמשים ואף במוצרים ובטכנולוגיות עצמן, הרי הם מתעלמים לעיתים מהשפעת הטכנולוגיה על תפיסות ושינויים רחבים יותר, שכן לצד השימוש בה, הטכנולוגיה מובילה לעיצוב מחדש של ארגונים, של מבנים חברתיים ואף של בני האדם המשתמשים בה (Bar-Gil, 2020). בעקבות זאת, מנקודת מבט ביטחונית, החיפוש אחר חדשנות טכנולוגית נדרש להתבטא בפרקטיקה מבצעית, או לממש יתרון פוטנציאלי בשדה הקרב (Stanley-Lockman & Trabucco, 2021, p. 5). על כן, חוקרים בנושאי חדשנות ביטחונית-טכנולוגית בוחנים את אימוץ הטכנולוגיה גם על ידי שינויים בדוקטרינה, במבנים ארגוניים ובתפיסות מבצעיות ומתחשבים בגורמים תרבותיים וארגוניים נוספים (Roland, 2016; SAS-123 Research Task Group, 2021).

במהלך ההיסטוריה, המגזר הביטחוני הפגין חדשנות קוהרנטית ויעילה יותר ממגזרים ציבוריים אחרים (Roland, 2016). טכנולוגיות מפציעות ומשבשות אינן המקרה הראשון וגם לא האחרון של טכנולוגיה דרשימושית שפותחה ואומצה בעיקר על ידי תעשייה מסחרית אך שימשה להשגת יתרון צבאי. רולנד (2016), אשר חקר את הנושא בראייה היסטורית, מציין את סלילת רשת הדרכים באימפריה הרומית כדוגמה לכך. עם זאת, במקרה של הט"מ, בעת הנוכחית דפוס היסטורי זה מאותגר, שכן מדינות וארגונים ביטחוניים מתקשים להגיע התקדמות טכנולוגית, אינם משמשים כסוכני החדשנות המובילים ותלויים בשיתוף פעולה אזורי-צבאי יעיל להצלחת מאמציהם. חלק מן הטכנולוגיות מושפעות יותר מקצב הפיתוח בחברות הטכנולוגיה הגלובליות (למשל, בינה מלאכותית ונתוני עתק), חלקן מהאקוסיסטם של מחקר ופיתוח, הכולל מחקר אקדמי בסיסי ומחקר תעשייתי וביטחוני יישומי (קוונטים, חלל, חומרים חדשים, הנעה ואנרגיה), וחלקן מפותחות בעיקר בתעשיות ביטחוניות (על-קוליות) (Agrawal et al., 2019; Lee, 2018; Soare, 2021, p. 7).

שינויים אלה, במעמדם ובתפקידם של הגופים העוסקים בפיתוח ואימוץ של טכנולוגיות בעולם הביטחון והמודיעין, מובילים לשאלה כיצד למקד את המאמצים המדינתיים-צבאיים-ביטחוניים לטובת האצת קצב הדיפוזיה של הטכנולוגיה. לטענתי, בעקבות הסקירה לעיל ובהתחשב במרכזיות הנחלשת של מדינות וארגונים ביטחוניים בפיתוח ט"מ, הישענות על אסטרטגיה המדגישה את קצב המחקר והפיתוח הטכנולוגי (R&D) עשויה להתגלות כמוגבלת ביכולתה לחולל דיפוזיה של חדשנות טכנולוגית לצרכים ביטחוניים. לטענתי, לצד ההשקעות במו"פ טכנולוגי, נדרשת השקעה משלימה ורחבת היקף בבניית יכולות המאיצות את הדיפוזיה של חדשנות טכנולוגית ברחבי הארגונים, הצבאות והמדינות. הספרות המחקרית מכנה יכולות אלה "יכולות טרנספורמטיביות" (Transformative Capacities) – המחזקות את יכולתם של מבנים ומערכות להשתנות על ידי פיתוח תרבות, כישורים (skills) והון אנושי, בממדים הארגוניים, המוסדיים והחברתיים (Dolata, 2009; Ziervogel et al., 2016).

נאט"ו ופעולותיה להאצת קצב ההתפתחות הטכנולוגית

מזכ"ל נאט"ו, יאנס סטולטנברג, הצהיר ב־2020 על כוונתו לשמור על היתרון הטכנולוגי של נאט"ו על ידי פיתוח עקרונות וסטנדרטים משותפים לטכנולוגיות חדשות, כחלק מתוכנית "נאט"ו 2030". לשם כך נאט"ו מבצעת השקעות אדירות במו"פ טכנולוגי, בהן הקמת מאיץ חדשנות (DIANA: Defence Innovation Accelerator for the North Atlantic); הקמה של קרן השקעות לעידוד חדשנות טכנולוגית בעלות של כמיליארד אירו (NATO, 2022); הקמת קבוצות מומחים ויועצים טכנולוגיים, ועוד.³ לצד השקעות אלה עולים קולות אחרים, מתוך הברית ומחוצה לה, המכריזים כי מדובר לא רק בשאלה של התפתחות טכנולוגית. בהתאם לתפיסות שנסקרו לעיל, הם מדגישים שניצחון במרוץ הטכנולוגי כרוך בדיפוזיה של חדשנות טכנולוגית לא פחות מאשר במו"פ טכנולוגי "טהור" (Murray, 2020). הם טוענים כי נעשים מעט מדי מאמצים לפתח את היכולות הטרנספורמטיביות של הברית והמדינות החברות בה (Soare, 2021).

הפעילות להאצת קצב ההתפתחות הטכנולוגית בישראל

מחקר זה מתמקד בפעילויותיה של נאט"ו כחקר מקרה. על מנת למצות את הלמידה מהמקרה הנחקר וליישמה על המקרה של ישראל, אפרט מעט על האקוסיסטם המקומי ועל הפעילויות הבולטות שנערכו בו בשנים האחרונות, במטרה להאיץ את קצב ההתפתחות הטכנולוגית ואת אימוצה על ידי כוחות הביטחון. גורמים רבים משתתפים בפעילות ענפה של המו"פ אשר מטרתה לשמר את היתרון הטכנולוגי של ישראל, בהם משרד הביטחון וצה"ל, התעשיות הביטחוניות, מוסדות אקדמיים וגופי מחקר. עיקר הפעילות בתחום נעשית בתעשיות הביטחוניות. הגורמים הללו משקיעים במו"פ בכל שנה מיליארדי ש"ח במצטבר. נוסף על כך, בשנים האחרונות הולכת ומתרחבת בשוק האזרחי מגמה של פיתוחים טכנולוגיים שלהם ערך גם לצורכי הביטחון (מבקר המדינה, 2018). הגוף המרכז את שיתוף הפעולה בין הגופים הביטחוניים השונים בישראל ובהם צה"ל, משרד הביטחון והתעשיות הביטחוניות השונות, הוא מפא"ת – מנהל למחקר ולפיתוח אמצעי לחימה ותשתית טכנולוגית.⁴

בשנים האחרונות התקיימו פעילויות בולטות לקידום קצב החדשנות הטכנולוגית הצבאית, ובראשן הקמת מרכזי חדשנות של משרד הביטחון (Innofense)⁵ ושל צה"ל (חטיבת השילד"ח),⁶ שאף מפעילים תוכנית האצה (אקסלרטור) וחממות טכנולוגיות. נוסף על כך הוקמו גופים ארגוניים לקידום נושאים טכנולוגיים נבחרים על ידי ריכוז משאבים, יצירת שותפויות ותקינה. כך קמה בצה"ל מנהלת הטרנספורמציה הדיגיטלית,⁷ ולאחרונה פורסם כי משרד הביטחון אף מתכנן להקים מנהלה ייעודית לקידום פיתוח טכנולוגיות עתידיות.⁸

³ ראו: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_184303.htm

⁴ https://www.mod.gov.il/Departments/Pages/Research_and_Development_Agency_Mafaat.aspx

⁵ [/https://accelerator.i-hls.com/he/home-he](https://accelerator.i-hls.com/he/home-he)

⁶ <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001278547>

⁷ <https://www.israeldefense.co.il/node/40845>

⁸ https://www.calcalist.co.il/local_news/article/hkfxszhcs

מן הספרות שנסקרה עולה כי כדי להאיץ את קצב אימוץ הטכנולוגיה ביחס לטמ"מ, יש להשקיע בפיתוח יכולות טרנספורמטיביות. אלה חמש הסיבות המרכזיות: 1. ההשקעות הטכנולוגיות הנוכחיות במ"פ גבוהות מאוד, וכדי להשיג את ההחזר הטוב ביותר עבור ההשקעה רצוי לתגבר אותן במאמצים משלימים שאינם כרוכים בהכרח במו"פ טכנולוגי; 2. מחקרים רבים הראו שזהות המנצחים והמפסידים במרוץ ההשתנות ואימוץ הטכנולוגיה נקבעת לרוב לנוכח קיומם של מנגנוני אימוץ יעיל של טכנולוגיות, ולא דווקא לנוכח פיתוח הטכנולוגיות; 3. במקרה של טמ"מ, חיזוי ההתקדמות במחקר ופיתוח בטכנולוגיה ספציפית עשוי להיות קשה, מועד לכישלון ואף חסר תוחלת. השקעה בפיתוח יכולות תתרום לאימוץ טכנולוגי, התאמה והטמעה של טכנולוגיות מסוגים שונים מול שיבושים פוטנציאליים רבים ואיזודאות גדולה; 4. חוק מרטק שהוצג מעלה טוען שיחידים, תאגידיים, ממשלות ואפילו חברות נעים לאט מאוד ביחס לקצב הפיתוח הטכנולוגי. על כן יש להתחיל לעודד שינויים בגורמים אלה כמה שיותר מוקדם; 5. ההתפתחות הטכנולוגית בתחומים אלה מכוונת על ידי רשת רחבה של אינטרסים לאומיים, פיננסיים ותאגידיים, נאט"ו וארגונים בין-לאומיים אחרים, אבל גם מדינות בודדות כמו ישראל, ואפילו צה"ל וקהילת הביטחון, יכולים להשפיע על גופים אלה באמצעות יכולות טרנספורמטיביות הכוללות מאמצים שונים, ובכך לאפשר התפתחות טכנולוגית-חברתית מיטבית.

אם כך, כיצד נדע מהם המאמצים המועילים ביותר לשם אימוצן של יכולות טרנספורמטיביות? החלק הבא יפרט על שיטת המחקר שנועדה לענות בדיוק על שאלה זו, העומדת בלב המאמר.

שיטת המחקר

במטרה לענות על השאלה כיצד ניתן לשמור על היתרון הטכנולוגי של ישראל ביחס לטכנולוגיות מפציעות ומשבשות, בחרתי לבצע מחקר מדיניות מובנה שיתמקד במדיניות של ארגון ביטחוני רב-לאומי (נאט"ו) ביחס לשתיים מתשע הטכנולוגיות הללו. חלק זה, העוסק בשיטת המחקר, יפתח בתיאור הדגשים לביצוע מחקר מדיניות מובנה, ימשיך בהסבר מדוע נבחרו דווקא הטכנולוגיות הללו, ולאחר מכן ינמק מדוע נבחרה נאט"ו כזירה למחקר. בהמשך יפורט אופן איסוף המידע וניתוחו.

מחקר מדיניות מובנה נועד להעריך בצורה קפדנית את יתרונותיה, חסרונותיה והשפעותיה של המדיניות הנחקרת. מחקר מוצלח נדרש לעמוד בכמה תנאים בסיסיים כדי לקבוע את מידת האפקטיביות של צעדי המדיניות שנקטו, או את אלה שעדיין חסרים. ראשית, עליו לבחור מיקוד מחקרי מתאים – הן מבחינת העמקה בנושא המדיניות הן מבחינת היקף החומרים הנסקרים. שנית, עליו לתכנן היטב את אסטרטגיית הדגימה של מסמכי המדיניות והביקורת על אודות המדיניות על מנת למנוע מצב של הטיה בנתונים. נוסף על כך, עליו להגדיר מראש את שיטת הניתוח כדי לאפשר עקביות בניתוח המדיניות, ולבסוף, עליו להצליח לאזן בין ההכללה של הממצאים וההמלצות שנוספו על המסמכים הבודדים, ובין היכולת ללכוד נקודות וממצאים חריגים ויוצאי דופן (Capacci et al., 2012; Dal Mas et al., 2019).

טכנולוגיות נתוני עתק ובינה מלאכותית מתקדמות יותר מטמ"מ אחרות. כמו כן, הן נמצאות בשימוש נרחב לצרכים אזרחיים וצבאיים, כך שנצבר ניסיון חברתי וצבאי חשוב בהתמודדות איתן (Davenport, 2018; Floridi, 2014; Gilli, 2019a; Johnson, 2019; Mayer-Schönberger & Aitken, 2013; Taylor, 2019). סיבה נוספת לבחירה בטכנולוגיות הללו כמוקד למחקר מדיניות היא שגם בחוגי המדיניות זכו הבינה המלאכותית ונתוני העתק לתשומת לב מרכזית: לפחות 50 ממשלות פרסמו אסטרטגיות מידע ובינה מלאכותית לאומיות, ורבות אחרות פרסמו מסמכים אחרים כדי לנצל את "עידן המידע" או "עידן המכונות החכמות".⁹ עדות נוספת להתקדמות המדיניות בתחום היא שיותר מ-200 גופים, ובהם ארגונים בין-לאומיים, מדינות וחברות מהמגזר הפרטי, פרסמו אסטרטגיות וקווים מנחים לרגולציה, אתיקה ומדיניות של בינה מלאכותית (AI Initiatives, n.d.; Hagendorff, 2020). גם בהקשר הביטחוני בוצעו תהליכים של הטמעה, התאמה ומיסוד ואף החלו להצטרף לקחים ושיח ביקורתי סביב המדיניות שנועדה לקדם את השימוש המושכל בטכנולוגיות אלה ואת תוצאותיו (Gilli, 2019a; Tarraf et al., 2019).

מחקר מדיניות מובנה דורש שיח סדור וביקורתי בנושאי המדיניות שאותם הוא בא לבחון. בישראל, רק ביולי 2022 נחשפו לראשונה עקרונות התוכנית הלאומית לבינה מלאכותית, אך לא נחשפה התוכנית כולה (עקרונות התוכנית הלאומית לבינה מלאכותית, 2022). האסטרטגיה הצה"לית בתחום נמצאת עדיין בתהליכי גיבוש ואישור, ולא ברור אם תפורסם באופן פומבי, כך שטרם בשלה העת לביצוע מחקר מדיניות בישראל. בבחינה של מדינות פוטנציאליות נוספות, נמצא כי המדינה המתקדמת ביותר ברמת המדיניות והשיח הפומבי על אודותיה היא ארצות הברית. ואולם לנוכח השוני הרב בין ישראל לארצות הברית בתחום המדיני, הצבאי והביטחוני והחשש מהטיית ממצאי המחקר, הוחלט על התמקדות במדיניות רב-לאומית בתחום הביטחוני, בחירה שהובילה באופן טבעי לנאט"ו.

איסוף המידע למחקר כלל חיפוש לפי מילות מפתח ספציפיות התואמות למיקוד המחקרי.¹⁰ בתחילה התבצע חיפוש ממוקד באתרים שבהם יש פרסומים רשמיים של נאט"ו ועל אודותיה – האתר הרשמי של נאט"ו,¹¹ כתב העת NATO review,¹² אתר מכללת נאט"ו לביטחון¹³ ואתר מכון המחקר של נאט"ו.¹⁴ נערך חיפוש ממוקד גם באתרים המרכזים פרסומים ומאמרים של מכוני מחקר העוסקים בשילוב טכנולוגיות בלחימה – RUSI,¹⁵ RAND,¹⁶ CEST.¹⁷ לאחר תום החיפוש הממוקד התבצע

⁹ למאגר מתעדכן ראו: [/https://www.caidp.org/ai-policy-frameworks](https://www.caidp.org/ai-policy-frameworks)
¹⁰ שאילתת החיפוש המדויקת שהוזנה למנועים השונים ניתנת לתיאור באופן הבא: ABSTRACT \ BODY: NATO + (AI OR EDT OR big-data) + (policy OR recommendations OR Lessons OR analysis OR innovation)
¹¹ [/https://www.nato.int](https://www.nato.int)
¹² <https://www.nato.int/docu/review/index.html>
¹³ [/https://www.ndc.nato.int](https://www.ndc.nato.int)
¹⁴ <https://www.ndc.nato.int/research/publications.php?icode=6>
¹⁵ [/https://rusi.org](https://rusi.org)
¹⁶ [/https://www.rand.org](https://www.rand.org)
¹⁷ [/https://cset.georgetown.edu](https://cset.georgetown.edu)

חיפוש נוסף, דרך מנוע החיפוש האקדמי של סקופוס¹⁸ על מנת לשמור על עדכניות המחקר, המידע שנאסף הוגבל למסגרת זמן של שבע שנים לאחור, כלומר נאספו מסמכים משנת 2015 עד יולי 2022. כדי לוודא שלא הוחסרו חומרים חשובים, לאחר שלב זה התבצע איסוף משני של חומרים באמצעות מעבר על רשימות ההפניות של החומרים שנאספו בחיפוש המקורי. בסיום שלב האיסוף הצטברו 149 מסמכים. כל החומרים שנאספו אינם כוללים מידע מסווג, והם הוצגו במרשתת לקריאה פומבית.

הסינון והבחירה מתוך המסמכים שנאספו נערכו לפי שיקולי רלוונטיות למחקר והתבססו על קריאת התקצירים או המאמרים עצמם על ידי עורך המחקר. בסיכומו של שלב איסוף המידע, נבחרו כ-56 מסמכים להמשך ניתוח. רשימה מלאה שלהם, לצורכי עקיבות מחקרית וכביבליוגרפיה מפורטת לתחום, מופיעה בנספח א'.

למאגר החומרים הללו בוצע ניתוח תוכן (Krippendorff, 2018) שהתמקד בפירוט המכשולים (barriers), ההזדמנויות, הבעיות, הפתרונות והלקחים הנלמדים מהניסיונות לשילוב של בינה מלאכותית וניתוח נתוני עתק בשימוש ביטחוני. הממצאים שנאספו בשלב זה נותחו בראי התאוריות העוסקות בקצב החדירה של טכנולוגיות ואשר פורטו בפרק המבוא, ובראשן דיפוזיה של חדשנות טכנולוגית (Rogers, 1983), חדשנות צבאית-ביטחונית (Dubik, 2019; Scott et al., 2018) ותאוריית השינוי הטרנספורמטיבי (Dolata, 2009). החלק הבא מתאר את הממצאים העולים מתהליך הניתוח.

הממצאים

ניתוח הממצאים העלה ארבע משפחות של גורמים מובחנים, אך קשורים, אשר משפיעים על קצב האימוץ של הטכנולוגיה. כולם מוצגים בטבלה 1. פרק זה יאפיין כל אחד מהגורמים הללו, יתאר את השפעותיו ויפרט את ההמלצות המרכזיות לקידום משפחת הגורמים.

טבלה 1 – ארבעת הגורמים המשפיעים על קצב האימוץ של טכנולוגיית הבינה המלאכותית והמידע

גורם	השפעה מרכזית	קצב השינוי	המלצות מרכזיות
טכנולוגיה (EDT)	מחקר ופיתוח (R&D)	↑↑↑↑	לא נידונות במאמר זה
אנשים	אימוץ (Adoption)	↑↑↑	אוריינות טכנולוגית כלים לאוריינות רחבת היקף תמיכה והנעה (מוטיבציה)
ארגונים	הסתגלות (Adaptation)	↑↑	הובלת חדשנות (Champion innovation) פיתוח שותפויות למידה בלולאה כפולה (Double loop learning)
חברה (Society)	הטמעה (Assimilation)	↑	מיסוד עמוק סטנדרטיזציה ועדות להכוונת השימוש (Review boards)

¹⁸ [/https://www.scopus.com](https://www.scopus.com)

הטכנולוגיה ככוח מניע

הגורם הראשון והבולט ביותר הוא המחקר והפיתוח של הטכנולוגיה עצמה והניסיונות הרבים להאיץ אותו. כאמור, האצת המו"פ הטכנולוגי עצמו הוא נושא חשוב אך מוכר ונידון רבות. מהסיבות שהוצגו בפרק המבוא לא נעסוק בו במאמר זה, אלא נתמקד בנייתוח גורמים נוספים ובפיתוח יכולות טרנספורמטיביות.

הגורם האנושי

האנשים הם אלה שמאמצים את הטכנולוגיה כמשתמשים, מפתחים, מנהלים ומקבלי החלטות. השאלה העיקרית העומדת בפני מי שמעוניין לשפר את קצב החלחול הטכנולוגי בהקשר זה היא – מה ניתן לעשות כדי לעזור לאנשים לקבל ולאמץ (adopt) טכנולוגיה טוב יותר (Lai, 2017; Roberts & Flin, 2020). כפי ששואלת בפרובוקטיביות החוקרת רובי רוברטס (2021): "מה שווה הטכנולוגיה אם אף אחד לא משתמש בה?".

העלייה המהירה של פלטפורמות דיגיטליות הפונות ישירות לצרכן, כמו גוגל, אפל, פייסבוק ואמזון – כולן כיום בין חמש החברות בעלות שווי השוק הגבוה בעולם – היא עדות למהירות שבה אנשים הסתגלו לשינוי דיגיטלי בעקבות שימוש בנתוני עתק. ככל שהפלטפורמות הללו ומכשיריהן אוספים יותר נתונים, מתרבות האינטראקציות שלהן עם המשתמשים, והשירותים שהן מציעות זוכות במשתמשים נוספים. שלא כמו טכנולוגיות צרכניות אלה, טמ"מ, כמו גם טכנולוגיות מורכבות אחרות, מותאמות פחות לדרישות המשתמש היחיד ולפיכך מקשות על אימוצן.

נראה כי הגורמים שעשויים יותר מכולם לקדם את יכולת אימוץ הטכנולוגיה של הגורם האנושי, עוסקים ישירות בהסרת חסמי האימוץ המרכזיים: אוריינות נמוכה, חוסר אמון והיעדר מוטיבציה (Tamilmani et al., 2021). אלה יכולים להתבצע על ידי מאמצי חינוך והדרכה, כמו גם בעזרת שימוש בהערכת ביצועים כדרך להגביר את המוטיבציה של הפרט לעסוק בטכנולוגיה באופן כללי, ובכך לתרום לאימוץ יישומים של טמ"מ.

מהמסמכים שנסקרו נראה כי קיים קונצנזוס סביב סוגיה מרכזית נוספת – המחסור בכישרונות (טאלנטים) טכנולוגיים למו"פ הטכנולוגי (Gilli, 2021b). ממצאים אלה תואמים גם מחקרים שאינם בתחום הביטחוני (Gartner, 2021). למרות זאת, יש לציין כי מחקרים אחרים סותרים קביעה זו ואף טוענים שמדובר במיתוס (Rayome, 2017). בהקשר של הטכנולוגיות לשימוש ביטחוני הנידונות במחקר זה נראה כי אכן קיים מחסור חריף בכישרונות, אך לאו דווקא לטובת מו"פ טכנולוגי, ועל מנת להתגבר עליו יוצגו שלוש ההמלצות הראשונות:

אוריינות – מנייתוח השפעת האוריינות על אימוץ טכנולוגיית בינה מלאכותית לצרכים ביטחוניים, עולה כי האתגר הגדול יותר מלמצוא כישרונות טכנולוגיים – הוא למצוא כישרונות שמבינים הן את "העסק" הן את הטכנולוגיה. קיין ושותפיו (Kane et al., 2019), שחקרו את הנושא, טענו בפשטות שהבעיה היא חוסר המודעות לכך שחשוב להבין את ה"למה" לפני שמבינים את ה"איך". חלק ממאמצי האוריינות בבינה מלאכותית נכשלו בהעלאת שיעור האימוץ מכיוון שהם התמקדו ב"איך"

– במונחים של פרקטיקות טכנולוגיות מפורטות, ולא ב"למה" – במונחים של מטרות והדרכה כללית לפעולה שתגדיל את שיעור האימוץ של הטכנולוגיה. הדבר נכון במיוחד עבור מנהיגים ומקבלי החלטות, שכן מחקרם מצביע על כך שלשיעור האוריינות הטכנולוגית שלהם יש השפעה קריטית על שיעורי האימוץ. בשל ההשפעה הרחבה שיש לכך על דפוסי האימוץ האישיים והארגוניים, המלצה מרכזית הנובעת מממצאים אלה היא להגדיל את החלקים העוסקים באוריינות טכנולוגית, ובייחוד באימוץ טכנולוגיה, במסגרת פעילויות פיתוח המנהיגות ודור העתיד בשל ההשפעה הרחבה שיש לכך על דפוסי האימוץ האישיים והארגוניים.

הרחבת מאמצי האוריינות – התקדמות בפיתוח כלים לחינוך והכשרה דיגיטליים מאפשרת אספקת תוכן איכותי ללמידה בקנה מידה רחב מאוד. אפשרויות אלה מומשו בתוכניות שפיתחו מדינות וצבאות במטרה לקדם את שיעור החדירה והאימוץ של בינה מלאכותית (ראו למשל DoD Chief Information Officer, 2020). תוכן למידה איכותי המיוצר או מתואם בצורה ריכוזית, עשוי להועיל מאוד למאמצים אלה ולתמוך במאמצים אחרים להגביר את האוריינות, לחזק את הסטנדרטים המשותפים ולפתח מיומנויות חדשות (upskilling and reskilling) עבור חלקים גדולים יותר מכוח העבודה. מהלך זה יאפשר הסתגלות ארגונית טובה יותר והתאמה חברתית שתכיל אוכלוסיות רבות יותר.

הערכה על אימוץ טכנולוגיה – "אם זה כל כך חשוב אז למה לא מעריכים על זה?" היא שאלה שגורה. שילוב של מדדי אימוץ טכנולוגיה כחלק מתהליך ההערכה והמשוב התקופתי, יכול לשמש חלק מסט הכלים להגברת המוטיבציה לאימוץ טכנולוגיה. קנה ושותפיו מצאו במחקריהם שאוזכרו לעיל, כי ארגונים המשלבים מדדי אימוץ לבינה מלאכותית בהערכת הביצועים שלהם היו בעלי שיעור אימוץ גבוה יותר. מכיוון שטכנולוגיות משבשות ומפציעות עשויות להיות מורכבות מאוד לאימוץ ברמת הפרט, המלצות ישימות יותר כוללות מדידה ישירה של אימוץ טכנולוגיה, אך גם היבטים תומכים ומשלימים לאימוץ כגון שיעור האוריינות הטכנולוגית.

הסתגלות ארגונית

חלחול (דיפוזיה) של חדשנות, במיוחד במקרה של טמ"מ, אינה יכולה להיבנות רק על סמך החלטות האימוץ של אנשים בודדים, אפילו אם מדובר במנהיגים. ארגונים, בהגדרתם הרחבה, נדרשים להסתגל ולהתאים את עצמם להשתנות הטכנולוגית על ידי שינוי המבנים, הנהלים ודרכי העבודה שלהם. כך, למשל, רוב מארי, לשעבר ראש יחידת החדשנות של נאט"ו, טען בפרובוקטיביות כי "המדינות שמנצחות במרוץ [אימוץ הטכנולוגיה] הן אלה עם הבירוקרטיה הזריזה ביותר ולא אלה עם הטכנולוגיה הטובה ביותר" (Soare, 2021). ממחקר המקרה של ההסתגלות הארגונית לטכנולוגיות של בינה מלאכותית ונתוני עתק, עולה כי יש מאמצים המתגלים כאפקטיביים במיוחד לקידום יכולת ההסתגלות הארגונית.

תמיכה בחדשנות (Championing innovation) – תומכי ומובילי חדשנות מאפשרים הרחבה של מאמצי חדשנות שנעשים על ידי יחידים או ארגונים, ובכך תורמים לדיפוזיה של חדשנות טכנולוגית

בצורה יעילה יותר. תרומתם מתרחשת, בין היתר, מכיוון שהם מאפשרים לארגון להתנסות בטכנולוגיות שונות ולמלא את הפערים בתמיכה הארגונית עד מיסוד ארגוני מלא של הטכנולוגיה. כך הם מאיצים את קצב השינוי בארגון על ידי יצירת לקחים שנלמדו ולפיכך מאפשרים הבנה טובה ומהירה יותר של ערך הטכנולוגיה לצורכי ההסתגלות הארגונית. עיסוק בפרויקטים ניסיוניים יכול להיות שימושי, אך חשוב להדגיש כי התנסות לשמה, "פיילוט", אשר לעיתים נעשית כדי להנמיך ציפיות ולמתן התנגדות לשינוי, איננה מספקת. הדבר החשוב הוא להבין כיצד ללמוד מפרויקט לפרויקט, ולשלב את הלקחים שנלמדו במגוון רחב של תחומים כדי להרחיב את השימוש בחדשנות הטכנולוגית, ובעיקר כדי ללמוד כיצד ניתן ללמוד מכל מקרה ופרויקט לקראת הפרויקט הבא.

למידה ארגונית – משמשת ככלי מרכזי לשיפור תהליך ההסתגלות ומסתמנת כמפתח במרוץ להאצת החלחול הטכנולוגי. המושג "למידה בלולאה כפולה", אותו פיתח הפסיכולוג הארגוני כריס ארגיריס, מתאר את הצורך של ארגונים לא רק ללמוד איך לעשות דברים בצורה אחרת אלא "ללמוד איך ללמוד" – כלומר, לפתח דרכים חדשות וטובות יותר ללמידה עצמה (Argyris, 1977). גישה כזו ללמידה ארגונית על אודות הסתגלות טכנולוגית משמשת מרכיב מרכזי ביכולות הטרנספורמטיביות הנדרשות מארגונים, ותאפשר לארגונים להסתגל למגוון רחב יותר של טמ"מ.

שותפויות – פיתוח שותפויות סולל דרך נוספת שבה ארגונים יכולים להרחיב את יכולות החדשנות וההסתגלות שלהם בצורה אופקית. במקרה הבוחן שלנו, נוצרו שותפויות רבות שנראה כי הביאו להישגים שלא ניתן היה להשיג בלעדיהן. למשל – שותפות AI partnership for defence – שותפות רב-לאומית של ארגונים צבאיים וביטחוניים מיותר מ-13 מדינות (כולל ישראל) שהצטרפו לחברות הקבועות ב"מועדון חמש העיניים"¹⁹. מודלים אחרים לשותפויות כוללים, למשל, חילופים של כוח אדם בין גופים נבחרים, אקדמיות וחברות תעשייה בתחום הבינה המלאכותית. חילופים אלה עשויים לסייע בהגברת הידע על המפגש שבין היבטים טכנולוגיים, ביטחוניים ומודיעיניים. פרקטיקה מוצלחת אחרת מצביעה על קידום חילופים קבועים ופרויקטים משותפים בין החברות השונות, כעידוד לפיתוח ה"אקוסיסטם" של חלחול וחדשנות טכנולוגית ברחבי ברית נאט"ו. יש לציין שגם במקרי הבוחן של נתוני עתק ובינה מלאכותית, צעדים אלה יושמו באופן חלקי בלבד, אך נראה כי ההיגיון העומד מאחוריהם ופוטנציאל התרומה שלהם רלוונטי גם לטמ"מ אחרות.

מיסוד חברתי

מרכיב מרכזי לחלחול טמ"מ הוא השפעתן החברתית העמוקה. בהתחשב בהשפעה זו, טכנולוגיות אלה אף עשויות ליצור סיכונים ביטחוניים על ידי גרימת אי נחת חברתית בעקבות העדר קונצנזוס ערכית-רבותי אודות אופני השימוש המיטיבים בהן, ופגיעה באמון הציבור בטכנולוגיות עצמן ובמדינות, צבאות וארגונים העושים בהן שימוש. דוגמאות אקטואליות לכך ניתן לראות במחלוקת

¹⁹ "מועדון חמש העיניים" הוא ברית (סוג של שותפות) מודיעינית ותיקה בין אוסטרליה, ארצות הברית, בריטניה, קנדה ונירזילנד. על השותפות בתחום הבינה המלאכותית ראו: <https://www.defenseone.com/technology/2020/09/france-israel-s-korea-japan-others-join-pentagons-ai-partnership/168533>

החברתית הנוגעת לשימוש בטכנולוגיות לזיהוי פנים בעת הלחימה באוקראינה (Arroyo, 2022), או אי חידוש החוזה בין גוגל לפנטגון לפיתוח כלים מבוססי בינה מלאכותית לניתוח נתוני עתק של מודיעין חזותי בעקבות מחאת עובדי גוגל כנגד פרויקט מייבן (Maven) (Griffith, 2018). בהקשר הישראלי, ב־2022 התבררנו על מחאה דומה של עובדי אמזון וגוגל בדבר פרויקט הענן ("נימבוס") (Alba & Love, 2022).

ואולם מדובר לא רק בניהול סיכונים. מאמצי מיסוד חברתי ומנגנונים הולמים עשויים לקדם את ההטמעה וההתאמה הטכנולוגית בדרכים נוספות. דרכים אלה כוללות את עיצוב הנרטיב הציבורי בנוגע לתפקידה של הטכנולוגיה, אשר משפיע על האמון הניתן בה, ואת עיצוב האקלים הרגולטורי והנורמות התרבותיות והאתיות, הן לגבי פיתוח הטכנולוגיה הן לגבי השימוש בה. המחקר בתחום מציין כי קצב המיסוד החברתי איטי בהרבה מן הגורמים האחרים שנסקרו, ובהם ההתפתחות הטכנולוגית, שיעורי האימוץ וההסתגלות הארגונית, ולכן הוא חוליה חלשה המעכבת את קצב החלחול של הטכנולוגיה למגוון רחב יותר של שימושים. מקרה הבוחן של הבינה המלאכותית מצביע על כך שכדי לאפשר הטמעה טובה יותר של טמ"מ בחברה, ולפתח חוסן בפני ההשפעות המזיקות הפוטנציאליות שלה, יש צורך במאמצי מיסוד חברתי עמוקים. ממצאי המחקר מעלים כי שני כיווני מאמץ מרכזיים זהו כאפקטיביים לשם כך: הראשון הוא זיהוי מוקדם, היכרות ומעורבות בתמהיל המתפתח של בעלי העניין החדשים והמסורתיים ביחס לטכנולוגיות הללו. הכיוון השני, המשלים, הוא מאמץ רחב לביסוס של אמון חברתי-תרבותי-ארגוני בטכנולוגיה על ידי מנגנוני ממשל, רגולציה וסטנדרטיזציה. דוגמאות למאמצים אלה (המוצלחים יותר ופחות) כוללות את המסגרות עבור מחקר אחראי וחדשנות (Responsible Research and innovation) בתחום הבינה המלאכותית (Stanley-Lockman & Trabucco, 2021); פיתוח והטמעה של קוד אתי בין-תרבותי לשימושים צבאיים וביטחוניים בבינה מלאכותית (Danks & Trusilo, 2022); והרחבת הדיונים על יכולות אוטונומיות צבאיות, מבוססות בינה מלאכותית, כתגובת נגד מאוחרת לקולות הביקורתיים בתחום זה (Taddeo & Blanchard, 2022).

תקינה – תקנים הם מנגנוני מיסוד לקולקטיב הנדרש לפעול בתיאום גבוה במערכות מורכבות. תקנים יכולים להיות טכניים, כמו תקני הגנת סייבר, אך עשויים לבוא לידי ביטוי גם בצורה של נהלים או דרישות, כגון המקרה של קוד אתי בין-תרבותי לבינה מלאכותית (Christie, 2020; Dufour, 2018; NATO, 2021). התקנים מייצרים צורך לעמוד בדרישות שונות ובכך מגבירים שקיפות, קונצנזוס ואמון. כגוף מדינתי עם תמריץ להניע שיתוף פעולה והתאמה חברתית, צה"ל ממוקם היטב כדי להגדיר ולהפעיל סטנדרטים שיסייעו לעצב את קווי המתאר של טמ"מ עתידיות, כפי שכבר עשה בעבר (Stanley-Lockman, 2021). מאמץ התקינה והסטנדרטיזציה הלאומי והביטחוני צריך לכוון לשיפור יכולת הפעולה ההדדית לא רק במובן הטכני, אלא גם עבור נורמות חברתיות ושיקולים אתיים בין השותפויות השונות, כחלק מהאסטרטגיה בנוגע לטמ"מ.

קוד אתי – בשימוש כ"תקן" ספציפי, הקוד האתי יכול לחזור ולהדגיש את מחויבותם של המדינה, צה"ל והחברה לערכיהם המשותפים, בעוד שאלות מוסריות ואתיות חדשות צצות עם התפתחות

טמ"מ ושימושיהן. שימושים חדשים בטכנולוגיות עשויים להיות מותנים במצפון, העדפות אישיות, מוסר ועוד, ולכן קווים מנחים אתיים משותפים ורחבים ליישור אנכי (לאורך הארגון) ואופקי (ברמה החברתית) הם בעלי ערך רב להכוונת הפיתוח, היישום וההטמעה של טמ"מ ולהפחתת לחצים וקונפליקטים ערכיים, כמו למשל במקרה של פרויקט גוגל מייבן.

ועדות ביקורת (Review Board)²⁰ – הכוללות מומחים בסוגיות אתיות הנוגעות לטמ"מ שונות, נמצאו כדרך נוספת לתמוך במאמצי המיסוד החברתי הרחב יותר. חשוב לציין כי מהממצאים עולה שבעת מינוי ועדות כאלה יש להסמיך אותן לפקח על יישום הדרגתי של תהליכים, עקרונות וסטנדרטים ערכיים. נראה כי חלק מוועדות הביקורת שהוקמו היו "חסרות שיניים" בכל הנוגע ליכולתן לבקר ולדרוש עמידה בסטנדרטים ערכיים לבינה מלאכותית (Rességuier & Rodrigues, 2020). על ועדות אלה גם לדון ביישומים של טמ"מ במגזר הביטחוני כדי לשקף מגוון דעות ונקודות מבט (משפטית, פסיכולוגית, חברתית ועוד). פעולה נכונה של ועדות אלה תוביל למיסוד חברתי טוב יותר, שיתבטא באמון גבוה יותר, חופש פעולה משפטי ורגולטורי רחב יותר והגברת הקונצנזוס, בדרך לעליונות טכנולוגית ארוכת טווח ובתקיימא, המבוססת על ערכים משותפים.

דיון

חשוב להצביע באופן ברור על מגבלותיו האפשריות של המחקר. בפרק השיטה פירטתי את הנימוקים לשימוש בחקר מקרה, למיקוד המחקר בטכנולוגיות של בינה מלאכותית ונתוני עתק ובזירה הבין לאומית של נאט"ו. מגבלה אפשרית ראשונה הנובעת מכך היא שכל טכנולוגיה ממשפחת הטכנולוגיות המפציעות ומשבשות מכילה עולם עשיר מאוד של טכנולוגיות אחרות ועשויה ליצור מגוון רחב של השפעות. על כן, לא נכון יהיה להכליל את הממצאים של מחקר זה ולהחיל אותם על טכנולוגיה בדידה מסוימת אחרת מלבד בינה מלאכותית או נתוני עתק – למשל, טכנולוגיות קוונטיות – או, לחלופין, להשתמש בו למטרות של תיעדוף בין הטכנולוגיות עצמן. מאידך גיסא, אני רואה בממד המכליל של המחקר דווקא נקודת חוזק – והיא הקריאה לפיתוח יכולות טרנספורמטיביות רחבות שישרתו מגוון נרחב של סוגי טכנולוגיה כפי שנסקר, עם ההתאמות הספציפיות הנדרשות – מובן שטכנולוגיות מסוימות דורשות תקינה ייעודית; שיפור מנגנוני ההערכה והלמידה הארגונית הוא גנרי יותר; מאמצי אוריינות העוסקים באימוץ טכנולוגיות באופן כללי עשויים להיות רחבים יותר, לעומת מאמצים המכוונים לרכישת מיומנות (reskilling) בטכנולוגיה חדשה ועוד.

נוסף על כך, חקר המקרה התמקד מרחבית וארגונית בארגון רב-לאומי גדול, בעל מסגרת התייחסות, אקלים ותרבות השונים מאוד מישראל, בייחוד בהקשר של מדיניות. האם ניתן להשליך ממנו על ישראל – מדינה קטנה במונחים בין-לאומיים, שאינה חברה בנאט"ו ובעלת אקוסיסטם אחר וייחודי

²⁰ ראו למשל את הוועדה שהוקמה בנאט"ו לנושאי המידע והבינה המלאכותית, העוסקת בנושא אימוץ אחראי של בינה מלאכותית – (Responsible AI (RAI) Adoption) https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_208374.htm

של מחקר ופיתוח טכנולוגי לצרכים ביטחוניים? הממצאים וההמלצות אשר מוצגים במחקר זה נשקלו ונבחנו בראי הבדלי ההקשר, אך בהחלט נדרשת זהירות יתרה ועולה הצורך לבחון את ההקשר הרחב יותר של הכללת ממצאי המחקר והחלתם על ישראל.

הדרך הנכונה להתגבר על מורכבויות ומוגבלויות אלה תהיה על ידי תוכנית מחקרי המשך, אשר תבחן את השפעות המדיניות בנושא אימוץ טכנולוגיות מפציעות ומשבשות בתחום הצבאי-ביטחוני מודיעיני בישראל, הן ביחס לטכנולוגיות ספציפיות הן בהשוואה למדינות אחרות. צורך זה מוביל אותי להמלצה האחרונה במאמר זה – הקמתו של מרכז מצוינות לאימוץ והטמעה של טכנולוגיות (COE: Center of excellence), ובייחוד עבור טכנולוגיות מתפתחות בהקשרים ביטחוניים. ישראל משופעת במרכזי מצוינות למחקר ופיתוח טכנולוגי ומשקיעה בכך כסף רב (מבקר המדינה, 2018), אך אין בישראל, ובפרט במערכת הביטחון, מרכז ייעודי העוסק בחקר תהליך האימוץ וההטמעה של טכנולוגיה. אף שגורמים אלה בעלי חשיבות מרכזית בשימור העליונות הטכנולוגיות העתידית של ישראל, אין מי שאחראי למשימה לפתח הבנה טובה יותר בנוגע למאפשרים ולחסמים הפסיכולוגיים, ארגוניים, תרבותיים וחברתיים שנידונו כאן בקצרה. ההשקעה במחקר ובקידום התחום אומנם תהיה נמוכה באופן מהותי מן ההשקעות בטכנולוגיות עצמן, אך עדיין נדרשים כאן השקעת משאבים גדולה, זמן רב ומאמצים רבים. מרכז מצוינות בתחום זה יאפשר למערכת הביטחון ולישראל ללמוד, להרחיב וליישם את המאמצים ואת ההמלצות המתוארים במאמר זה. עוד יש לציין, כי מרכז כזה יאפשר להבין בצורה טובה יותר גם את התקדמותן, התפתחותן והטמעתן של טכנולוגיות בקרב אויבים ויריבים, שכן בשלב זה, אני מקווה כי כבר מובן שכל אלה אינם תלויים אך ורק במודיעין על אודות המו"פ הטכנולוגי עצמו.

סיכום

השאלה המרכזית שנבחנה במאמר זה היא כיצד ניתן לשמר ואף להאיץ את היתרון הטכנולוגי של ישראל בכל הנוגע לטכנולוגיות מפציעות ומשבשות בתחום הביטחוני. המאמר התמודד עם שאלה זו באמצעות בחינת מסמכים הסוקרים את מדיניות נאט"ו בנושא בינה מלאכותית ונתוני עתק ואת תוצאותיה עד כה. המידע שנאסף ממסמכים אלה נותח לפי תאוריות העוסקות בקצב החדירה והשימוש של טכנולוגיות בארגונים. מהניתוח עלה כי יש ארבע משפחות של גורמים המשפיעים על קצב החדירה של טכנולוגיות מפציעות ומשבשות: קצב המו"פ הטכנולוגי, החלטות האימוץ של אינדוידואלים, קצב ההשתנות וההתאמה של הארגונים, והמיסוד התרבותי-חברתי של הטכנולוגיה. עבור כל אחת ממשפחות אלה צוינו שלוש המלצות המדיניות המשפיעות ביותר. בהמשך נידונו מגבלות המחקר והוצגו המלצות למחקרי המשך, שיתמודדו עם מגבלות אלה ויאפשרו תפיסה טובה יותר ויישום אפקטיבי של ההבנות בתחום.

לסיכום, ברצוני להעיר כי יש מי שיראה את המלצות המאמר כ"גבוהות" ולא בהכרח ניתנות ליישום מהיר. לטענתי, אין קיצורי דרך, בדיוק כשם שלא ניתן לערוך קיצורים ו"יישום מהיר" של המלצות

לפיתוח טכנולוגיה קוונטית. יתרה מכך, תקוותי היא שהמאמר מדגים את חשיבות הנושא ואת העובדה שנדרשת השקעה של חשיבה ומשאבים ניכרים על מנת לממש את ההמלצות שניתנו כאן, ואשר יקבעו את קצב האימוץ של טכנולוגיות מפציעות ומשבשות – קצב שאנו מחויבים להאיץ למען התמודדות טובה יותר עם האתגרים העומדים בפנינו.

מאמר זה נכתב טרם מלחמת "חרבות ברזל" ולכן אינו מתייחס אליה ישירות. הכותב סבור כי המלחמה מדגישה את הרלוונטיות של התובנות ושל ההמלצות העולות מן המאמר, וממחישה את הצורך הדחוף בהאצת קצב ההשתנות הטכנולוגית ובבניית יכולות טרנספורמטיביות מול טכנולוגיות מתפתחות. עם זאת, נדרש המשך מחקר וניתוח מעמיק יותר של הלקחים העולים מהמלחמה בכל הנוגע לאימוץ, הטמעה ושימוש בטכנולוגיות מפציעות ומשבשות.

מקורות

- בר-גיל, א. (2021). "בסוף מתרגלים להכל"—הסתגלות צה"ל לעבודה מרחוק על ידי אימוץ כלי עבודה מקוונים בתקופת הקורונה ומה ניתן ללמוד ממנה. בין הזירות, 17.
- הרשקוביץ, ש. (2019). האל שבמכונה: טכנולוגיות מפציעות ועתיד המודיעין (מחקרי עומק) המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין.
- מבקר המדינה. (2018). ניהול תוכניות המחקר והפיתוח במערכת הביטחון (דוח שנתי 69א'; דוחות שנתיים). משרד מבקר המדינה.
- עקרונות התכנית הלאומית לבינה מלאכותית נחשפים לראשונה. New-Tech. (2022, July 19).
- Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2019). *The Economics of Artificial Intelligence: An Agenda*. University of Chicago Press.
- AI initiatives. (n.d.). *Artificial Intelligence*. Retrieved December 30, 2021, from <https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/national-initiatives>
- Alba, D., & Love, J. (2022, August 31). *Google Workers Step Up Protests of \$1.2 Billion Israeli Contract*. Bloomberg.Com. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-08-31/google-workers-step-up-protests-of-1-2-billion-israeli-contract>
- Argyris, C. (1977). Double loop learning in organizations. *Harvard Business Review*, 55(5), 115–125.
- Arroyo, I. R. (2022, September 21). *The controversy of facial recognition in the Ukraine war*. Sacyr Blog. <https://www.sacyr.com/-/la-polemica-del-reconocimiento-facial-en-la-guerra-de-ucrania>
- Bar-Gil, O. (2020). Clipping us together: The case of the Google Clips camera. *NECSUS European Journal of Media Studies*, 9, 215–236. <https://doi.org/10.25969/mediarep/14308>
- Bar-Gil, O., & Spiegler, L. (2021, September 1). *Atmosphere of collaboration during social distancing—Adopting collaboration workspace during the Corona Pandemic*. IFKAD 2021: Managing Knowledge in Uncertain Times Proceedings. IFKAD 2021: Managing Knowledge in Uncertain Times, Rome.
- Brinker, S. (2016). *Martec's Law: The greatest management challenge of the 21st century*, sl: Chiefmartec.
- Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2016). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies* (1 edition). W. W. Norton & Company.
- Capacci, S., Mazzocchi, M., Shankar, B., Brambila Macias, J., Verbeke, W., Pérez-Cueto, F. J., Koziół-Kozakowska, A., Piórecka, B., Niedzwiedzka, B., D'Addesa, D., Saba, A., Turrini, A., Aschemann-Witzel, J., Bech-Larsen, T., Strand, M., Smillie, L., Wills, J., & Traill, W. B. (2012). Policies to promote healthy eating in Europe: A structured review of policies and their effectiveness. *Nutrition Reviews*, 70(3), 188–200. <https://doi.org/10.1111/j.1753-4887.2011.00442.x>
- Chenok, D., Bochoven, L. van, & Zaharchuk, D. (2021). *Deploying AI in defense organizations: The value, trends, and opportunities* (29037929USEN-00). IBM. <https://www.ibm.com/downloads/cas/EJBREOMX>
- Christensen, C. M. (1997). *The innovator's dilemma: When new technologies cause great firms to fail*. Harvard Business School Press.
- Christie, E. H. (2020, November 24). *Artificial Intelligence at NATO: dynamic adoption, responsible use*. NATO Review. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2020/11/24/artificial-intelligence-at-nato-dynamic-adoption-responsible-use/index.html>
- Cohen, W. M., & Levinthal, D. A. (1990). Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation. *Administrative Science Quarterly*, 35(1), 128–152. <https://doi.org/10.2307/2393553>
- Crawford, K. (2021). *The atlas of AI power, politics, and the planetary costs of artificial intelligence*. Yale University Press.
- Dal Mas, F., Massaro, M., Lombardi, R., & Garlatti, A. (2019). From output to outcome measures in the public sector: A structured literature review. *International Journal of Organizational Analysis*, 27(5), 1631–1656. <https://doi.org/10.1108/IJOA-09-2018-1523>
- Danks, D., & Trusilo, D. (2022). *The Challenge of Ethical Interoperability*. *Digital Society*, 1(2), 11. <https://doi.org/10.1007/s44206-022-00014-2>
- Davenport, T. H. (2018). *The AI advantage: How to put the artificial intelligence revolution to work*. The MIT Press.
- DoD Chief Information Officer. (2020). *Artificial Intelligence Education Strategy*. DoD Joint AI Center.

https://www.ai.mil/docs/2020_DoD_AI_Training_and_Education_Strategy_and_Infographic_10_27_20.pdf

Dolata, U. (2009). Technological innovations and sectoral change: Transformative capacity, adaptability, patterns of change: An analytical framework. *Research Policy*, 38(6), 1066–1076. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2009.03.006>

Dubik, J. (2019, January 22). A Dual Approach to Military Innovation. Association of the United States Army. <https://www.ausa.org/articles/dual-approach-military-innovation>

Dufour, M. (2018). Will artificial intelligence challenge NATO interoperability? (6; NDC Policy Brief, p. 4). NATO Defense College.

Floridi, L. (2014). *The 4th revolution: How the infosphere is reshaping human reality*. Oxford Univ. Press.

Frantzman, S. J., & Mehta, A. (2023, June 19). Whether Iran's "hypersonic" weapon is real or not, Israel has to plan to react: Experts. *Breaking Defense*. <https://breakingdefense.sites.breakingmedia.com/2023/06/whether-irans-hypersonic-weapon-is-real-or-not-israel-has-to-plan-to-react-experts/>

Gallivan, M. J. (2001). Organizational adoption and assimilation of complex technological innovations: Development and application of a new framework. *ACM SIGMIS Database: The DATABASE for Advances in Information Systems*, 32(3), 51–85. <https://doi.org/10.1145/506724.506729>

Gartner. (2021, September 13). Gartner Survey Reveals Talent Shortages as Biggest Barrier to Emerging Technologies Adoption. Gartner. <https://www.gartner.com/en/newsroom/press-releases/2021-09-13-gartner-survey-reveals-talent-shortages-as-biggest-barrier-to-emerging-technologies-adoption>

Gerstein, D. M. (2018, August 13). The Military's Search for Innovation. *Rand*. <https://www.rand.org/blog/2018/08/the-militarys-search-for-innovation.html>

Gilli, A. (Ed.). (2019a). Automation in air warfare: Lessons for Artificial intelligence today. In T. Tardy (Ed.), *The Brain and the Processor: Unpacking the Challenges of Human-Machine Interaction* (pp. 27–43). NATO Defense College.

Gilli, A. (Ed.). (2019b). *The Brain and the Processor: Unpacking the Challenges of Human-Machine Interaction*. NATO Defense College.

Gilli, A. (2021a). NATO, technological superiority, and emerging and disruptive technologies. In T. Tardy (Ed.), *NATO 2030: New technologies, new conflicts, new partnerships* (Rome, pp. 5–18). NATO Defense College.

Gilli, A. (2021b). NATO, technological superiority, and emerging and disruptive technologies (NATO 2030, pp. 5–18). NATO Defense College. <https://www.jstor.org/stable/resrep29562.7>

Gray, M., & Ertan, A. (2021). An Overview of NATO Member States' (p. 34). NATO CCDCOE.

Griffith, E. (2018, June 1). Google Won't Renew Controversial Pentagon AI Project. *Wired*. <https://www.wired.com/story/google-wont-renew-controversial-pentagon-ai-project/>

Hagendorff, T. (2020). The Ethics of AI Ethics: An Evaluation of Guidelines. *Minds and Machines*, 30(1), 99–120. <https://doi.org/10.1007/s11023-020-09517-8>

Hershkovitz, S. (2022). *The Future of National Intelligence: How Emerging Technologies Reshape Intelligence Communities*.

Hilbert, M. (2016). Big Data for Development: A Review of Promises and Challenges. *Development Policy Review*, 34(1), 135–174. <https://doi.org/10.1111/dpr.12142>

ICRC. (2017, July 6). 'Supersoldiers': Ethical concerns in human enhancement technologies. *Humanitarian Law & Policy*. <https://medium.com/law-and-policy/supersoldiers-ethical-concerns-in-human-enhancement-technologies-fa9bf1e06889>

Johnson, J. (2019). Artificial intelligence & future warfare: Implications for international security. *Defense & Security Analysis*, 35(2), 147–169. <https://doi.org/10.1080/14751798.2019.1600800>

Kane, G. C., Andrus, G. R., Copulsky, J. R., & Nguyen Phillips, A. (2019). *The technology fallacy: How people are the real key to digital transformation*. The MIT Press.

Kelly, K. (2016). *The inevitable: Understanding the 12 technological forces that will shape our future*. Viking.

Koppelman, B. (2019). How Would Future Autonomous Weapon Systems Challenge Current Governance Norms? *The RUSI Journal*, 164(5–6), 98–109. <https://doi.org/10.1080/03071847.2019.1694261>

Kosal, M. E. (2020). Disruptive and game changing technologies in modern warfare: Development, use, and proliferation. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-28342-1>

- Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology*. Sage publications.
- Lai, P. (2017). The Literature Review of Technology Adoption Models and Theories for the Novelty Technology. *Journal of Information Systems and Technology Management*, 14(1). <https://doi.org/10.4301/S1807-17752017000100002>
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
- Lee, K.-F. (2018). *AI Superpowers: China, Silicon Valley, and the New World Order* (1st edition). Harper Business.
- Lucarelli, S., Marrone, A., & Moro, F. N. (2021). NATO Decision-Making in the Age of Big Data and Artificial Intelligence (p. 100).
- Manyika, J., Chui, M., Bughin, J., Dobbs, R., Bisson, P., & Marrs, A. (2013). *Disruptive technologies: Advances that will transform life, business, and the global economy*. McKinsey Global Institute.
- Mayer-Schönberger, V., & Cukier, K. (2013). *Big Data: A Revolution that Will Transform how We Live, Work, and Think*. Houghton Mifflin Harcourt.
- Murray, R. (2020, September 1). Building a resilient innovation pipeline for the Alliance. NATO Review. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2020/09/01/building-a-resilient-innovation-pipeline-for-the-alliance/index.html>
- NATO. (2021, October 22). Summary of the NATO Artificial Intelligence Strategy. NATO. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_187617.htm
- NATO. (2022, June 30). NATO launches Innovation Fund. NATO. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_197494.htm
- NATO STO. (2020). *Science & Technology Trends 2020-2040*. NATO Science & Technology Organization, 2020.
- O'Hanlon, M. E. (2018, September 11). A retrospective on the so-called revolution in military affairs, 2000-2020. Brookings. <https://www.brookings.edu/research/a-retrospective-on-the-so-called-revolution-in-military-affairs-2000-2020/>
- Rayome, A. D. (2017, October 16). The myth of the tech talent shortage: Why it's a much smaller problem than vendors say. TechRepublic. <https://www.techrepublic.com/article/the-myth-of-the-tech-talent-shortage-why-its-a-much-smaller-problem-than-vendors-say/>
- Rességuier, A., & Rodrigues, R. (2020). AI ethics should not remain toothless! A call to bring back the teeth of ethics. *Big Data & Society*, 7, 205395172094254. <https://doi.org/10.1177/2053951720942541>
- Roberts, R., & Flin, R. (2020). Unlocking the Potential: Understanding the Psychological Factors That Influence Technology Adoption in the Upstream Oil and Gas Industry. *SPE Journal*, 25(01), 515–528. <https://doi.org/10.2118/198903-PA>
- Roberts, R., Millar, D., Corradi, L., & Flin, R. (2021). What Use is Technology If No One Uses it? The Psychological Factors That Influence Technology Adoption Decisions in Oil and Gas. *Technology, Mind, and Behavior*, 2(1). <https://doi.org/10.1037/tmb0000027>
- Rogers, E. M. (1983). *Diffusion of innovations* (3rd ed). Free Press ; Collier Macmillan.
- Roland, A. (2016). *War and Technology: A Very Short Introduction* (Illustrated edition). Oxford University Press.
- Rosen, S. P. (1988). New Ways of War: Understanding Military Innovation. *International Security*, 13(1), 134–168. JSTOR. <https://doi.org/10.2307/2538898>
- SAS-123 Research Task Group. (2021). *Futures Assessed alongside socio-Technical Evolutions (FATE) (TR-SAS-123)*. STO/NATO.
- Scharre, P. (2018). *Army of None: Autonomous Weapons and the Future of War* (Illustrated edition). W. W. Norton & Company.
- Scott, B., Kaahaaina, N., & Stock, C. (2018). Innovation in the Military. *Small Wars Journal*. <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/innovation-military>
- Searls, D. (2012). *The intention economy: When customers take charge*. Boston, Mass. : Harvard Business Review Press. <http://archive.org/details/intentioneconomy0000sear>
- Singer, P. W. (2009). *Wired for War: The Robotics Revolution and Conflict in the 21st Century* (Reprint edition). Penguin Books.
- Soare, S. R. (2021, June 11). Innovation as Adaptation: NATO and Emerging Technologies [Blog]. GMFUS. <https://www.gmfus.org/news/innovation-adaptation-nato-and-emerging-technologies>
- Stanley-Lockman, Z. (2021). *Military AI Cooperation Tool box [CSET Issue Brief]*. CEST - Center for Security and Emerging Technology.

- Stanley-Lockman, Z., & Trabucco, L. (2021). NATO's Role in Responsible AI Governance in Military Affairs. 32.
- Stone, R. (2020, January 8). 'National pride is at stake.' Russia, China, United States race to build hypersonic weapons. *Science*. <https://www.science.org/content/article/national-pride-stake-russia-china-united-states-race-build-hypersonic-weapons>
- Taddeo, M., & Blanchard, A. (2022). Accepting Moral Responsibility for the Actions of Autonomous Weapons Systems—A Moral Gambit. *Philosophy & Technology*, 35(3), 78. <https://doi.org/10.1007/s13347-022-00571-x>
- Tamilmani, K., Rana, N. P., Wamba, S. F., & Dwivedi, R. (2021). The extended Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT2): A systematic literature review and theory evaluation. *International Journal of Information Management*, 57, 102269. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102269>
- Tarraf, D., Shelton, W., Parker, E., Alkire, B., Carew, D., Grana, J., Levedahl, A., Leveille, J., Mondschein, J., Ryseff, J., Wyne, A., Elinoff, D., Geist, E., Harris, B., Hui, E., Kenney, C., Newberry, S., Sachs, C., Schirmer, P., ... Warren, K. (2019). The Department of Defense Posture for Artificial Intelligence: Assessment and Recommendations. RAND Corporation. <https://doi.org/10.7249/RR4229>
- Taylor, T. (2019). Artificial Intelligence in Defence. *The RUSI Journal*, 164(5–6), 72–81. <https://doi.org/10.1080/03071847.2019.1694229>
- van Amerongen, M. (2021, June 3). NATO Review—Quantum technologies in defence & security. *NATO Review*. https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/06/03/quantum-technologies-in-defence-security/index.html?utm_source=pocket_mylist
- Vanatta, N., Johnson, B. D., Brown, J. C., Lindsay, G., & Carrott, J. (2022). Future Implications of Emerging Disruptive Technologies on Weapons of Mass Destruction (p. 82). Threatcasting Lab.
- Vladu, M., & Popescu, S. (2021). Considerations on the Impact of Emerging and Disruptive Technologies on Security Policies. *Scientific Bulletin*, 26(2), 211–216. <https://doi.org/10.2478/bsaft-2021-0026>
- Waelbers, K. (2011). *Doing good with technologies: Taking responsibility for the social role of emerging technologies*. Springer.
- Yudkowsky, E. (2008). Artificial Intelligence as a positive and negative factor in global risk. In E. Yudkowsky, *Global Catastrophic Risks*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198570509.003.0021>
- Zhu, K., Kraemer, K. L., & Xu, S. (2006). The Process of Innovation Assimilation by Firms in Different Countries: A Technology Diffusion Perspective on E-Business. *Management Science*, 52(10), 1557–1576.
- Ziervogel, G., Cowen, A., & Ziniades, J. (2016). Moving from Adaptive to Transformative Capacity: Building Foundations for Inclusive, Thriving, and Regenerative Urban Settlements. *Sustainability*, 8(9), Article 9. <https://doi.org/10.3390/su8090955>

נספח א' – רשימת המסמכים שנסקרו

- Andrea Gilli. (2021). NATO, technological superiority, and emerging and disruptive technologies. In T. Tardy (Ed.), *NATO 2030: New technologies, new conflicts, new partnerships* (Rome, pp. 5–18). NATO Defense College.
- Aronhime, L., & Cocron, A. (2021, July 19). NATO's Innovation Challenge. *NATO Review*. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/07/19/natos-innovation-challenge/index.html>
- Brose, C. (2020). *The Kill Chain: Defending America in the Future of High-Tech Warfare*. Hachette UK.
- Calvo, D., Cheng, R., Helou, M., Kratz, N., Liddy, C., McDonnell, J., Shin, T., Taak, J., Crawford, J., Furbish, M., Haj, M. A., Luzum, N., & Webb, O. (2021, August 12). NATO Review - Countering disinformation: Improving the Alliance's digital resilience. *NATO Review*. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/08/12/countering-disinformation-improving-the-alliances-digital-resilience/index.html>
- Chenok, D., Bochoven, L. van, & Zaharchuk, D. (2021). Deploying AI in defense organizations: The value, trends, and opportunities (No. 29037929USEN-00). IBM. <https://www.ibm.com/downloads/cas/EJBREOMX>
- Christie, E. H. (2020, November 24). Artificial Intelligence at NATO: dynamic adoption, responsible use. *NATO Review*. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2020/11/24/artificial-intelligence-at-nato-dynamic-adoption-responsible-use/index.html>
- Dufour, M. (2018). Will artificial intelligence challenge NATO interoperability? (No. 6; NDC Policy Brief, p. 4). NATO Defense College.
- Ehlert, U. (2021, December 16). NATO Review—Why our values should drive our technology choices. *NATO Review*. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/12/16/why-our-values-should-drive-our-technology-choices/index.html>
- Gilli, A. (Ed.). (2019a). Automation in air warfare: Lessons for Artificial intelligence today. In T. Tardy (Ed.), *The Brain and the Processor: Unpacking the Challenges of Human-Machine Interaction* (pp. 27–43). NATO Defense College.
- Gilli, A. (2019b). Preparing for “NATO-mation”: The Atlantic Alliance toward the age of artificial intelligence (No. 4; NDC Policy Brief, p. 4). NATO Defense College.
- Gilli, A. (Ed.). (2019c). *The Brain and the Processor: Unpacking the Challenges of Human-Machine Interaction*. NATO Defense College.
- Gilli, A. (2021). NATO, technological superiority, and emerging and disruptive technologies (NATO 2030, pp. 5–18). NATO Defense College. <https://www.jstor.org/stable/resrep29562.7>
- Gilli, A., & Gilli, M. (2016). The diffusion of drone warfare? Industrial, organizational, and infrastructural constraints. *Security Studies*, 25(1), 50–84.
- Gilli, A., & Gilli, M. (2019). Imitation, innovation, disruption: Challenges to NATO's superiority in military technology (No. 25; NDC Policy Brief, p. 4). NATO Defense College.
- Gilli, A., & Ozawa, M. (2021). NATO 2030: New technologies, new conflicts, new partnerships (No. 17; NDC Research Paper). NATO Defense College.
- Gilli, M., Leonard, A.-S., & Stanley-Lockman, Z. (2020). “NATO-Mation”: Strategies for Leading in the Age of Artificial Intelligence (Reserch Paper No. 15; NDC Research Papers Series). NATO Defense College.
- Goldfarb, A., & Lindsay, J. R. (2022). Prediction and Judgment: Why Artificial Intelligence Increases the Importance of Humans in War. *International Security*, 46(3), 7–50. https://doi.org/10.1162/isec_a_00425
- Hao, K. (2019, February 26). Why AI is a threat to democracy—And what we can do to stop it. *MIT Technology Review*. <https://www.technologyreview.com/2019/02/26/66043/why-ai-is-a-threat-to-democracyand-what-we-can-do-to-stop-it/>
- Horowitz, M. C. (2018). Artificial Intelligence, International Competition, and the Balance of Power. *Texas National Security Review*, 1(3), 22.
- Hunter Christie, E. (2022). Defence cooperation in artificial intelligence: Bridging the transatlantic gap for a stronger Europe. *European View*, 17816858221089372. <https://doi.org/10.1177/17816858221089372>
- Johnson, J. (2019). Artificial intelligence & future warfare: Implications for international security. *Defense & Security Analysis*, 35(2), 147–169. <https://doi.org/10.1080/14751798.2019.1600800>
- Kosal, M. E. (2020). Disruptive and game changing technologies in modern warfare: Development, use, and proliferation. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-28342-1>

- Lasconjarias, G. (2017). NATO, the Nations and the Challenges of Being Prepared. Eisenhower Paper, 8.
- Lucarelli, S., Marrone, A., & Moro, F. N. (2021). NATO Decision-Making in the Age of Big Data and Artificial Intelligence (p. 100).
- Mazarr, M. J., Rhoades, A. L., Beauchamp-Mustafaga, N., Blanc, A. A., Eaton, D., Feistel, K., Geist, E., Heath, T. R., Johnson, C., Langeland, K., Léveillé, J., Massicot, D., McBirney, S., Pezard, S., Reach, C., Vedula, P., & Yoder, E. (2022). Disrupting Deterrence: Examining the Effects of Technologies on Strategic Deterrence in the 21st Century. RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA595-1.html
- Meyer-Minnemann, L. (2016). Resilience and Alliance Security: The Warsaw Commitment to Enhance Resilience (Forward Resilience: Protecting Society in an Interconnected World Working Paper Series, p. 6). Center for Transatlantic Relations.
- Murray, R. (2020, September 1). Building a resilient innovation pipeline for the Alliance. NATO Review. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2020/09/01/building-a-resilient-innovation-pipeline-for-the-alliance/index.html>
- NATO. (2019). NATO 2030: United for a New Era. Analysis and Recommendations of the Reflection Group Appointed by the NATO Secretary General. NATO. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/12/pdf/201201-Reflection-Group-Final-Report-Uni.pdf
- NATO. (2020, October 29). Cooperation on Artificial Intelligence will boost security and prosperity on both sides of the Atlantic, NATO Deputy Secretary General says. NATO. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_179231.htm
- NATO. (2021a). NATO Advisory Group On Emerging And Disruptive Technologies. NATO. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2021/3/pdf/210303-EDT-adv-grp-annual-report-2020.pdf
- NATO. (2021b, June 11). Resilience and Article 3. NATO. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132722.htm
- NATO. (2021c, October 22). Emerging and disruptive technologies. NATO. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_184303.htm
- NATO. (2021d, October 22). NATO Allies take the lead on the development of NATO's Innovation Fund. NATO.
- NATO. (2021e, October 22). Summary of the NATO Artificial Intelligence Strategy. NATO. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_187617.htm
- NATO Science & Technology Organization. (2020). Science & Technology Trends 2020-2040. NATO Science & Technology Organization.
- NATO wants to set AI standards. If only its members agreed on the basics. (2021, March 29). POLITICO. <https://www.politico.eu/article/nato-ai-artificial-intelligence-standards-priorities/>
- Popescu, A. I. C. (2021). The geopolitical impact of emerging technology. Bulletin of "Carol I" National Defence University (EN), 04, 7-21.
- Ryseff, J., Landree, E., Johnson, N., Ghosh-Dastidar, B., Izenberg, M., Newberry, S., Ferris, C., & Bradley, M. A. (2022). Exploring the Civil-Military Divide over Artificial Intelligence. RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA1498-1.html
- SAS-123 Research Task Group. (2021). Futures Assessed alongside socio-Technical Evolutions (FATE) (TR-SAS-123). STO/NATO.
- SC 138 Committee 7. (2021). How are emerging and disruptive technologies affecting NATO's core tasks? (No. 26; The College Series). NATO Defense College.
- Six in Ten (61%) Respondents Across 26 Countries Oppose the Use of Lethal Autonomous Weapons Systems. (n.d.). Ipsos. Retrieved April 5, 2022, from <https://www.ipsos.com/en-us/news-polls/human-rights-watch-six-in-ten-oppose-autonomous-weapons>
- Soare, S. R. (2021). Innovation as Adaptation: NATO and Emerging Technologies. German Marshall Fund of the United States. <https://www.jstor.org/stable/resrep33488>
- Speranza, L., & Nelson, N. (2020, December 8). NATO needs a strategy for emerging and disruptive technologies. Defense News. <https://www.defensenews.com/opinion/2020/12/08/nato-needs-a-strategy-for-emerging-and-disruptive-technologies/>
- Sprenger, S. (2020, October 9). NATO chief seeks technology gains in alliance reform push. Defense News. <https://www.defensenews.com/global/europe/2020/10/09/nato-chief-seeks-technology-gains-in-alliance-reform-push/>
- Stanley-Lockman, Z. (2021a). Military AI Cooperation Toolbox [CSET Issue Brief]. CEST - Center for Security and Emerging Technology.

- Stanley-Lockman, Z. (2021b). Responsible and Ethical Military AI Allies and Allied Perspectives [CSET Issue Brief]. CEST - Center for Security and Emerging Technology.
- Stanley-Lockman, Z., & Christie, E. H. (2021, October 25). An Artificial Intelligence Strategy for NATO. NATO Review. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/10/25/an-artificial-intelligence-strategy-for-nato/index.html>
- Stanley-Lockman, Z., & Trabucco, L. (2021). NATO's Role in Responsible AI Governance in Military Affairs.
- Sweijs, T. (2022). Reinvigorating NATO's Edge: Military Innovation and the Strategic Concept. GLOBSEC. https://www.globsec.org/wp-content/uploads/2022/05/Reinvigorating-NATO%E2%80%99s-Edge-ver3-preads.pdf?mc_cid=00c8f76d5b&mc_eid=2c6c341755
- Tarraf, D., Shelton, W., Parker, E., Alkire, B., Carew, D., Grana, J., Levedahl, A., Leveille, J., Mondschein, J., Ryseff, J., Wyne, A., Elinoff, D., Geist, E., Harris, B., Hui, E., Kenney, C., Newberry, S., Sachs, C., Schirmer, P., ... Warren, K. (2019). The Department of Defense Posture for Artificial Intelligence: Assessment and Recommendations. RAND Corporation. <https://doi.org/10.7249/RR4229>
- Thiele, R. D. (2016). Building Resilience Readiness against Hybrid Threats – A Cooperative European Union / NATO Perspective. 449, 8.
- Valášek, T. (2019). NATO at 70: Enter the technological age (No. 10; NDC Policy Brief, p. 4). NATO Defense College.
- van Amerongen, M. (2021, June 3). NATO Review—Quantum technologies in defence & security. NATO Review. https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/06/03/quantum-technologies-in-defence-security/index.html?utm_source=pocket_mylist

פודקאסטים יומיים במצבי חירום: "שומר החומות" כמקרה בוחן

ד"ר אלה בן עטר

המכללה האקדמית ספיר

פרופ' סמדר בן אשר

המכללה האקדמית אחוה

תקציר

במצבי לחץ וחירום בולטת חשיבות התקשורת לסייע בהעברת מסרים לצמצום אי-הוודאות, לחיזוק תחושת השליטה ולבניית שגרת חיים של הסתגלות המותאמת למצבי איום על ביטחון פיזי, אישי, קהילתי ולאומי. המחקר הנוכחי מבקש לבחון כיצד תרמו פודקאסטים (הִסְכָּתִים) יומיים ליצירת מרכיבי החוסן. החידוש המוצע במאמר זה הוא מיקוד המבט בתפקידה של התקשורת בהעברת מסרים המעודדים תחושת חוסן אישי וקהילתי במצבי חירום ואיום ביטחוני.

המחקר עוקב אחר 20 פודקאסטים של שלושה גופי תקשורת מרכזיים בישראל בתקופת מבצע "שומר החומות" (מאי 2021). שאלת המחקר הייתה באיזה אופן יבואו לידי ביטוי מסרי החוסן בתוך הפודקאסטים שנוצרו כדי לתת מענה חדשותי אקטואלי למאזינים.

הממצאים הצביעו על כך שיוצרי הפודקאסט התעלמו ממרכיבי החוסן והעדיפו להישאר בתחום המומחיות שלהם, כמו צבא, פוליטיקה ותקשורת בין-לאומית. שאלת האחריות של ערוצי התקשורת המרכזיים לגבי חיזוק החוסן של המאזינים במצבי חירום לא הייתה על סדר היום של העיתונאים.

מילות מפתח: פודקאסט יומי, מצבי חירום, חוסן אישי, חוסן קהילתי, הגישה הסלוטוגנית

Daily Podcasts in Emergencies: A Case Study of Operation 'Guardian of the Walls'

Abstract

In times of stress and emergency, the importance of the media is reflected in its ability to convey messages, reduce uncertainty, strengthen the sense of control and establish an adaptive routine in the face of threats to personal, community and national physical resilience. This study aimed to examine how daily podcasts contributed to the creation of resilience components. The research focuses on the role of communication in conveying messages that encourage a sense of personal and community resilience during emergencies and security threats.

The study follows 20 podcasts from three major media outlets in Israel during Operation "Guardian of the Walls" (May 2021). The research question was how the expression of resilience would be reflected in podcasts produced during an emergency.

The findings indicated that the podcast creators ignored elements of resilience and preferred to stay in their areas of expertise, such as the military, politics and international communication. The question of the responsibility of the media channels regarding strengthening the resilience of the listeners during an emergency was not the priority of the podcast creators.

מבוא

במצבים של איום על ביטחון אישי, קהילתי ולאומי, בולטת חשיבות התקשורת ביכולתה לסייע בהעברת מסרים שנועדו לצמצם את אי-הוודאות, לחזק את תחושת השליטה ולאפשר בניית שגרת חיים של הסתגלות מותאמת למצבי לחץ וחירום (Houston & Buzzanell, 2018; Bean, 2018).

המחקרים היישומיים בהקשר של הסיוע, הקיימים היום בפסיכולוגיה חברתית ובתקשורת המונים, נשענים – כל אחד מהם – על השדה שממנו הם מגיעים. החידוש המוצע במאמר זה הוא חיבור אינטרדיסציפלינארי של שני התחומים יחד באמצעות מיקוד המבט בתפקידה של התקשורת בהעברת מסרים התומכים בתחושת חוסן אישי ולאומי. במחקר נבחנת השאלה כיצד תרמו הפודקאסטים (הֶסְפָּתִים), כתוצר תקשורתי, לחיזוק החוסן – דרך פרספקטיבת הגישה הסלוטוגנית (Antonovsky, 1987) המגדירה בריאות בהסתכלות הוליסטית ותאוריות יישומיות המאפיינות מרכיבי חוסן אחרי אירועי אסון המוני (Bonanno, 2005; Hobfoll et al., 2007).

חוסן

המושג "חוסן" (resilience) התפתח בשנות ה-80 של המאה ה-20 על ידי אנטונובסקי (Antonovsky, 1987) כחלק מהגישה הסלוטוגנית שלפיה בחן את המשאבים שיש לאדם על מנת להסתגל למצבים המערערים את ביטחונו. הוא מצא כי החוסן האישי בא לידי ביטוי בתחושת קוהרנטיות וביטחון שהדברים יסתדרו בצורה המיטבית. תחושת קוהרנטיות כוללת שלושה מרכיבים עיקריים: מובנות – העולם ברהבנה (Comprehensibility), נהילות – העולם ניתן לשליטה (Manageability), ומשמעותיות – העולם בעל משמעות (Meaningfulness). לגישה זו של החוסן נוסף עוד נדבך על ידי הובפול ועמיתים (Hobfoll et al., 2007), שזיהו חמישה עקרונות אוניברסליים המקדמים חוסן:

- הגברת הביטחון – תחושת הביטחון של הפרט בכך שהוא ברהגנה ושיכולתו לקבל מידע בנוגע לאחרים חשובים, להזים שמועות ולהיעזר בתקשורת לקבלת מידע אמין.
- הגברת תחושת הרגיעה – היכולת להרגיע את הביטויים הגופניים למצוקה, להתמודד עם מחשבות ורגשות שליליים, לתווך חדשות, לעשות שימוש מושכל בתקשורת לקבלת חדשות ולצרוך צריכה מבוקרת את הדיווח על האירועים מעוררי החרדה.
- הגברת תחושת המסוגלות – החזרת תחושת המסוגלות העצמית והקולקטיבית והאמונה שאפשר להתמודד עם הקשיים.
- הגברת הלכידות החברתית – חיבור חברתי, מתן תמיכה הדדית וקיום ה"ביחד" בין חברי הקהילה מאפשרים לשמר מבנים חברתיים, וכך לשמור על הכללים והסדר שנהגו בחברה לפני המשבר. הלכידות נמדדת בהיעדר קונפליקטים חמורים בין חברי הקהילה. לכידות קהילתית משפיעה ישירות על מצבם הפסיכולוגי של פרטים בכך שהיא משפרת את יציבותם הנפשית.
- מתן תקווה – אמונתו של אדם ביכולתו לשלוט במצב ולהתמודד עם מצבי חירום ואסון. תחושת התקווה מבטאת תהליך נפשי פעיל המתעורר כדי להתמודד עם איום.

תקשורת במצבי חירום

ספרות המחקר בעולם עוסקת בחשיבותם של אמצעי התקשורת כמקור למידע, לעידוד, לנחמה ולסיפוק צרכים רגשיים ופסיכוכברתיים (למשל: Jurgens & Buzzanell, 2018; Helsloot, 2018). שידורי התקשורת הם מקור עיקרי למידע בנוגע לשאלות דחופות: "מה?" "מתי?" "היכן?". כמוסד חברתי, אמצעי התקשורת זוכים לחשיפה רבה, והסיקור המקיף בהם משמש כעין "מדורת השבט" ויוצר תחושת אחדות וטיפוח זהות לאומית (חרמוני, לבל וצוריאלי, 2011; נייגר, מאירס וזנדברג, 2009).

שאלת מקומם של אמצעי התקשורת בזמן מלחמה נבחנה במחקרים רבים העוסקים בתקשורת המונים (למשל: Dayan & Katz, 1992; Liebes & Kampf, 2009; לב-און, 2010). תפקידה של התקשורת נקשר באופן הדוק לשאיפה לחיזוק חוסן האזרחים המתמודדים עם אירועי ביטחון מסכני חיים, ולפיכך מצאו עצמם חוקרי תקשורת עוסקים בזיקה שבין אמצעי התקשורת (עיתונות, רדיו, טלוויזיה, רשתות חברתיות) ובין התוכן – בהקשר של מצבים הכוללים איום פיזי או מנטלי על אזרחים (Ben-Atar, 2018).

בישראל שימשו שידורי הרדיו מרכיב חשוב בהבניית הלאומיות, בעיקר בשני העשורים הראשונים למדינה. כך, למשל, מלחמת ששת הימים (1967) כונתה "המלחמה הרדיופונית" הראשונה בישראל משום שבה באה לידי ביטוי חשיבותו של הרדיו כמכשיר להעברת מידע והסברה (נוה, 2008; כספי ולימור, 1998). משנות ה-90 השתנה מצב התקשורת בימי חירום והיא החלה לצבור עוצמה אל מול הזירה הביטחונית והפוליטית, עד כדי השתתפות פעילה אך עקיפה בעיצוב מדיניות הביטחון (לבל, 2005). התקשורת החלה להעלות לסדר היום הציבורי סוגיות שנויות במחלוקת, בעיקר לאחר מלחמת לבנון השנייה (בן-ארי, 2007; ליבס וקמפף, 2007).

פודקאסטים ככלי תקשורת

בשנים האחרונות, עם התפתחותה של הטכנולוגיה, החלו גופים שונים ואנשים עצמאיים לשרד גם באמצעות רשת האינטרנט, במרחב חופשי מפיקוח תקשורתי (שרוני, 2012). התחרות בסיקור בין התקשורת הישראלית לבין לאומית הפכה את התקשורת הישראלית למקצועית יותר ולישראלית פחות, ושחקה את ניסיונות הממסד להגביל את דפוסי הסיקור המקומיים. היום אין הציבור תלוי בגופי התקשורת הישראלית המסורתיים משום שהאינטרנט מאפשר לו נגישות למקורות מידע רבים וחוצי גבולות, הפתוחים לכול.

הפודקאסט הוא פורמט של תוכנית רדיו דיגיטלית, זמין להאזנה באינטרנט, שהחל להתפתח בתחילת שנות ה-2000, במציאות תקשורתית מגוונת ורבת ערוצים. הפודקאסט מספק תוכן במגוון רחב של תחומים ומאפשר גמישות בהאזנה, בהתאם לזמן ולמקום המועדפים על המשתמש. את פריחת הפודקאסטים בימינו אפשר לייחס לזמינות הטכנולוגית של המחשבים והטלפונים הניידים, שמאפשרים למאזינים להקשיב ללא תלות בשידור חי או במועדים מסוימים. פודקאסטים יכולים

להיות בנושאים שונים, כמו חדשות, פוליטיקה, אומנות, מדע, ספורט, מוזיקה וניהול עסקי (Wrather, 2019; Berry, 2016). נוסף על כך, פודקאסטים מאפשרים לאנשים ליצור תוכן משלהם ולשתף פעולה עם קהל מעריצים פוטנציאלי (Menduni, 2007; Berry, 2016). הפודקאסטים מספקים פלטפורמה שבה גם "הקולות הקטנים", של האדם הפשוט והלא מפורסם, יכולים להישמע ולהתפרסם (Marcu, 2019).

במקביל לפודקאסטים בנושאים השונים, התפתחה גם סוגה של פודקאסט הממוקד במצבי חירום. הצורך בניהול מתוכנן תקשורת בזמן משבר הביא למודעות כי הפודקאסט יכול לשמש כאחד הכלים החדשים הללו (Haupt & Azevedo, 2021). השימוש בפודקאסטים בהקשר של מצבי חירום נבחן עד היום בעיקר ככלי פדגוגי הקשור ללמידה ממוקדת (Gottlieb, et al., 2021), או כדרך לימוד של התנהלות במצבי חירום של אזרחים, כמו רפואת חירום (EM). סקר שנערך בקרב רופאים קנדיים מצא כי 90% מהם השתמשו בפודקאסטים מדי חודש (Purdy et al, 2015). הפופולריות הרבה שלה זכו קיבלה ביטוי בלמעלה מ-15 מיליון הורדות של הפודקאסט Emergency Medicine Critical Care, ויותר מ-24,000 מנויים בתשלום ל-Riddel et al. Emergency Medicine: Reviews and Perspectives (Riddel et al. 2017).

ב-2016 ביקש מנהל הבריאות הצרפתי משירות הרפואה הצבאי הצרפתי (FMMS) ליצור ולהפיק חומר חינוכי איכותי בנושאים הנוגעים למידע מציל חיים. הפודקאסטים שודרו לראשונה בצרפתית, בחינם, בערוץ הרשמי של FMMS, וזכו למספר גבוה של האזנות (Boutonnet, et al., 2021). בהקשר של מצבי לחץ נעשה שימוש בפודקאסט גם כדי לתת מענה לאנשי צבא החוזרים לביתם לאחר מלחמה. הפודקאסט הסדרתי Homecoming הופק בארצות הברית כדי לסייע לחיילים קרביים משוחררים לעבד את הזיכרונות הטראומטיים שלהם לאחר שחרורם מהצבא (Benedek, et al., 2017). לנוכח התפתחויות אלה בעולם עולה השאלה על השימוש המושכל שאפשר לעשות בפודקאסטים לצורכי הציבור בישראל בזמן חירום.

בעקבות הצלחת הפודקאסט של "ניו יורק טיימס", "The Daily", שגרף מעל שני מיליון האזנות יומיות, החלו להתפתח פודקאסטים בתוך גופי התקשורת הממוסדת, כמוצר נלווה לשידורים בטלוויזיה, ברדיו או בעיתון. הפודקאסטים מאפשרים התעמקות בסוגיות רלוונטיות שהזמן או המקום המוקצבים להן במהדורות החדשות אינם מאפשרים (Newman & Gallo, 2019). את הפודקאסטים האקטואליים המופקים בגופי התקשורת המרכזיים מובילים אנשי תקשורת בכירים, בעלי מרחב ביטוי אישי ומקצועי החורג מזמן אוויר מקובל בתקשורת המשודרת, או מהיקף ממוצע של ידיעה או כתבה בעיתון. בישראל, גופי התקשורת המעלים פודקאסטים יומיים הם "כאן" תאגיד השידור, N12 של חדשות 12, ואתר ynet של "ידיעות אחרונות".

שניים מגופי התקשורת שנבחנו במחקר הנוכחי הם בבעלות מסחרית (ynet, N12), והשלישי הוא גוף שידור ציבורי (תאגיד השידור הישראלי). השידור הציבורי פועל על פי עקרון הנגישות לכל האזרחים ומתן מענה אוניברסלי לצרכים השונים בתוך האוכלוסייה (Bailey, 2007). השידור הציבורי ממלא תפקיד מכריע בפעולתן של חברות דמוקרטיות מודרניות, ותורם לעיצוב ולהתפתחות של

ערכים חברתיים (Višňovský & Lalahová, 2014). השידור המסחרי פונה אל המכנה המשותף הרחב ושם דגש על תכנים שיובילו לאחוזי צפייה והאזנה גבוהים וימשכו אליהם את המפרסמים. הבחירה בגופי שידור אלה נובעת מהרצון לנתח פודקאסטים שמפיקים עיתונאים ותיקים ובעלי חיבור לגוף חדשותי מרכזי, המפיק תוצרי חדשות שונים (מהדורה משודרת, מודפסת, אתר אינטרנט חדשותי ופודקאסטים אקטואליים).

המחקר הנוכחי עוקב אחר הפודקאסטים ששודרו בתקופת מבצע "שומר החומות" (מאי 2021). המבצע החל ב-10 במאי, לאחר תקיפה של ארגוני טרור פלסטיניים בירי רקטות לעבר ירושלים ולאחר מכן לאזורים נוספים בישראל, והסתיים כעבור 12 ימי לחימה. ברקע אפשר לציין את העימותים בין כוחות המשטרה למתפללים המוסלמים בהר הבית, בתפילת יום שישי האחרון בחודש הרמדאן, במסגד אל-אקצא. בעקבות אירועים אלה החלו אירועי אלימות קשים בערים המעורבות בישראל, שכללו פגיעה קשה ברכוש ואף פגיעה פיזית בתושבי ירושלים, ערבים ויהודים. במקביל התחזק העימות הצבאי בגבול עזה. במהלך המבצע שיגרו ארגוני הטרור לעבר ישראל אלפי רקטות, וכתגובה תקף צה"ל מטרות רבות, בהן מנהרות תת-קרקעיות, מחסני אמל"ח ונכסי מודיעין וטכנולוגיה של חמאס (דוסטרי, 2021).

המאמר בוחן מהם הנושאים שבאו לידי ביטוי בפודקאסטים היומיים בישראל בזמן חירום, והאם התאפשר ליוצרי הפודקאסטים בתקשורת הממוסדת להעביר מסרים תומכי חוסן, או כאלה המחלישים את החוסן, במצב של איום ממשי על ביטחון האזרחים במדינה.

שיטה

המאמר מתבסס על מחקר איכותני (Qualitative Research) שניתח תוכן של 20 פודקאסטים יומיים, אשר שודרו בשלושה גופי תקשורת בישראל במהלך "שומר החומות" (10-21 במאי 1921). הפודקאסטים פורסמו על ידי שלושה גופי תקשורת מרכזיים בישראל: תאגיד השידור ("עוד יום"), N12 ("אחד ביום") ו-ynet ("הכותרת"). בכל אחד מהגופים פורסמו בין שישה לתשעה פרקי פודקאסט. אף שהפודקאסט מתואר כתוצר תקשורתי יומי, כניסתו של חג השבועות (נוסף על השבתות) במהלך ימי המלחמה צמצמה את הפקת הפודקאסטים בתקופת הלחימה, ולכן עלו לשידור בתקופה זו רק 20 פרקים. ב-ynet וב-N12 הגישו את הפודקאסטים מגישים קבועים (אלעד שמחיוף, N12, ואטילה שומפבלי, ynet) שאירחו וראיינו מומחים בפרקים השונים של ערוץ הפודקאסט. לעומת זאת, בפודקאסט "עוד יום", של "כאן" תאגיד השידור, היו שתי מגישות (מיכל רשף, גילי כהן) שהתחלפו ביניהן.

כל הפרקים תומללו ונותחו באמצעות ניתוח קטגורלי לפי נושאי השיח, מידת הרלוונטיות שלהם למצב החירום והתרומה האפשרית לחוסן המאזינים, בהתאם למודל מרכיבי החוסן של הובפול ועמיתיו (Hobfoll et. al., 2007) ובחלוקה לפונקציה או דיספונקציה (Ben-Atar & Ben-asher, 2018)

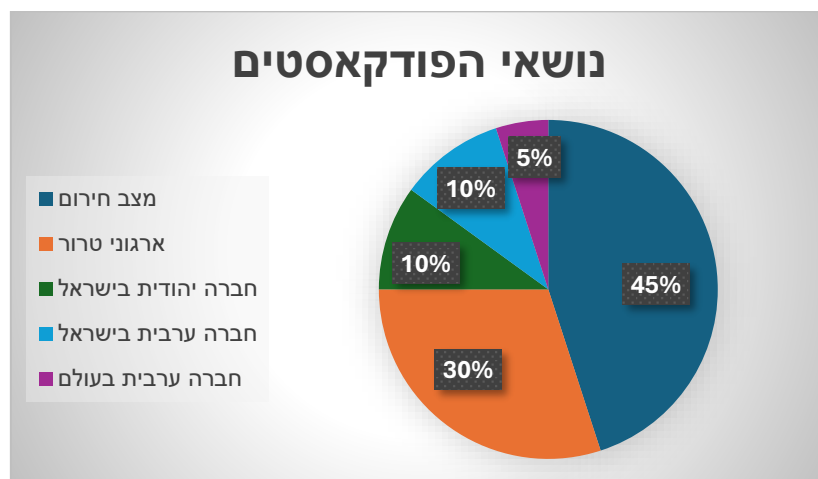
של מסרי החוסן שבהם. כפונקציה הוגדרו המסרים התומכים במרכיבי החוסן, ואילו כדיספונקציה הוגדרו המרכיבים הפוגעים בחוסן ומחלישים אותו.

ביקשנו לבחון מהם הנושאים שבאו לידי ביטוי בפודקאסטים היומיים בישראל בזמן חירום, ומהי הרלוונטיות שלהם בהקשר של חוסן לאומי. באיזה אופן באו לידי ביטוי מסרי החוסן בתוכן הפודקאסטים, והאם הם מסרים מחזקים (פונקציה), או מחלישים (דיספונקציה)?

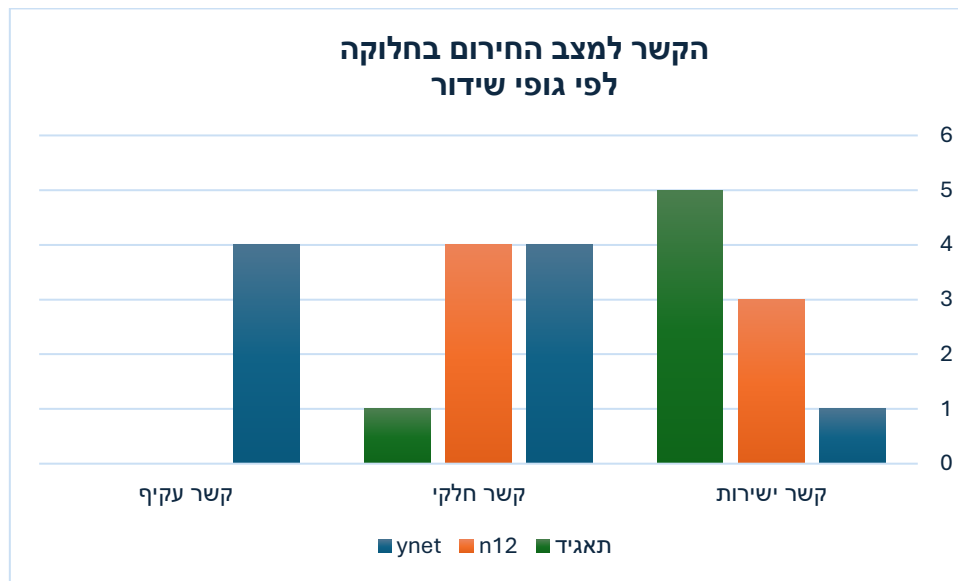
ממצאים

נושאי הפודקאסטים והרלוונטיות שלהם למצב החירום

ראשית, בחנו את הנושאים שבהם התמקדו המגישים בפרקים השונים. נמצא כי נושאי השיח שעלו בפרקים השונים היו: מצב חירום (תשע פעמים), ארגוני טרור (שש פעמים), חברה יהודית בישראל (פעמיים), חברה ערבית בישראל (פעמיים), חברה ערבית בעולם (פעם אחת).

במבט ראשון, נראה כי יש קשר בין נושאי הפודקאסטים לאירועים הביטחוניים שהובילו לתחושת האיום על האזרחים. עיון מעמיק יותר בתוכן שהובא בכל פרק הראה כי אף שאפשר למצוא הקשר בכותרת הנושא הרי הדיון שהתקיים בשיח בפודקאסט התרחב, וחרג לא פעם מהאירועים עצמם. בניתוח נוסף חולקו נושאי הפודקאסט לשלוש קטגוריות: כקשר ישיר סווגו הפודקאסטים שעסקו במצב החירום ובהשלכותיו, ובכלל זה הטרור מבחון ואירועי האלימות וההתמודדות איתם מבפנים. כקשר חלקי סווגו התכנים שעסקו באירועים האקטואליים מנקודות מבט רחבות, כמו החברה הערבית בישראל, יחסי יהודים-ערבים בערים המעורבות ויחסי הכוחות בתוך ארגוני הטרור. כקשר חלש סווגו הפודקאסטים שעסקו בעולם הערבי בכלל או בחברה היהודית בעולם. הממצאים הראו כי לתשעה פרקים היה קשר ישיר למצב האיום הביטחוני, לשבעה נוספים קשר חלקי למצב הביטחוני, ולארבעה – קשר עקיף או חלש. בחנו את השכיחות של כל אחת מהקטגוריות גם בהקשר של גוף השידור, שהוא הבית של הפודקאסט. ממצאי מידת הרלוונטיות של הפודקאסטים למצב החירום והחלוקה לפי גופי השידור מוצגים בתרשים מס' 2.

אפשר לראות כי בעוד כמעט כל הפודקאסטים ששודרו על ידי כאן תאגיד השידור קשורים ישירות לאירועים הביטחוניים, הפודקאסטים של ynet, המופקים על ידי העיתונות הפרטית ("ידיעות אחרונות"), מתייחסים לאירועים רק באופן חלקי או בקשר עקיף. הפודקאסטים בערוץ השידור המסחרי N12 מנסים להיות רלוונטיים למצב הביטחוני אך נאמנים פחות מהערוץ הממלכתי לקשר ישיר ומסתפקים, לעיתים קרובות יותר, גם בקשר חלקי.

מסרי החוסן כפי שבאו לידי ביטוי בתוכן הפודקאסטים ששודרו בזמן חירום

מסרי החוסן מוינו לפי הקטגוריות שהציעו הובפול ועמיתים (Hobfoll et al., 2007). בכל אחת מקטגוריות אלה נבחן אם המסר היה תורם ומחזק חוסן (פונקציה), או פוגע ומחליש חוסן (דיספונקציה) (Ben-Atar & Ben-asher, 2018)

ממצאי המחקר הראו כי כל חמשת מרכיבי החוסן שאותם תיארו הובפול ועמיתיו (Hobfoll et al., 2007) הופיעו בפודקאסטים. מרכיבי החוסן של חיזוק תחושת ביטחון, תחושת רגיעה, מסוגלות אישית וקולקטיבית, לכידות קהילתית ומתן תקווה – קיבלו ביטוי באופנים שונים בתוך הפודקאסטים, אף שכל אחד מהפודקאסטים עסק בהיבט אחר של אקטואליה רלוונטית והופק על ידי יוצרים שונים.

לאחר שאספנו את מסרי החוסן לפי מרכיביהם בחנו אם האופי של המסרים היה חיובי, מעודד ובעל יכולת לתרום לחיזוק החוסן, או שהתוכן עלול היה לפגוע ולהחליש את החוסן. מאחר ששיטת המחקר היא איכותנית, ללא ספירה של מספרי ההיגדים, צבענו בכחול את משפטי החוסן הפונקציונליים, ובאדום – את משפטי החוסן הדיספונקציונליים. התבוננות במיפוי שני הסוגים

הראתה כי כמעט כל ההיגדים נצבעו באדום. מסרי החוסן הופיעו אומנם אך שכיחות המסרים מחלישי החוסן הייתה גדולה בהרבה מאלה של המסרים מחזקי החוסן, שכמעט נעלמו בין שפע המסרים הדיספונקציונליים.

הגברת תחושת הביטחון

במצב חירום מתערערת תחושת הביטחון של האדם ואמונתו שהוא בר הגנה. אם ההגנות הקודמות אינן נותנות מענה למצב החדש הוא חש את עצמו פגיע. הגברת תחושת הביטחון נועדה להחזיר לאדם את התחושה שהוא והאחרים המשמעותיים לו בני הגנה. בפודקאסט של ynet אומר הפרשן הצבאי הוותיק רון בן ישי: "תזכור שלמדינת ישראל יש מערך הגנה אווירית אקטיבית שעיקרו, במה שנוגע לעזה לפחות, זה כיפת ברזל. ולהם אין. כך שהם הרבה יותר חשופים" (11.5.21). ללא ספק, זוהי אמירה התורמת לחוסן. ואולם אמירה זאת הייתה כמעט היחידה במהלך שבע שעות השידור של כלל הפודקאסטים. מרבית הדוברים העצימו את מידת הקטסטרופליות של המצב: "השיגורים הבלתי פוסקים אל עבר יישובי ישראל רשמו אתמול שיא מפוקפק חדש" (12.5.21, כאן, גילי כהן), או: "התושבים שומעים פיצוצים שהם עוד לא שמעו במבצע הזה" (20.5.21, כאן, רועי שרון). "האנשים משני הצדדים שהאמינו שיש לעיר הזאת [לוד] עתיד אחר של דוקיום, ופעלו למען הדר קיום הזה, היום שבורים ברמות" (19.5.21, N12, אורי רוזנווקס). מילות החידוד מדגישות את העוצמה של חוויית הקטסטרופה ומקשות על האדם לאמץ תחושת הגנה במצב החדש. העצמה נוספת יכולה להיווצר אם הדובר מוסיף את החוויה האישית שלו בעת הקלטת הפודקאסט, וכך מתקבלת תחושה של שותפות-אמת ברגע האירוע: "הרבה מאוד משפחות כבר ארזו את התיקים ועזבו את האזור (נשמעת ברקע אזעקה) שנייה... ביי... רגע... שנייה, שנייה, יש 'צבע אדום', נשמעו פה פיצוצים ויירוטים. אלה החיים בעוטף עזה" (11.5.21, ynet, מתן צורי). בפודקאסט אחר משתף המרואיין את רגשותיו האישיים נוכח המצב הביטחוני: "רמת שנאה שכזו היא דבר שהמם אותי וגם ייאש אותי" (19.5.21, N12, אורי רוזנווקס). גם במקרים שבהם המסרים הכלליים מעיבים, ההתייחסות לביטחון האישי יכולה לסייע.

תחושת רגיעה

מסרי פונקציה מחזקי חוסן הם מסרים שיש להם פוטנציאל להוביל להתמודדות יעילה ולעודד אנשים להגביר פעילויות שמטפחות אמוציות חיוביות. מסרי דיספונקציה לרגיעה הם ההיגדים המגבירים את תחושת החרדה בהקשר של תנאים פיזיים או רגשיים (ביטויים של פניקה וחוסר שליטה), המועברים באמצעי התקשורת ועלולים להשפיע על המאזינים. תחושת הרגיעה תורמת לחיזוק החוסן, כמו למשל דבריו של המרואיין המתאר איך מצרים מצליחה, בזכות קשריה עם ישראל, להרגיע את הרוחות (18.5.21, כאן, רועי קייס). למסר המרגיע מצטרף בכיר שב"כ לשעבר, שאומר: "אני מאמין שבימים הקרובים חלק מהעניינים יתחילו להירגע" (18.5.21, ynet, עוזי ברזילי). לעומת

מספר מצומצם של מסרים מרגיעים אלה אפשר למצוא מסרים רבים המערערים את השקט והרגיעה, ומתוכם נביא כמה דוגמאות שכמעט "מציעות" למאזין סיבות להישאר במתח:

"סנואר הוא דמות על גבול הפסיכופת... 13 פלסטינים נרצחו על ידיו או בהוראתו" (ynet, 19.5.21), אליאור לוי); "...זוהי ברור שזה גם יזלוג לרצועת עזה. כולם הבינו שאנחנו הולכים לשבוע מאוד סוער, וכך זה קרה" (ynet, 11.5.21, מתן צורי).

תחושת מסוגלות עצמית וקולקטיבית

מסוגלות עצמית (self-efficacy) היא האמונה של האדם ביכולתו לפעול כדי להשיג את התוצאה הרצויה לו. הפרט מאמין שהוא יכול להתמודד עם האתגרים באמצעות ויסות עצמי של חשיבה, רגשות והתנהגות, והוא עושה שימוש יעיל במשאבי סיוע לצורך פתרון בעיות, שיתופי פעולה וחידוש פעולות שגרה שהשתבשו בעקבות האירועים. תחושת המסוגלות קשורה גם לאמונה שמוסדות המדינה יכולים להתמודד עם האיום. שלושה מוסדות אמורים לתרום לתחושה זאת: מערכת המשפט, המערכת האזרחית המטפלת ברווחה הנפשית, והמערכת הצבאית: "למזלנו, יש לנו מערכת משפט מאוד חזקה, בית משפט מאוד חזק. ישראל מצליחה, דרך מערכת המשפט שלה, להילחם בטרור ועדיין לשמור על אמות מידה מוסריות" (ynet, 20.5.21, נתן גוטמן). נוכל לשמוע בפודקאסטים גם אמירות רבות המערערות על המסוגלות של מנהיגי הציבור להתמודד עם המצב הביטחוני המאיים. אמירות מסוג זה מקבלות משנה תוקף אם הן נשמעות מפי איש צבא בדרגה בכירה: "אני לא רוצה להטיל אשמה ברורה אבל אין ספק שהדרג המדיני פה נכשל... גידלנו פה מפלצת שעכשיו היא קמה עלינו" (ynet, 12.5.21, אלוף מיל' גדי שמני). דוברת המשטרה לשעבר מחזקת טענה זו: "אנחנו מגלים את המשילות כולה במערומיה. המשטרה, לצורך העניין, היא חדר המיון של החברה הישראלית, ובחדר המיון אתה רואה את המקרים הקשים ביותר, אין בעצם משילות" (ynet, 13.5.23, מירב לפידות). לדעה זאת מצטרפת עיתונאית ותיקה ומוערכת: "התחושה היא של אובדן השליטה, העובדה שגופי הביטחון לא מצליחים לשלוט בעיר [לוד] היא תחושה מזעזעת ומאוד קשה בעיניי" (N12, 12.5.21, קרן מרציאנו). סביר להניח שאם בכירים בשירות הביטחון והמשטרה ועיתונאים בעלי רקורד של מקצועיות ואמינות טוענים שאין מסוגלות, הציבור ייטה לקבל דעה זו, ומרכיב החוסן הקשור לתפיסת המסוגלות האישית והקולקטיבית יפגע.

לכידות

לכידות חברתית היא תחושתו של הפרט שהוא חלק מקבוצה בעלת מטרות וערכים משותפים. שותפות בין חברי הקבוצה מתבטאת, בין השאר, בהתמודדות יחד עם אותם האתגרים, או באופן ספציפי, במצבי לחץ – עם אותם האיומים. בתקופה שנחקרה התמודדו אזרחי ישראל עם שסע חברתי קשה בין החברה היהודית לערבית. למרות העובדה שבאותה העת היה גם איום חיצוני של רקטות על ישראל, הפודקאסטים אינם מבטאים מסרים של חיזוק הלכידות, אלא של החלשתה: "הדר-

קיום הזה נרמס, נעלם" (13.5.21, כאן, עבד אל-כרים אזברגה); "המשטרה לא עושה מספיק כדי למגר את האלימות, המדינה לא משקיעה מספיק משאבים כדי לטפל בתשתיות. מספיק גפרור של אל-אקצא בשביל להצית את הכול. ופה הגפרור הפעם הצליח להצית" (11.5.21, כאן, ערן זינגר). כך, כאשר בכיר לשעבר בשב"כ מתאר את האלימות בערים המעורבות כפוגרום, דבריו עלולים לפגוע בתחושת הלכידות והיכולת לחיות בדוקיום: "פוגרומים שפגעו ביהודים בערים המעורבות בצורה קשה מאוד. מי שקורא לזה סד"צ [סדר ציבורי] טועה ומטעה" (18.5.21, ynet, עוזי ברזילי, בכיר לשעבר בשב"כ).

תקווה

התקווה מאפשרת לאדם לדמיין את האפשרות להתמודד באופן יצירתי עם הניסיון הטראומטי, ובלבד שיכיר באפשרות הניצבת בפניו להתמודד עימו. התקווה היא הציפייה של הפרט, שקיימת סבירות גבוהה לעתיד טוב יותר. בעוד התקווה קוראת תיגר על חשיבה קטסרופלית, הפודקאסטים מציגים את היעדר התקווה: "זו מערכה שאין סיכוי לנצח בה" (18.5.21, N12, אלעד שמחיוף); "עכשיו תשע בערב וזו האזעקה השביעית, השמינית בשעה האחרונה. הכול מאוד מאוד מאוד מפחיד. וזה נראה כאילו זה לא עומד להיגמר" (12.5.21, N12, אוראל שטרית).

ניתוח תוכני של מסרי החוסן והבולטות הגבוהה של מסרי הדיספונקציה מצביעים על כך שיוצרי הפודקאסטים לא ראו בעצמם שליחי ציבור המחויבים לתרום לחוסן הלאומי. הם נטו להמשיך לפעול כעיתונות מבקרת – לעיתים לוחמנית, החושפת מפגעים וכשלים – ולהתעלם מאופייה המסורתי של התקשורת המלכדת בשעת חירום לאומי. בהקשר של ממצא מרכזי זה במחקר אפשר להוסיף כי ריבוי מסרי הדיספונקציה אפיין את כל שלושת גופי השידור ובכלל זה התאגיד, כגוף שידור ציבורי.

דיון

המאמר מתבונן בפעולתה של אחת מדרכי התקשורת, הפודקאסט היומי, במצב חירום לאומי. במחקר נבחנה הרלוונטיות של פרקי הפודקאסט היומיים, שעלו לאוויר בגופי שידור שונים, לתרומה האפשרית שלהם לחיזוק החוסן של המאזינים בימי חירום. המחקר בחן את תוכן השיח בפודקאסטים באמצעות ניתוח חמשת מרכיבי החוסן של הובפול ועמיתים (Hobfoll et al., 2007): ביטחון, רגיעה, מסוגלות, לכידות ותקווה. בכל חמשת המרכיבים הללו נראה כי לא הייתה מודעות למרכיבי החוסן בהחלטה על תוכן הפודקאסטים ועל המסרים שהועברו בהם למאזינים. אפשר להתבונן בממצאים בכמה דרכים:

אופיו של הפודקאסט כ"מוצר מדף"

פודקאסט במהותו מיועד להיות "מוצר מדף" שמועד שידורו אינו תלוי ביום ובשעה מסוימים, ולכן המאזין יכול לבחור את המקום והזמן המתאימים שבהם יאזין לפרק. הפודקאסט אינו משודר בשידור חי, שבו יש רלוונטיות ליום ולשעה. למרות מאפייניו של הפודקאסט כמוצר מדף, כל הפודקאסטים שהופקו על ידי גופי התקשורת שנחקרו כווננו לתת מענה אקטואלי וחדשותי. ואולם במקרה שנחקר נראה כי הפודקאסטים היומיים שהופקו במסגרת גופי השידור המרכזיים שנבחנו במחקר זה העדיפו באופן ברור להיצמד למתכונת של הפודקאסט כמוצר מדף, לעומת הפודקאסט כתוצר אקטואלי. הפודקאסטים ששודרו בתקופת המבצע הצבאי שמרו על האפיון של העיתונות המבקרת והמפרשת (ליבס וקמפף, 2012), ולא קיבלו על עצמם אחריות לאומית לחיזוק החוסן הלאומי.

גישת החוסן ומבנה הפודקאסטים

אנטונובסקי, שפיתח את הגישה הסלוטוגנית לחוסן (Antonovsky, 1987; 1996), הציג את שלושת מאפייני החוסן: מובנות, נהילות ומשמעותיות. המובנות (Comprehensibility) מאפשרת לראות את העולם כסדור, ואת הבעיות שהפרט מתמודד עימן כברורות ומובנות. העולם נתפס כמקום הגיוני וסביר, צפוי, מוגן ובטוח, ואינו כאוטי, ולכן אפשר לנהלו מבחינה רגשית ותועלתנית. הפודקאסטים מנסים אומנם לספק מידע אך הוא אמורפי, אינו מאורגן, ומדגיש בייחוד את הכאוס הגדול במצבה הפנימי של המדינה, הן בשל העימותים עם החברה הערבית בארץ הן בגלל איום הרקטות מבחוץ. העובדה שחלק מנושאי הפודקאסטים אינם בזיקה לאירועי השעה מחלישה גם היא את הקשר למידע שאליו נחשפים בשעת משבר, המערער את הידוע ואת ההתנהלות בשגרה.

מצב זה תואם גם את המרכיב השני, שאותו הגדיר אנטונובסקי כנהילות (Manageability), ואשר בזכותו חש הפרט שמשאביו הפנימיים והחיצוניים מתאימים, מאפשרים לו להתמודד עם הדרישות המוצבות בפניו ומקנים לו את האמונה כי יש ביכולתו לגייס את המשאבים החיוניים לצורך ההתמודדות עם דרישות אלה. ניתוח הפודקאסטים מעלה כי הם מתארים בעיקר קשיים ובעיות, ואין בהם כמעט הצעות מעשיות לתיקון המצב.

גם המרכיב השלישי, של משמעותיות (Meaningfulness), שבזכותו הפרט מוצא משמעות רגשית באירועים, אינו בא לידי ביטוי בניתוח תוכן הפודקאסטים. מכיוון שעל פי הגישה הסלוטוגנית מתקיים קשר ישיר בין עוצמת תחושת הקוהרנטיות של הפרט ובין יכולתו לגייס אסטרטגיות קוגניטיביות, רגשיות ותועלתניות לשיפור ההתמודדות במצבי לחץ, אפשר לומר שלא הייתה לפודקאסטים תרומה לחיזוק החוסן הלאומי.

הזהות העיתונאית של מגישי הפודקאסטים

נראה כי בקרב מגישי הפודקאסטים שנבחנו לא התקיימה חפיפה בין הזהות העיתונאית לזו החברתית-ציבורית של איש מקצוע בעמדת השפעה, המקבל אחריות לקדם חוסן במצבי לחץ ואיום ביטחוני. נוסף על כך, ייתכן שלעיתונאים אין ידע זמין על מרכיבי החוסן האישי והלאומי, וחסרה להם מודעות לתפקידם בתחום זה. אופיו של העיתונאי כ"כלב שמירה" של הדמוקרטיה ועבודתו כתחקירן המבקש לחשוף מחדלים ולהאיר עליהם מושרשת כמרכיב זהותי, ולא נעשתה התאמה למצב חירום שבו נדרשים כישורים אחרים ונוספים על מנת להפחית חרדה וחשש. נראה שבעוד גורמי המקצוע האמונים על החוסן מיומנים וערוכים לעבוד עם התקשורת על מנת לבנות חוסן אישי ולאומי, התקשורת עצמה, באמצעות הכלי שנבחן במחקר זה, מעדיפה להישאר בממד הפרשנות המבוססת על המוניטין המקצועי של הפרשנים שאותם ראינו מפיקי הפודקאסטים. הפרשנות נחוצה כדי לתת תשובות לשאלות מדוע זה קרה ומהי המשמעות החדשותית, תוך הבלטת עמדתם האישית של המרואיינים, המושפעת מניסיונם האישי והמקצועי (לימור ומן, 2022).

במחקר שבחן את עבודת הפרשנים (iReporters) בסיאן-אן במהלך שש שנים נמצאו שלושה סוגי מרואיינים: פרשן, עד ראייה ועמית לעבודה. אמינותם מושגת דווקא משום שהם מגיעים מבחוץ ולכאורה עצמאיים ואינם תלויים או מקובעים לאג'נדה של גוף תקשורת מסוים (Hellmueller & Li, 2015). במחקר חדש (Wang & Diakopoulos, 2021) נמצא כי עיתונאים וחדרי חדשות מנסים למנף תוכן באמצעות העלאה לשידור או קבלת עדויות של אנשים הקרובים מקצועית לתוכן החדשותי, או שהיו במקום בעת האירועים ויכולים לתארם בהתאם לתחושות ולרגשות שחוו. במקרה הישראלי שנחקר, נראה שהעיתונאים מפיקי הפודקאסטים אימצו לעצמם פרקטיקות אלה, תוך התעלמות מכוחה של התקשורת לשרת מטרות נוספות.

המלצות יישומיות

ההמלצות הנובעות מהמחקר מצביעות על הצורך בחשיבה מחודשת בעניין סוגי התקשורת השונים הפועלים בשעת חירום, שהפודקאסט הוא אחד מהם. המגמה המסתמנת כיום בקרב שירותי החירום ובריאות הנפש בכל העולם היא להיעזר בכל סוגי התקשורת כדי לקדם חוסן וסיוע לאזרחים במצבי חירום (למשל: Haupt & Azevedo, 2021; Reuter & Spielhofer, 2017; Kauffhold & Reuter, 2018). לאחרונה אפשר להאזין לפודקאסטים שמפיקים שלל גופים ממסדיים וממשלתיים במטרה לחזק את האוכלוסייה האזרחית ואת תחושת הלכידות והסולידריות. דוגמה לכך היא הפודקאסט "בריאות איתנה", שהפיקה המכללה הלאומית לאיתנות ישראלית הפועלת בשיתוף עם פיקוד העורף ורח"ל (רשות חירום לאומית). פודקאסט זה עוסק בחוסן ובתפקוד מערכות הרפואה והחירום בעת אסון טבע, מלחמה או טרור ומאפשר למאזינים הצצה לעולם כוחות ההצלה ולדרך שבה יש לפעול במצבי חירום.

ההמלצה שלנו היא להרחיב את התוצר הקיים ולבנות צוות בפיקוד העורף, בשיתוף עם רח"ל ועם המכללה הלאומית לאיתנות ישראלית, אשר יעקוב בזמן חירום אחר ההתרחשויות בשטח ויבחן את

הצרכים העולים מהאוכלוסייה האזרחית. צוות זה יוכל ליזום ולהפיק תוצרי מדיה שונים (ובהם גם פודקאסטים) שיתרמו לחוסן הלאומי ויפחיתו את המסרים מעוררי החרדה. בימי שגרה יכשיר הצוות את אנשיו ואת הנציגים הנשלחים לכלי התקשורת בכל הנוגע לחוסן ולמסרים המחזקים והתומכים, על מנת שידע תאורטי זה ישמש בסיס לפעולה אקטיבית בעת הצורך. צוותים מקצועיים יוכלו להעביר הכשרות לרשויות השונות, האחראיות לאוכלוסייה האזרחית בחירום, על מנת להכין את הציבור למצבי החירום. הכנה מוקדמת של פרקים שונים שעוסקים בתחומי חיים הרלוונטיים לחירום יכולים לשמש את האוכלוסייה האזרחית כמקור מידע אמין ונגיש, התומך בפיתוח החוסן האישי והלאומי.

יש לציין כי הספרות המחקרית שנבחנה עוסקת בעיקר בתפקידן של הרשתות החברתיות במצבי אסון או איום על שלום האזרחים, ואינה מתייחסת לפודקאסטים בקטגוריה זאת. עובדה זאת מחזקת את ההבנה כי הפודקאסטים נשארו באזור הביניים שבין אמצעי התקשורת, החשים מחויבות למתן המידע החדשותי וההנחיות לסיוע לאוכלוסייה אזרחית במצוקה, ובין "מוצר מדף", שיש לו איכויות ארוכות טווח, כמו לסרטי דוקו או לספרות העוסקת בחקר אירועים היסטוריים. הממצאים מראים שהתקשורת עצמה, גם אם יש לה כלים שונים ואנשי מקצוע עיתונאים ופרשנים מומחים, מעדיפה להישאר באותו אזור ביניים משוחרר מאחריות ציבורית, בלי לנצל את הפוטנציאל לחיזוק החוסן האזרחי.

המדיה מתחדשת ומתפתחת כל העת. המחקר על תפקודם של כלי תקשורת חדשים ומודרניים והדרכים השונות שבהן אנחנו צורכים אותם, במיוחד בהקשר של מצבים חברתיים משתנים, יש בו כדי לאפשר שימוש מושכל, רבגוני, המאיר את האפשרויות השונות למיצוי הפוטנציאל שלהם לחיזוק הומניטרי, מנטלי ופרקטי בעיתות משבר.

אפילוג

כתיבתו של המאמר הסתיימה לפני המפץ הגדול של 7 באוקטובר 2023. האירועים הטרגיים באותה שבת והיציאה למלחמת "חרבות ברזל" מחייבים התבוננות חדשה בכל מה שידענו קודם לכן. מבצע "שומר החומות", התוחם את מסגרת הזמן של המחקר שתואר במאמר הנוכחי, היה עימות צבאי מובחן בהיבט של מיקום גאוגרפי מסוים שבו התקיימו איומים של ירי רקטי מעוטף עזה, והפרות סדר בערים מעורבות בישראל. מיקוד זה מאפיין את המלחמות הפוסט-הרואיות, שבהן מצוי אזור אחד במצב חירום ושאר הארץ בשגרה (Ben-Atar, 2018). התוצרים התקשורתיים שהופקו במלחמה פוסט-הרואית יכולים להתייחס למצב החירום אך גם לשגרת החירום.

לא כך המצב במלחמת חרבות ברזל. זוהי מלחמה כוללת הנוגעת לכל אזור ואזור בארץ, ולא רק למרחב גאוגרפי מובחן. מספרם הרב של הנרצחים וההרוגים, עצימות המלחמה, הגיוס הנרחב של המילואים, מאות אלפי האזרחים המפונים מביתם, השיתוק החלקי של מוסדות המדינה, הדגישו עוד יותר את העובדה שזו מלחמה כוללת, הנוגעת בכל בית בישראל. נוסף על כך, נושא השבויים

והחטופים אינו יורד מסדר היום הציבורי, וסיומה של המלחמה (בשעת כתיבת מילים אלה) אינו נראה באופק.

האם אפשר ליישם את מסקנות המחקר הנוכחי על המציאות החדשה בישראל 2024? אנחנו סבורות כי שום אמירה שניתנה לפני 7 באוקטובר אינה יכולה להתקבל כאמירה חד-משמעית, ויש לבחון את תקפות כל הנחות היסוד ותפיסות העולם שבהן אחזנו קודם לכן. אנחנו ממליצות על מחקר המשך, שיבחן את הפודקאסטים האקטואליים שהופקו בגופי השידור השונים במהלך מלחמת חרבות ברזל, בהקשר של יכולתם לתרום לחוסן הלאומי.

מקורות

בן-ארי, יוסי (2007). מלחמת לבנון השנייה בראי הפרשנות של התקשורת הכתובה בישראל: ניתוח אקורד הסיום מהלך המתקפה היבשתית הכוללת. בית ספר רוטשילד קיסרה לתקשורת. אוניברסיטת תל-אביב.
 דוסטרי, עומר (2021). מבצע "שומר החומות": ניתוח האסטרטגיה הצבאית והמלצות להמשך. בין מערכות (10). <https://did.li/s4bZH>
 חרמוני, גל, לבל, אודי וצוריאל, בתיה (סתיו 2011). מצעד פזמוני השכול והגלוקאליזציה של הזיכרון: "מנגנוני החיול" של שיר הזיכרון הישראלי. המרחב הציבורי, 5. אוחר מתוך http://socsci.tau.ac.il/public-sphere/images/Files/Autumn_2011/hermoni.pdf
 כספי, דן ולימור, יחיאל (1998). אמצעי תקשורת המונים בישראל. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
 נוה, חנן (2008). קול ישראל במלחמת ששת הימים: אלבום ניצחון משודר. ישראל, 13, 5-28.
 נייגר, מוטי, מאירס, אורן וזנדברג, אייל (2009). אתם זוכרים עם השירים: תרבות פופולארית, זיכרון קולקטיבי ושידורי הרדיו בישראל ביום הזיכרון לשואה ולגבורה, 1993-2002. מגמות, מ"ו(1-2), 254-280.
 לבאון, אזי (2010). תפקודי המדיה החדשים בשעת חירום: המקרה של מלחמת לבנון השנייה. חוברת 7. בית ספר רוטשילד קיסרה לתקשורת, אוניברסיטת תל-אביב.
 לבל, אודי (2005). משפט וביטחון בחברה הישראלית. בתוך: אודי לבל (עורך), ביטחון ותקשורת עמ' 151-171. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
 ליבס, תמר וקמפף, זוהר (2007). מ"קורי עכביש" ל"חומה בצורה" ובחזרה: המיצוב המשתנה של העורף במלחמת לבנון השנייה. חוברת 2. בית ספר רוטשילד-קיסריה לתקשורת, אוניברסיטת תל-אביב.
 ליבס, תמר וקמפף, זוהר (2012). התקשורת בעתות מלחמה וטרור. האוניברסיטה המשודרת, גלי צה"ל בהוצאת משרד הביטחון ומודן הוצאה לאור.
 לימור, יחיאל, מן, רפי. (2022). עיתונות בעולם דיגיטלי. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

- Antonovsky, A. (1987). Unraveling the mystery of health: How people manage stress and stay well. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bailey, M. (2007). Rethinking public service broadcasting: The historical limits to publicness. In Media and public spheres (pp. 96-108). London: Palgrave Macmillan UK.
- Ben-Atar, E. (2018). On-air under fire: Media and community resilience in post-heroic wars. Israel Affairs, 24(4), 593-614.
- Ben-Atar, E., & Ben-Asher, S. (2018). The spontaneous discourse of radio presenters in states of security emergency. Radio Journal: International Studies in Broadcast & Audio Media, 16(2), 207-227.
- Bean, H. (2018). National resilience. Journal of Applied Communication Research, 46(1), 23-25.
- Benedek, D. M., Wynn, G. H., & Ursano, R. J. (2017). Homecoming—The Podcast. Jama, 317(14), 1398-1399.
- Berry, R. (2016). Podcasting: Considering the evolution of the medium and its association with the word 'radio'. The Radio Journal—International Studies in Broadcast & Audio Media, 14(1), 7-22.
- Bonanno, G.A. (2005). Resilience in the face of potential trauma. Current Directions in Psychological Science 14 (3), pp. 135-138.
- Boutonnet, M., Benbrika, W., Facione, J., Travers, S., Boddaert, G., Colas, M. D., ... & Ausset, S. (2021). Traum'cast: an online, open-access educational video podcast series for teaching military

- trauma care to all healthcare providers. *BMJ Simulation & Technology Enhanced Learning*, 7(5), 438.
- Buzzanell, P. M., & Houston, J. B. (2018). Communication and resilience: Multilevel applications and insights—A Journal of Applied Communication Research forum. *Journal of applied communication research*, 46(1), 1-4. <https://doi.org/10.1080/00909882.2017.1412086>
- Dayan, D., & Katz, E. (1992). *Media events: The live broadcasting of history*. Cambridge, MA: Harvard UP.
- Gottlieb, M., Riddell, J., Cooney, R., King, A., Fung, C. C., & Sherbino, J. (2021). Maximizing the morning commute: a randomized trial assessing the effect of driving on podcast knowledge acquisition and retention. *Annals of Emergency Medicine*, 78(3), 416-424.
- Greenberg, B. S., Hofschire, L., & Lachlan, K. (2002). Diffusion, media use and interpersonal communication behaviors. In Bradley S. Greenberg (Ed.), *Communication and terrorism: Public and media responses to 9/11* (pp. 3–16). Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Haupt, B., & Azevedo, L. (2021). Crisis communication planning and nonprofit organizations. *Disaster Prevention and Management. An International Journal*, 30(2), 163-1.
- Hellmueller, L., & Li, Y. (2015). Contest over content: A longitudinal study of the CNN iReport effect on the journalistic field. *Journalism Practice*, 9(5), 617-633.
- Hobfoll, S., Watson, P., Bell, C. C., Bryant, M. J., Brymer, M. J., Friedman, M. J., Ursano, R. J. (2007). Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: Empirical evidence. *Psychiatry*, 70(4), 283–315.
- Houston, J. B., & Buzzanell, P. M. (2018). Communication and resilience: Concluding thoughts and key issues for future research. *Journal of Applied Communication Research*, 46(1), 26-27.
- Jurgens, M., & Helsloot, I. (2018). The effect of social media on the dynamics of (self) resilience during disasters: A literature review. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 26(1), 79-88.
- Liebes, T., & Kampf, Z. (2009). Performance journalism: The case of media's coverage of war and terror. *The Communication Review*, 12(3), 239–249.
- Marcu, M. (2019). The Podcast as a Form for the Distribution of the Radio Product. *International Journal of Communication Research*, 9(1), 80-84.
- Menduni, E. (2007). Four steps in innovative radio broadcasting: From QuickTime to podcasting. *Radio Journal: International Studies in Broadcast & Audio Media*, 5(1), 9-18.
- Newman, N., & Gallo, N. (2019). News podcasts and the opportunities for publishers. *Digital News Report*.
- Purdy E, Thoma B, Bednarczyk J, et al. The use of free online educational resources by Canadian emergency medicine residents and program directors. *CJEM, Canadian Journal of Emergency Medicine*. 2015;17(2):101–6.
- Riddell, J., Swaminathan, A., Lee, M., Mohamed, A., Rogers, R., & Rezaie, S. R. (2017). A survey of emergency medicine residents' use of educational podcasts. *Western Journal of Emergency Medicine*, 18(2), 229.
- Rubin, A.M. (2002). The uses and gratifications perspective of media effects. In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.), *Media effects: Advances in theory and research* (2nd ed.). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 525-548.
- Ruggiero, T.E. (2000). Uses and gratifications theory in the 21st Century. *Mass Communication and Society* 3 (1), pp. 3-37.
- Snyder, C.R. (2002). Hope theory: Rainbows in the mind. *Psychological Inquiry* 13 (4), pp. 249-275.
- Višňovský, J., & Luluhová, J. (2014). Public Television as a provider of human values. *European Journal of Science and Theology*, 10(1), 175-184.
- Wang, Y., & Diakopoulos, N. (2021, May). Journalistic source discovery: Supporting the identification of news sources in user generated content. In *Proceedings of the 2021 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (pp. 1-18).
- Wrather, K. (2019). Writing radio history as it happens: The challenges and opportunities of collecting podcast histories. *Journal of Radio & Audio Media*, 26(1), 143-146.

כשאינטרסים משתלבים: שיתוף הפעולה המודיעיני בין משרד החוץ ובין שירות הביטחון הכללי לאחר קום המדינה

ד"ר יורם פריד

היסטוריון עצמאי

תקציר

כל אחד מהסכמי שביתת הנשק בין ישראל ובין ארבע שכנותיה, שנחתמו במהלך שנת 1949, חייב הקמת ועדה מעורבת להשגחה על ביצוע תנאי ההסכם. בוועדות אלה התקבלו החלטות, שעסקו לא רק בבעיות צבאיות אלא גם בסוגיות מדיניות שבין ישראל לשכנותיה. כדי לנהל את מנגנון הוועדות הקים האו"ם את מטה הפיקוח שהורכב מחיילים ואזרחים אשר הגיעו ממדינות שונות, ולראש המטה אף היה קשר ישיר למזכ"ל האו"ם. עם קום המדינה הפעיל משרד החוץ יחידה מבצעית שתפקידה איסוף מידע מודיעיני מגורמים זרים. בשל תקלה מבצעית הוחלט לפרק יחידה זו ולבזר את יכולותיה בין שב"כ למוסד. הצורך של משרד החוץ לפקח על פעילות המשקיפים בישראל מבחינה מודיעינית הביא לשיתוף פעולה עם שב"כ, שקיבל את הסמכות ואת היכולות לפקח על גורמים זרים בארץ. לאור הצורך של משרד החוץ במידע מדיני התהדק שיתוף הפעולה שלו בשנים אלו עם שירות הביטחון הכללי.

מילות מפתח: שב"כ, משרד החוץ, או"ם, שביתת נשק, ריגול, שנות ה-50

When interests combine: Intelligence collaboration between the Israeli Ministry of Foreign Affairs and the General Security Service [SHABAK] after the establishment of the state of Israel

Abstract

After the establishment of the State of Israel, the Ministry of Foreign Affairs operated a covert espionage unit to collect intelligence information from foreign entities. Due to an operational error, it was decided to shut down this unit. Its authorities and assets were handed to the Shabak and Mossad. The Ministry of Foreign Affairs' need for good and up-to-date intelligence information on the UN observers' activities led to its cooperation with the Shabak, who assume the authority for intelligence monitoring foreign entities inside Israel.

Each of the armistice agreements between Israel and its four neighbors, signed during 1949, required establishing a Mixed Armistice Commission [MAC] to oversee the implementation of the terms of the agreements. In order to manage the mechanism of the commissions, the UN established a supervising organization [UNTSO], which was manned by military and civilian personnel from different countries. The head of UNTSO was a General with direct contact with the UN Secretary-General. The commissions dealt not only with military problems but also with political issues between Israel and its neighbors. Hence their great importance to the Ministry of Foreign Affairs.

מבוא

האיום הקיומי של מדינות ערב על מדינת ישראל לא הוסר לאחר מלחמת העצמאות בעיקר כיוון שהמלחמה לא הסתיימה בהסכם שלום אלא בהסכם הפסקת אש, ולצמרת המדינית והביטחונית של ישראל היה ברור שסבב לחימה נוסף הוא רק שאלה של זמן. זיכרונות השואה ותחושת המצור, כמו גם הצורך להגן על הישגי המלחמה מפני יוזמות של הקהילה הבינלאומית (גבולות מדינת ישראל, שאלת ירושלים, סוגיית הפליטים ועוד), תרמו אף הם לתחושת האיום הקיומי והובילו לחשדנות רבה של גורמים פוליטיים וביטחוניים בישראל כלפי פעילותם של גורמים בין-לאומיים. מדובר בחשדנות שלא הייתה בלתי מבוססת. במהלך 1951 ניסו ארצות הברית ובריטניה להקים את "פיקוד המזרח התיכון" נגד האיום הסובייטי וקיוו לצרף את מדינות ערב בין היתר באמצעות הצעות לקיצוץ שטחה של ישראל, בעיקר בנגב, כדי ליצור רצף טריטוריאלי בין מצרים לירדן. בהמשך שנות ה-50 ניסתה ארצות הברית לקדם את תוכנית "אלפא" ובמסגרתה "לשלם" לגמאל עבד אלנאצר, נשיא מצרים, ולתת לו את הנגב כדי שיצטרף לברית ההגנה שלהן.

חשדנות זו הובילה, בין השאר, גם להבנה שיש צורך להשתלב בפעילותם של ארגונים בין-לאומיים אלה מבחינה מודיעינית-מבצעית. כך, למשל, ביולי 1950 פנה "המוסד לתיאום" – הגוף שאמור היה לתאם בין גופי המודיעין השונים שפעלו בשנים אלה בישראל – למחלקת המודיעין של צה"ל ולמשרד החוץ ועדכן שמזכירות האו"ם העבירה בקשה לגייס אלחוטנים עבור פעילויות או"ם שונות. במכתב שנשלח מטעם "המוסד לתיאום" נכתב: "יושב ראש המוסד לתיאום [ראובן שילוח] מייחס חשיבות רבה להצטרפותם של ישראלים לשירות זה בגלל התועלת היכולה לצמוח מכך לשירותי המודיעין".¹

שירות הביטחון הכללי (להלן – שב"כ) הוקם ביוני 1948 לאחר פירוק "שירות ידיעות" של "ההגנה". תחילה פעל השירות כיחידה צבאית אולם בהמשך הוחלט לנתקו מצה"ל ולהפכו ליחידה אזרחית. תפקידיו של שב"כ התמקדו בשנים הראשונות במגזר היהודי, תוך מתן דגש לפיקוח על קבוצות קיצוניות משמאל ומימין ולסיכול חתרנות מדינית (הראל, 1989; שפיגל, 2017, 2023).² לצורך משימה זו הוקם "מטה ו" שאף קיבל את מרב תקציבו של השירות. בהמשך סוכם שב"כ יעסוק גם בטיפול בסוגיות ביטחוניות הקשורות למיעוט הערבי שנותר בשטחי מדינת ישראל לאחר מלחמת העצמאות (כהן, 2006) ובסיכול ריגול. בנוגע לסוגיה האחרונה, חשוב להדגיש, בשנים אלה חוותה ישראל עלייה עצומה של יהודים מכל מדינות העולם, והמהלך אפשר לגורמי מודיעין זרים (בעיקר ממזרח אירופה) להחדיר לארץ סוכנים במסווה של עולים חדשים (הראל, 1987; Shpiro, 2011).

בשנים אלה הפעילה המחלקה המדינית במשרד החוץ את יחידת "דעת" שנועדה לאסוף מידע מודיעיני מדיני, צבאי וכלכלי מגורמים זרים בארץ ומחוצה לה. בינואר 1950, בעקבות תקלה מבצעית

¹ י. גדעון, "אלחוטנים לשירות שדה של האו"ם", 31 ביולי 1950, ארכיון המדינה [אמ"י], חצ-4372/19.
² בהקשר זה ראוי לציין את ספרו המקיף של יואב גלבר 'צמיחת החבצלת: המודיעין בשנות המדינה הראשונות, 1949-1953'. מדובר במחקר מקיף שעדיין 'ממודר' ועל כן אינו פתוח לעיון הציבור באופן חופשי כך שלא ניתן לעשות שימוש במידע שבו לצורך מחקר אקדמי.

של אנשי "דעת", הוחלט להפסיק את עבודתה המבצעית, להשאירה כיחידת ניתוח והערכה בלבד, ולהעביר את סמכויותיה ונכסיה המבצעיים מחוץ לישראל ל"מוסד", ואת פעילותה ויכולותיה מול גורמים זרים בארץ ל"מטה 2" בשב"כ, שעד אז התמקד בסוגיות של סיכול ריגול. בין השאר קיבל שב"כ את יכולות ההאזנה לנציגויות הזרות בירושלים שהפעיל משרד החוץ (אשד, 1988; ברזוהר, 1971; גלזר, 2018; יגר, 2011; סימן טוב, 2013). הפסקת פעילותה המבצעית של "דעת" והעברת יכולותיה וסמכויותיה לשב"כ חייבו את משרד החוץ לשמור על קשרים הדוקים עם שב"כ כדי להמשיך לקבל את המידע המודיעיני שקודם לכן קיבל מ"דעת".

עד שלב זה הפעילות המודיעינית של שב"כ מול הגורמים הזרים בארץ הייתה סיכולית בעיקרה – בהקשר של ריגול צבאי ומדיני נגד מדינת ישראל. על ידי הגדרת משימותיו ומתן סמכויות ויכולות קִבֵּעַ אם כן הדרג המדיני שתפקידו של שב"כ, מנקודת זמן זו, הוא לתת מענה גם לנושאי התעניינות ומשימות מדיניות של משרד החוץ.

במאמר זה אבקש להציג סוגיה רגישה שעד כה לא זכתה למענה מחקרי מקיף, בעיקר בשל היעדר חומרי ארכיון זמינים הנובע מרגישותה המדינית, והיא: פעולות שביצע שב"כ מול גורמי אר"ם שפעלו בשטח ישראל. מרביתם של המסמכים הרלוונטיים נמצאים בארכיון שב"כ ולא עומדים לרשות החוקרים. גם בארכיון המדינה, שממנו נאספו המסמכים אשר עליו מתבסס המאמר הנוכחי, מרבית המסמכים הקשורים לפעולות שב"כ מצונזרים, ולחוקרים אין גישה אליהם. מאמר זה עוסק בקשר שנוצר בין שב"כ למשרד החוץ בהקשר של מעקב אחר אנשי האר"ם שנחשדו בפעילות עוינת והשגת מידע מודיעיני-מדיני, והוא מתמקד בשתי סוגיות מרכזיות: הראשונה – שיתוף הפעולה הארגוני – כיצד כל אחד משני הגופים נעזר ביכולותיו של הגוף האחר כדי לקדם את מטרותיו. השנייה – שיתוף הפעולה המודיעיני – האופן שבו מידע שהגיע משב"כ סייע לפעילות המדינית והדיפלומטית של ישראל מול אנשי מטה משקיפי האר"ם ובפעילותן של ועדות שביתת הנשק המעורבות, והאופן שבו מידע שהגיע ממשרד החוץ סייע לשב"כ.

על אף שהאירועים המתוארים במאמר התרחשו לפני כ-70 שנים, ועל אף שהמחקר מבוסס כולו על מסמכים גלויים שנחשפו לעיון הציבור, הצנזורה דרשה לפסול חלקים ממנו. המאמר הנוכחי הוא גרסה מאושרת לפרסום.

מטה משקיפי האר"ם

כל אחד מהסכמי שביתת הנשק בין ישראל ובין ארבע שכנותיה, שנחתמו במהלך שנת 1949, חייב הקמת ועדה מעורבת [Mixed Armistice Commission – MAC] להשגחה על ביצוע תנאי ההסכם (סעיף 10 בהסכם עם מצרים, סעיף 11 בהסכם עם ירדן, וסעיף 7 בהסכמים עם סוריה ולבנון). בתקופה הראשונה שלאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק עסקו הוועדות בעריכת השינויים שחייבו ההסכמים: החזרת שבויים, הפחתת כוחות, פירוז שטחים, העברת שטחים ועוד. לאחר מימוש תנאי ההסכמים הללו החלו הוועדות בפעולות פיקוח לבל יופרו ההסכמים. בפני הוועדות הובאו תלונות

הצדדים על הפרות לכאורה של ההסכם, ונערכו בהן דיונים על פירוש ההסכמים. החלטות הוועדה התקבלו בהצבעה. ההעדפה הייתה שההחלטות יתקבלו פה אחד, אולם בפועל רוב ההחלטות התקבלו ברוב של שניים נגד אחד, וקולו של יושב ראש הוועדה (קצין מטעם מטה משקיפי האו"ם) הכריע.

כדי לפקח על מנגנון שביתת הנשק ולנהלו הקים האו"ם את מטה הפיקוח (United Nations Truce Supervision Organization - UNTSO) שבראשו עמד קצין בכיר, בדרך כלל בדרגת גנרל. כל ועדה הורכבה ממספר שווה של נציגים ישראלים וערבים ויושב ראש – קצין מטעם מטה הפיקוח של האו"ם. ההסכמים קבעו גם את סידורי ההתכנסות של הוועדות, את תהליך קבלת החלטותיהן ואת מעמדם ותפקידם של אנשי האו"ם (Bar-Yaacov, 1967; Brook, 1964; Burns, 1962; Hutchison, 1956; Pelcovits, 1993). יושב הראש של כל אחת מהוועדות נעזר בקציני או"ם ובאזרחים עובדי או"ם לצורך מעקב ופיקוח אחר קיום ההסכמים, בדיקת התלונות ההדדיות וסיוע בתיאום ושיפור שיתוף הפעולה בנושאים שונים (שלו, 1989). במהלך השנים הורכב מנגנון הפיקוח מעשרות עובדים ובני משפחותיהם, בני לאומים שונים שהגיעו לאזור לתקופה קצובה ולאחר מכן עזבו. נוסף לתפקידים שנמסרו לאנשי האו"ם לפי הסכמי שביתת הנשק בין ישראל למדינות ערב הוענקו להם גם תפקידים מסוימים בהסכם שהסדיר את הנוכחות הישראלית בהר הצופים – מובלעת ישראלית בתוך השטח הירדני – אשר נחתם ב-7 ביולי 1948 בין ישראל לעבר הירדן ואשר האו"ם היה צד לחתימתו. הסכם הר הצופים קבע שהאו"ם יקבל על עצמו את האחריות לביטחון השטח ולהסדרת שיירות אספקה עבור הישראלים הנמצאים בו.

מלבד משקיפי האו"ם, שפעלו בישראל בהתאם להסכמי שביתת הנשק ולהסכם הר הצופים, שהו בישראל שני גורמי או"ם נוספים. הראשון – UNCCP (ועדת הפיוס של האו"ם), ועדה אזרחית שמטרתה לנסות לפתור סוגיות ליבה מרכזיות בין ישראל לשכנותיה הערביות כגון בעיית הפליטים, סוגיית ירושלים והשטחים שכבשה ישראל מחוץ לתוכנית החלוקה. השני – UNRWA – סוכנות הסיוע של האו"ם שסייעה לפליטים הפלסטיניים לאחר המלחמה.

הסטטוס האישי של אנשי האו"ם נקבע בהתאם לאמנה בדבר זכויות יתר וחסינות לאנשי האו"ם אשר ישראל הצטרפה אליה ב-21 בספטמבר 1949, ובשנים שבהן עוסק המאמר הנוכחי היא הייתה מחויבת לה. בהתאם לאמנה זו, אנשי או"ם זכו לחסינות, בין השאר, מפני פעולות משפטיות על כל ביטויי שבעל פה או בכתב ועל כל מעשה שעשו תוך כדי מילוי תפקידם הרשמי; פטור מתשלום מיסים; הם ובני זוגם היו זכאים להקלות שלהן זוכים נציגים דיפלומטיים ועוד. עם זאת, זכויות אלה לא השתוו לזכויות היתר שלהן זכו נציגים דיפלומטיים, והסטטוס המדיני/משפטי של אנשי האו"ם לא היה כסטטוס הסגל הדיפלומטי. חשוב להדגיש שהסכמי שביתת הנשק הבטיחו לחברי ועדות שביתת הנשק ולמשקיפים המועסקים על ידיהן חופש תנועה וגישה בשטחים שעליהם חלים ההסכמים בהתאם להחלטות הוועדה. אשר לסטטוס של רכוש ונכסי או"ם התחייבה ישראל להעניק

להם, בכל מקום שהם ובידי כל מי שהם, חסינות מפני כל פעולה משפטית שהיא, מפני חיפושים, תפיסה, החרמה או כל צורה אחרת של התערבות מנהלתית, משפטית או תחקית.³

מטה משקיפי האו"ם הורכב בשנים הראשונות מקצינים שהגיעו מארצות הברית, בלגיה וצרפת. בשנים שלאחר מכן הצטרפו מדינות נוספות ושלחו אנשי צבא לצוות המשקיפים. ברית המועצות, למרות התעצמות המלחמה הקרה ואף שלא היו לה נציגים בצוות המשקיפים, לא התנגדה להקמתו. ואולם בעוד צוות משקיפי האו"ם שפעל במהלך המלחמה בין ישראל למדינות ערב מנה כ-230 איש, באוגוסט 1949 עמדו לרשותו של גנרל ויליאם ריילי, ראש מטה המשקיפים, 21 איש בלבד.⁴ במהלך 1951 קבע גנרל ריילי שמספר המשקיפים צריך לעמוד על כ-30, ובעקבות ההידרדרות הביטחונית של המצב בשטח ופעולת קיביה ב-1953 ביקשו במטה משקיפי האו"ם להגדיל את כוח האדם. במהלך 1954 קלט צוות המשקיפים חיילים נוספים מקנדה, דנמרק, ניו זילנד ושוודיה, כך שמספר המשקיפים עלה בתקופה זו ל-41.⁵ מספר זה הלך וגדל עם השנים. ביוני 1956 עלה מספר המשקיפים ל-57, ובמהלך 1959 הגיע ל-118 (Brook, 1964). נקודה מעניינת בהקשר זה היא שבמהלך שנים אלה ישראל התנגדה, נחרצות, להשתתפות של חיילים בריטיים בכוח המשקיפים בגלל חוסר האמון הבסיסי כלפי בריטניה והאינטרסים השונים שלה באזור.

ועדות שביתת הנשק הורכבו מאנשי צה"ל ובראשן עמד "קצין מטה לענייני ועדות שביתת הנשק", איש צבא שמונה על ידי המטה הכללי. משה דיין, קצין המטה הראשון, היה כפוף ישירות לרמטכ"ל. בהמשך עברה האחריות לאג"ם, בפקודו של סגן הרמטכ"ל, ובתחילת 1954 הועברה האחריות לאגף המודיעין שהוקם זה כבר (כהן-שני, 1994). עם זאת, בשל חשיבותן המדינית הרבה של הוועדות, משרד החוץ היה מעורב בהכוונתן ובפעילותן וניהל קשר הדוק עם עבודתן. היות שוועדות אלה ייצגו לא רק את צה"ל אלא את מדינת ישראל כולה, נזקקו אנשי הצבא שפעלו בהן גם לאישור רשמי של משרד החוץ כמיופי כוח מטעם ממשלת ישראל.⁶ ואולם המחלוקת המרכזית בין משרד החוץ ובין צה"ל נוצרה בשל העובדה שאת הוראותיהם הישירות קיבלו חברי המשלחות מהמטה הכללי.⁷

מבחינת המטה הכללי, תפקידו של קצין המטה היה לשמש נציג הצבא מול מוסדות הממשלה הנוגעים בדבר, מול מטה משקיפי האו"ם ומול נציגי מדינות ערב בכל הבעיות הנוגעות להסכמי שביתת הנשק והסכמים אחרים, למשל הסכם המפקדים המקומי (סרברו, 2019). כמו כן היה תפקידו לתאם ולפקח על עבודתן של הוועדות המקומיות מול כל אחת ממדינות ערב לשם הבטחת מדיניות אחידה.⁸ עם זאת, יהושפט הרכבי, שכהן זמן מה כקצין המטה לוועדות שביתת הנשק (ואף היה

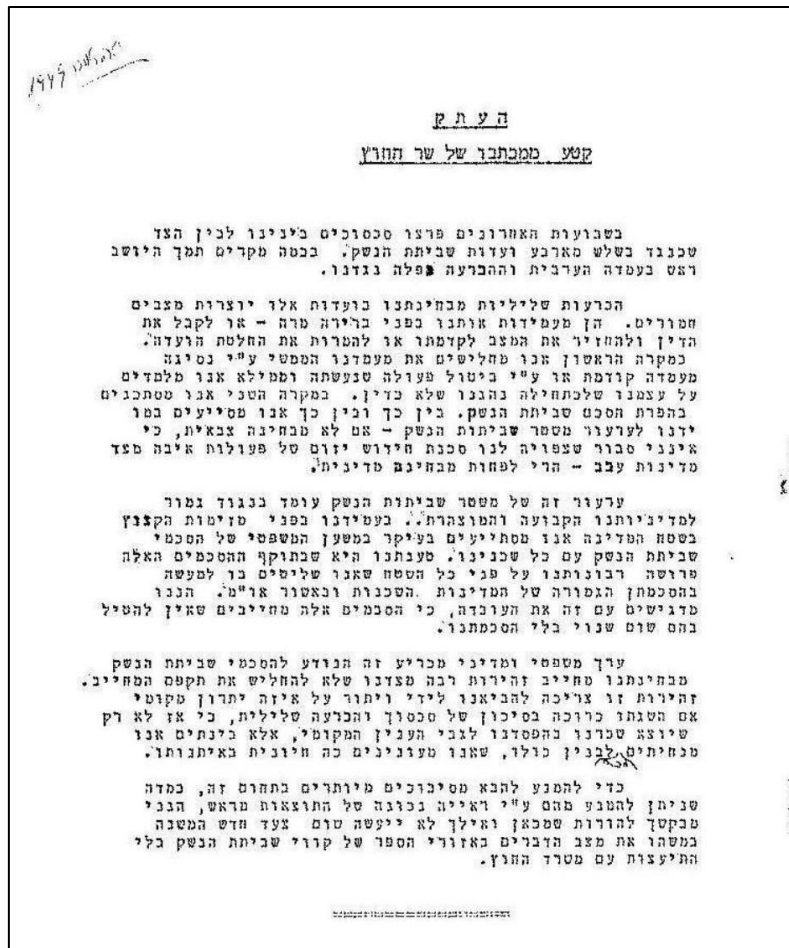
³ יוסף תקוע אל מיכאל קומיי, "פקידי או"ם במדינת ישראל", 23 ביוני 1952, אמ"י, חצ-3012/3.
⁴ Andrew G. Theobald (2009). *Watching the War and Keeping the Peace: The United Nations Truce Supervision Origination (UNTSO) in the Middle East, 1949-1956*, PHD thesis, Queen's University, Kingston, Ontario, Canada, p. 32
⁵ Ibid, pp 68-69

⁶ עד אמצע שנות החמישים כיהנו בתפקיד משה דיין (יוני 1949-אוקטובר 1949); קלמן קיט (אוקטובר 1949-יולי 1950); יהושפט הרכבי (יולי 1950-ינואר 1951); שאול רמתי (ינואר 1951-אוקטובר 1952); חיים גאון (אוקטובר 1952-אוגוסט 1953); אריה שלו (אוגוסט 1953-יוני 1955). לאחר מכן הועברה האחריות על הוועדות למשרד החוץ.

⁷ מרדכי מקלף אל אלופי הפיקודים, "ועדות שביתת הנשק", 23 באוגוסט 1950, א"צ, 42-111/1952.
⁸ הרמטכ"ל יעקב דורי אל סגן אלופ משה דיין, "מינוי", 29 ביוני 1949, אמ"י, חצ-2428/1.

מושאל תקופה מסוימת למשרד החוץ ושם שימש גם כמזכירו של שר החוץ), טען שמאחר שקצין המטה צריך לתאם את עבודת הוועדות מהבחינה הצבאית והמדינית גם יחד – עליו לעמוד בקשר הדוק עם משרד החוץ ולהיוועץ בו תמיד.⁹

מבחינת משרד החוץ, ועדות אלה היו נקודת המגע היחידה בין ישראל לממשלות מדינות ערב, והתפיסה במשרד החוץ הייתה שהן יכולות להוות נקודת זינוק אידאלית להסכם שלום איתן. נוסף לכך, מעורבות האו"ם בוועדות והסמכויות שקיבל בניהולן יצרו למשרד החוץ חזית מדינית נוספת, שבאה לידי ביטוי בחשש מתמיד מהתנהלות לא נכונה של קציני צה"ל מול אנשי האו"ם. התנהלות כזאת עלולה הייתה לפגוע ביחסי החוץ של ישראל ולייצר קשיים מדיניים מול מטה האו"ם בנוי יורק ומול המעצמות. ראש מטה משקיפי האו"ם פעל ישירות מול מטה האו"ם בנוי יורק ולא פעם שיגר דוחות שהביאו לכינוס מועצת הביטחון ולקבלת החלטות שעמדו בסתירה למדיניות הישראלית – למשל, סוגיית עבודות ייבוש אגם החולה ופניו ערביי הכפר כראד אלבקארה מאדמותיהם בשטח המפורז בגבול עם סוריה (Rabinowitz & Khawalde, 2000).

⁹ סא"ל יהושפט הרבי אל סגן הרמטכ"ל, "שנת 1949 בוועדות שביתת הנשק", 16 בדצמבר 1959, א"צ, 67-137/1953.

קטע ממכתבו של משה שרת לרמטכ"ל יעקב דורי, 19 בספטמבר 1949¹⁰

בהקשרים אלה נוצרה זהות אינטרסים בין משרד החוץ לשב"כ. למשרד החוץ היה חשוב להשיג מידע על התנהלותם, כוונותיהם ופעולותיהם הצפויות של משקיפי האו"ם כדי לסייע לדיפלומטיה ולניהול המדיניות הישראלית מול מדינות ערב והאו"ם. מדובר בנקודה מהותית מאחר שרוב ההחלטות התקבלו כאמור ברוב של שניים נגד אחד, ולכן לקולו של יושב ראש הוועדה היה משקל מכריע. מכאן החשיבות הרבה שראו במשרד החוץ בצורך לשכנע את נציג מטה משקיפי האו"ם להצביע בעד העמדה הישראלית. שב"כ היה מעוניין לפקח על גורמים זרים המגיעים לישראל לתקופה קצרה וזוכים לחופש תנועה כמעט בלתי מוגבל בכל שטחי המדינה, כולל אישור לעבור למדינות ערב ולחזור, מחשש שהם ישתמשו במעמדם ובזכויותיהם כדי לרגל ולפגוע בביטחון המדינה.

סוגיה זו לא הייתה בתחום אחריותו הבלעדית של שב"כ אלא גם של יחידת ביטחון השדה של צה"ל, שריכזה דיווחים ותלונות על תנועות ופעילות חשודה של גורמי או"ם. "מודיעין 9", יחידת משנה של מחלקת המודיעין של צה"ל, שהייתה אחראית לקשר עם הנספחים הצבאיים, ריכזה מידע על פעילות חשודה של אנשי או"ם כגון צילום מתקנים וסיורים באזורים צבאיים רגישים.¹¹ מידע זה העבירה מחלקת המודיעין גם לשב"כ וקיבלה ממנו מידע דומה. כך, למשל, קיבל שב"כ מידע שלפיו נציג הצלב האדום בישראל השתמש בחסינותו הדיפלומטית כדי להעביר מכתבים וחבילות מרצועת עזה לערבים בתוך ישראל בלי שעברו צנזורה.¹²

החשדנות כלפי אנשי האו"ם והמעקב אחריהם אף הביאו למצב שבו אריה אילן, מתאם פעילות ועדות שביתת הנשק מטעם משרד החוץ, העביר, על פי בקשת הרמטכ"ל רא"ל משה דיין, מסר חריף לקולונל ריצ'רד הומל, ממלא מקום ראש מטה משקיפי האו"ם. אילן התלונן שמטה משקיפי האו"ם משמש צינור למסירת ידיעות למודיעין המצרי על ידי העברת מידע על תנועות כוחות צה"ל במכשירי הקשר שלהם בצורה גלויה. קולונל הומל קיבל את ההערה והבטיח לדאוג שמידע זה יעבור בין אנשי האו"ם בצורה מוצפנת.¹³

נקודת עניין נוספת עסקה בביטחונם האישי של אנשי האו"ם ובחשש שגורמים ישראלים קיצוניים ינסו לפגוע בהם. לא מדובר היה באיום תאורטי בלבד. זיכרון רצח מתווך האו"ם הרוזן פולקה ברנדוט שנים ספורות לפני כן על ידי ארגון ישראלי ימני קיצוני היה עדיין טרי. לכן, כאשר במהלך 1953 החלו בעיתונות הישראלית לתקוף את ממלא מקום ראש מטה משקיפי האו"ם, קולונל בנט דה רידר, על רקע עמדותיו ופעולותיו שנתפסו כאנטי ישראליות, הדבר עורר דאגה. במשרד החוץ לא זלזלו בעיתונות הכתובה. למעשה, את תקיפתו ופציעתו של הכנר המפורסם יאשה חפץ בירושלים על ידי

¹⁰ אמ"י, חצ-1/2428.

¹¹ רב סרן מ. בנדיקט אל משרד החוץ והשב"כ, "פעילות משקיפי האו"ם", 28 במרס 1956, אמ"י, חצ-3/2426; סא"ל ע. פרלין, ראש 'מודיעין 9', "דוח פעילות שבועי מס' 86", 29 באוגוסט 1954, אמ"י, חצ-9/2425.

¹² ע. פרלין, "הפקרות בגבולות", 23 בפברואר 1950, אמ"י, חצ-19/4372.

¹³ אריה אילן אל הרמטכ"ל, ללא כותרת, 24 באפריל 1953, אמ"י, חצ-5/2434.

יהודי קיצוני שהתנגד ליצירות אותן ביקש חפץ לנגן, ייחסו במשרד החוץ למידע כוזב שפורסם באחד העיתונים. כפי שכתב מרדכי קדרון, אחד הבכירים במשרד החוץ: "התקפות אישיות רשמיות ורשמיות למחצה אינן הולמות את הממשלה ועשויות לסכן את ביטחונו האישי של המותקף, עם כל הכרוך בזה".¹⁴ בעקבות פנייה זו הופנתה תשומת ליבם של שב"כ, משטרת ישראל ומחלקת המודיעין של צה"ל לסוגיית ביטחונו של דה רידר.¹⁵

מטה משקיפי האו"ם כיעד מודיעיני

לאחר יציאת הכוחות הבריטיים מאזור ירושלים הוגדר אזור ארמון הנציב כ"אזור ביטחון תחת אחריות ופיקוח של הצלב האדום הבינלאומי". אזור זה הוקם תוך הסכמה משותפת בין הצלב האדום ובין השלטונות העברירדניים (9 במאי 1948) והשלטונות הישראליים (17 במאי 1948) והפך למעין מקלט עבור אזרחים בלתי מעורבים בלחימה משני הצדדים. ב-27 באוגוסט 1948 הוחלט להפוך את השטח ל"אזור ניטרלי", ולוחמים משני הצדדים אולצו לסגת ממנו. גבולות האזור הוכרו לאחר מכן כ"אזור שבין הקווים".

בסוף ספטמבר 1948 החליט הצלב האדום להעביר את השליטה ואת האחריות על הקולג' הערבי, ארמון הנציב, החווה החקלאית ו"האזור הניטרלי" למטה משקיפי האו"ם, וב-8 באוקטובר הונפו דגלי האו"ם מעל שלושת המבנים. לפני עזיבת הצלב האדום עדכן המתווך ראלף באנץ' את שני הצדדים שעזיבה זו אינה משפיעה על הפירוז והניטרליות של האזור.¹⁶ בארמון הנציב עצמו התמקמו מטה משקיפי האו"ם, דירתו של ראש מטה המפקחים ומשרדי "ועדת הפיוס".

הסכם שביתת הנשק בין ישראל לממלכת עבר הירדן לא העניק זכויות לשני הצדדים בשטח ארמון הנציב. בזמן הדיונים ברודוס הוגשו הצעות להקים באזור משטר מיוחד, אזרחי, בחסות האו"ם ובהשתתפות שני הצדדים. לפי הצעות אלה היו צריכים החיים האזרחיים להמשיך במסלולם הרגיל. הצעות אלה לא התממשו, הסכם שביתת הנשק שנחתם בין הצדדים כלל לא הזכיר או התייחס בצורה ספציפית לאזור סביב ארמון הנציב, והוא נותר כ"אזור שבין הקווים". בעקבות זאת, המצב המשפטי של האזור האמור נותר מעורפל ביותר. שני הצדדים הסכימו לא להגדירו כ"שטח הפקר", אלא כאזור שבו פעילותם של כוחות צבאיים מהווה הפרה של הסכם שביתת הנשק, ואולם פעילות אזרחית – גם בתקופות הלחימה – התנהלה באזור זה באופן חופשי למדי.¹⁷

¹⁴ מרדכי קדרון אל מנכ"ל משרד החוץ, ללא כותרת, 24 באפריל 1954, אמ"י, חצ-16/2013.

¹⁵ ראובן שילוח אל מנכ"ל משרד החוץ, ללא כותרת, 30 באפריל 1954, שם.

¹⁶ יוסף תקוע אל מרדכי קדרון, נציגות ישראל באו"ם, "העבודה בשטח ארמון הנציב", 30 באוגוסט 1957, אמ"י, חצ-3031/1.

¹⁷ "Report on informal meeting of Israel and HJK MAC on the 17th and 18th July 1951", ISA-mf-a-ArmisticeConsular-R00014nt; "Informal and formal meeting of April 8 1953", Ibid

נגישות

ב-5 בנובמבר 1953 ביקרו שני אנשי שב"כ את מאיר מאיר, איש המחלקה למוסדות בין-לאומיים במשרד החוץ. השנים התלוננו על היעדר מגע חברתי בין הציבור האזרחי בירושלים ובין עובדי מטה משקיפי האו"ם. אנשי שב"כ אף התריעו על שני חסרונות הנובעים מכך: פגיעה ביכולות איסוף מודיעין, והיעדר השפעה ישראלית על אנשי האו"ם. בד בבד גדלה השפעת החברה הערבית, שבקרבה הרבו אנשי המטה להסתובב כיוון שרובם התגוררו בשטח הערבי. בהקשר זה ראוי לציין דיווח סודי שהפיצה המחלקה המדינית של משרד החוץ והוגדר כ"ידיעת ביון". לפיו, משרד החוץ הירדני מקיים כמעט מדי יום מסיבות ומפגשים חברתיים למשקיפי האו"ם וזרים אחרים. במסיבות אלה השתתפו עורכי דין, עיתונאים, קציני צבא ואנשי משרד החוץ, שמצאו לשון משותפת עם משקיפי האו"ם. אנשי משרד החוץ הירדני דאגו שמשקיפי האו"ם יקבלו דיווחים העולים בקנה אחד עם האינטרס הירדני. עוד נטען בדיווח שמשקיפי האו"ם התרשמו שישראל אינה מעוניינת לטפח איתם יחסים ידידותיים וכי המסיבות שאליהן הם מוזמנים נערכות מסיבות רשמיות בלבד.¹⁸

כדי לתקן מצב זה הציעו אנשי שב"כ כי מנכ"ל משרד החוץ יערוך מסיבת קוקטייל שאליה יוזמנו הפקידים הבכירים בארמון הנציב ואנשים מהחברה הגבוהה בירושלים, ולהם יוסבר מראש כי הם מתבקשים להמשיך להזמין את משקיפי האו"ם לבתיהם לאירועים חברתיים. מאיר מאיר העביר את הבקשה למנהל המחלקה תוך שהוא מציין: "אנשי שב"כ ביקשו ממני להודיעם על פעולות המשרד בעניין זה והעירו כי לדעתם יש לראות את הדבר כדחוף".¹⁹

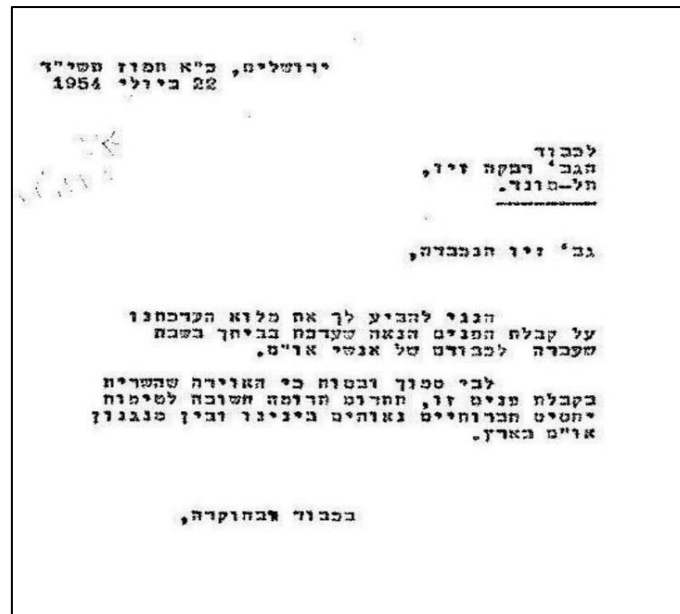
וולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ, הביע תמיכה מלאה ברעיון ובהיגיון שעמד מאחוריו אולם סירב לארגן זאת בעצמו. לבסוף הוחלט שחנן סידור, מנהל המחלקה למוסדות בין-לאומיים, יארגן את המסיבה.²⁰ עם זאת, חשוב להדגיש שמגע אישי וחברתי מול גורמים בין-לאומיים היה חשוב לא רק מההיבט המודיעיני/ביטחוני (מגע בלתי אמצעי בין אנשי שב"כ לאנשי מטה משקיפי האו"ם) אלא למעשה מהווה נדבך חשוב ומרכזי בכל פעילות דיפלומטית שהיא. חיזוק הקשרים האישיים מול משקיפי האו"ם היה לא רק מטרה של שב"כ אלא גם, ובעיקר, של משרד החוץ, שראה בכך אמצעי להגברת ההשפעה הדיפלומטית הישראלית. כפי שכתב למשל יעקב אבנון, משגרירות ישראל בשטוקהולם: "הנני חוזר ומדגיש כי לדעתי נוכל לרכוש ידידים נאמנים בין המשקיפים הסקנדינביים אם נדע לטפל בהם מבחינה אישית בצורה הנכונה".²¹

¹⁸ "טיפוח יחסי ידידות בין ירדן ומשקיפי האו"ם", דיווח מקור סודי של המחלקה המדינית במשרד החוץ, 3 באוגוסט 1953. אמ"י, חצ-16/2013.

¹⁹ מאיר מאיר אל מנהל המחלקה, "מגע חברתי עם אנשי או"ם בישראל", 6 בנובמבר 1953, אמ"י, שם.

²⁰ לשכת המנכ"ל אל חנן סידור, ללא כותרת, 8 בנובמבר 1953, שם.

²¹ י. אבנון, "Captain Svedlund", 14 בינואר 1955, אמ"י, חצ-1/2426. ראו בהקשר זה רשימת שמות משקיפי האו"ם שהכין שאול טויל, בכיר במשרד החוץ, שלהבנתו: "ראויים לטיפול חברתי על ידנו". רשימה זו הכין בסיועם של ראשי משלחות ישראל לוועדות שביתת הנשק השונות. שאול טויל אל יוסף שילוח, ללא כותרת, 15 ביולי 1954, אמ"י, חצ-2947/9.

מכתב תודה על אירוח אנשי או"ם²²

אחת הבעיות המרכזיות הייתה שמרבית אנשי מטה משקיפי האו"ם העדיפו להתגורר בשטח הירדני ולהגיע למטה בארמון הנציב רק לצורכי עבודה. נוסף על האינטרס הברור של שב"כ, שמשקיפי האו"ם יגורו בחלקה היהודי של ירושלים, היו לכך גם יתרונות כלכליים עבור העיר (שכירת דירות, הוצאות מחייה, בילויים ועוד). כיוון שאנשי האו"ם קיבלו את משכורתם ואת דמי הכלכלה שלהם במטבע הארץ שבה התגוררו וכיוון שרמת החיים בירדן הייתה זולה יותר ושער החליפין לדולר היה טוב יותר העדיפו אנשי האו"ם להתגורר בצד הירדני ולא בצד הישראלי.²³ סוגיה זו הגדיר סא"ל אריה שלו, קצין המטה לענייני ועדות שביתת הנשק בצה"ל: "בעיית הדיור, בעיקר בירושלים, עולה ומחריפה ודחוף למצוא לה הסדר עקרוני".²⁴

במשרד החוץ בדקו מול קצין המנהלה של מטה משקיפי האו"ם אפשרות שאנשי האו"ם יקבלו שער חליפין גבוה יותר משער החליפין הרשמי והבטיחו לבדוק זאת מול משרד האוצר. בה בעת הפעילו גורמים במשרד החוץ לחץ על ראש המטה, גנרל ריילי, לקבל החלטה שלפחות מחצית מאנשי המטה יתגוררו בשטח הישראלי.²⁵ כמה שנים מאוחר יותר המצב עדיין לא השתנה באופן מהותי. מטה האו"ם לא יכול היה או לא רצה לכפות על אנשיו היכן לגור. ואולם גם אלה שהיו מוכנים לגור בצד הישראלי של ירושלים נתקלו לא פעם בקשיים במציאת דירה מתאימה. בבדיקה שערכו במשרד החוץ בספטמבר 1954 התברר שבצד הישראלי גרים 17 משקיפי או"ם, חלקם בדירי זמני כגון ימק"א ומלון המלך דוד ועדיין מחפשים מקום מגורים קבוע. אחת הבעיות שבהן נתקלו אנשי האו"ם הייתה

²² אמ"י, חצ-8-2425.

²³ סא"ל שאול רמתי אל ראובן דפני, משרד החוץ, "משקיפי אום", 3 באוקטובר 1951, חצ-8-2425.

²⁴ סא"ל אריה שלו, "פגישה עם מסיני ב-10.2.54", אמ"י, חצ-16/10213; "דוח פגישה עם הומל ב-15.6.54", אמ"י, חצ-2425/8.

²⁵ ראובן דפני אל מנכ"ל משרד החוץ, "משקיפי או"ם", 10 בספטמבר 1951, אמ"י, שם.

דרישתם של בעלי דירות ישראלים לחוזה ארוך טווח של שלוש שנים לפחות, והדבר לא התאים לאופן העסקתם של אנשי האו"ם. כמו כן, קצינים בכירים בעלי משפחות העדיפו בתים קטנים ולא דירות (בצד הירדני קיבלו אנשי האו"ם בתים גדולים ונוחים במחיר של 80 דולר לחודש בלבד). גורמים במשרד החוץ אף נפגשו עם קצין המנהלה של מטה משקיפי האו"ם וטענו שמשרד החוץ מוכן לערוב לבעלי הבתים כדי שאנשי האו"ם יעברו לגור בצד הישראלי. רעיון נוסף שהועלה במשרד החוץ היה להפעיל לחץ על מטה האו"ם כדי שירכוש דירות עבור אנשיו בירושלים כפי שנוהגות משלחות דיפלומטיות שונות. עם זאת, היה ברור שלרעיון זה היה סיכוי נמוך להתקבל.²⁶

סוגיית מגורים נוספת שעוררה מחלוקות ביטחוניות בין גופי הביטחון השונים נגעה למגוריהם של אנשי מטה משקיפי האו"ם בבאר שבע. במקרה זה מדובר היה במשקיפי או"ם הקשורים לפעילותה של ועדת שביתת הנשק ישראל-מצרים שלצורך פעילותם נאלצו לגור באזור. גורמי ביטחון שדה של צה"ל היו מודאגים ממגוריהם של אנשי האו"ם בבאר שבע בשל החשש שהם יעקבו אחר תנועות כוחות צה"ל העוברים בעיר, יבחנו תנועות ופעילות של קצינים, ימפו מחנות צבא ויהיו חשופים לפעילויות צבאיות שונות המתבצעות באזור. בשל כך דרשו בצה"ל להעביר הן את מגורי אנשי האו"ם והן את משרדי הוועדה המשותפת לעיר אשקלון.²⁷ סוגיה זו הגדיר ראש ענף ביטחון שדה כ"סיכון ביטחוני קבוע". בעיריית אשקלון דווקא התלהבו מהרעיון בשל יתרונותיו הכלכליים ואף איתרו מקום אפשרי עבור משפחות אנשי האו"ם, אולם בפועל הם נותרו בבאר שבע.²⁸

חשובה מכך הייתה התייחסותם של אנשי משלחת ישראל לוועדת שביתת הנשק מול מצרים, כמי שבאים במגע יום-יומי עם אנשי האו"ם. סא"ל יעקב נורסלע, ראש המשלחת הישראלית, טען כי ההצעה להעביר את משרדי הוועדה לאשקלון – ובעקבות זאת את המשרדים ואת מגורי האו"ם – אינה נראית לו. לטענתו הדבר עלול גרום לבעיות לוגיסטיות משום שלא ניתן למנוע מהמשקיפים להגיע לבאר שבע, וככל הנראה בפועל הם ימשיכו להגיע לשם. כמו כן, המעבר לאשקלון ישתלם רק בתנאי שכל גורמי האו"ם יעתיקו את מגוריהם מעזה לאשקלון, והדבר נראה לו בלתי סביר. הפתרון שהציע היה מציאת דיוור מתאים יותר עבור אנשי האו"ם בחלק אחר של באר שבע.²⁹

גם שב"כ התנגד למעבר. ייתכן שהדבר נבע מהחשש שהקרבה של אשקלון לגבול רצועת עזה תיצור בעיות ביטחוניות ששב"כ יאלץ להתמודד איתן, או אולי מכיוון שבבאר שבע היה לשב"כ נוח יותר לפעול מבחינה מודיעינית. במכתב ששיגר קצין הקישור אילן לעמוס מנור, ראש שב"כ, הוא ביקש להרגיע אותו וטען שלא התקבלה החלטה לעשות כך וכי הסיכויים לביצועה קלושים ביותר. אילן הבטיח לעדכן את מנור לגבי כל שינוי בהחלטה.³⁰

²⁶ אריה אילן אל יוסף תקוע, "דיוור משקיפי או"ם", 3 באוקטובר 1954, אמ"י, חצ-2425/9.
²⁷ סא"ל אסא לפן, ראש ענף ביטחון שדה, אל יוסף תקוע, "מגורי אנשי או"ם בבאר שבע", 21 במאי 1956, אמ"י, חצ-2426/3.

²⁸ Henry Sunnabend ראש עיריית אשקלון, אל אריה אילן, משרד החוץ, ללא כותרת, 20 בנובמבר 1955, אמ"י, שם.

²⁹ סא"ל יעקב נורסלע אל אריה אילן, "המשקיפים בבאר שבע – ביטחון", 21 במאי 1956, אמ"י, שם.

³⁰ אריה אילן אל ראש השב"כ, "העברת משרדי האו"ם מעזה לאשקלון", 28 בנובמבר 1955, שם.

היבט נוסף של סוגיית הנגישות שהטרידה את גורמי המודיעין היה היעדר עובדים ישראליים במטה משקיפי האו"ם בארמון הנציב. מאז הקמת המטה ב-1948 עבדו בו כמה עשרות עובדים ירדניים ומספר בודד של ערבים ישראליים. עובדים אלה הועסקו בעיקר כפקידים, עובדי מוסך, נהגים ואנשי ניקיון. מצב זה הגדיר איסר הראל, ראש המוסד והאחראי לגופי המודיעין, לא רק כוויתור על זכויות ישראליות אלא אף כתקדים מסוכן הטומן בחובו תקלות לגבי בעיות שונות שבין ישראל למנגנון האו"ם. בתזכיר שחיבר על "בעיית העובדים המקומיים בארמון הנציב בירושלים", אותו שלח למנגנון משרד החוץ, הוא טען: "למותר להדגיש את החשיבות הביטחונית עבורנו בהעסקת עובדים ישראליים מהימנים במקום זה, והיתרון הרב אשר בידי הערבים על ידי שליטתם הבלעדית למעשה על סגל העובדים המקומיים".³¹

נקודה זו לא הייתה זרה לאנשי משרד החוץ, שבמהלך השנים פנו מספר רב של פעמים בדרישה להעסיק עובדים ישראליים בארמון הנציב. הדרישה הישראלית הייתה שלפחות מחצית מהעובדים המקומיים יהיו ישראלים, ובפגישות עם בכירים במטה משקיפי האו"ם ועם אחראי המנהלה בארמון הנציב חזרה ועלתה דרישה זו, ואולם בסופו של דבר ישראל לא יכלה לכפות זאת על מנגנון משקיפי האו"ם.³²

מניעים

בסוגיה זו שב"כ נעזר בנציגי ישראל לוועדות שביתת הנשק השונות על מנת לאסוף מידע. נציגים אלה לא פעלו ישירות מול שב"כ אלא העבירו את המידע ל"מודיעין 9" – הגוף במחלקת המודיעין שהיה אמון על הקשר עם נספחים צבאיים זרים. מחלקת המודיעין העבירה מידע זה לשב"כ. כך, למשל, דיווח סרן אהרן מיתקי, חבר משלחת ישראל לוועדת שביתת הנשק עם ירדן, על אודות קצין בלגי בשם מתיו סילן ואף צירף סקירה על שירותו הצבאי, לימודיו בבית הספר לשירותים דיפלומטיים וקונסולריים, השפות שבהן שלט, וגיוסו כמשקיף. לסיכום, כתב סרן מיתקי: "קציני האו"ם מתייחסים אליו בזלזול מסוים, מאחר שהוא ביישן, חסר מעוף ובעל תפיסה איטית".³³

מקור מידע נוסף היו נציגויות ישראל השונות בעולם. משרד החוץ קיבל בדרך כלל התרעה לגבי גורמים שונים שעמדו להגיע לישראל, בדרך כלל כאשר פנו לשגרירות ישראל כדי לקבל אשרת כניסה. אנשי השגרירות נהגו לבדוק את הרקע של אנשים אלה בעיקר באמצעות מידע שהתפרסם בעיתונות המקומית. הדיווחים הועברו חזרה למשרד החוץ בירושלים ומשם לשב"כ.³⁴

³¹ איסר הלפרין אל מנכ"ל משרד החוץ, ללא כותרת, 9 באפריל 1956, אמ"י, חצ-2426/3.

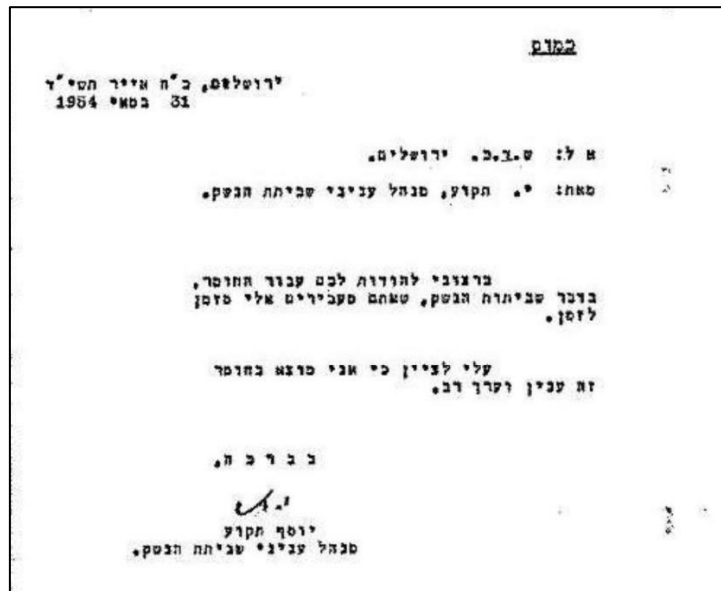
³² סא"ל אריה שלו, "פגישה עם מסיני ב-10.2.54", אמ"י, חצ-2013/16.

³³ סרן אהרן מיתקי, "קומנדנט Ceelen", 25 באפריל 1952, אמ"י, חצ-2425/8. ראו גם דוח דומה שהעביר רב סרן אריה דורון, חבר משלחת ישראל לוועדת שביתת הנשק ישראל-ירדן אודות קפטן לסלי ברוך, קנדי ששירת בוועדה זו.

³⁴ אריה אילן אל שב"כ, "משקיפים חדשים לסגל של בניקה", 26 בינואר 1954, אמ"י, חצ-2425/8. יגולן, צירות ישראל בקופנהגן, אל מנכ"ל משרד החוץ, "מינוי שלושה קצינים דנים כמשקיפים בישראל", 11 בינואר 1954, שם.

שיתוף הפעולה המודיעיני

בין שב"כ למשרד החוץ התנהל במהלך השנים קשר רצוף. ידיעות שונות שהגיעו למשרד החוץ הועברו לשב"כ באמצעות ראש מרחב ירושלים. במקרים מסוימים אף ביקשו במשרד החוץ מאנשי שב"כ להגיע למשרד החוץ על מנת לקבל הבהרות לגבי סוגיות שונות שעניינו את המשרד.³⁵

מכתב תודה ממשרד החוץ לשב"כ³⁶

לשיתוף הפעולה בין שב"כ למשרד החוץ הייתה תרומה הדדית. כל צד עשה שימוש ביתרונות הגורם האחר לקידום מטרותיו. כך למשל פנה שב"כ למשרד החוץ וביקש לברר פרטים על אודות אזרח שוודי בשם אריק בילסטרומ ששהה בישראל, והועלתה אפשרות שהלה נמנה עם צוות עובדי מטה המשקיפים. לאחר בדיקה התקבלה תשובת משרד החוץ שלפיה הנ"ל אינו נזכר ברשימות משקיפי האו"ם כפי שהועברה למשרד החוץ. מכאן שאינו זכאי לזכויות השמורות לאנשי או"ם וניתן להתייחס אליו כאל אזרח רגיל.³⁷

במקרה אחר, ב-7 בנובמבר 1955, העביר שב"כ למשרד החוץ פרטים על אודות קצין בלגי בשם מוריס לנרטס העומד להתמנות כמשקיף בארץ. על פי המודיעין שהגיע לידי שב"כ, אותו קצין היה מוכר כבעל השקפות אנטישמיות ונמנה עם משפחה קתולית מאנטוורפן שבניה, ברובם, שיתפו פעולה עם הגרמנים בזמן כיבוש בלגיה. יומיים לאחר קבלת הדיווח שלח יוסף תקוע, אחראי ועדות שביתת הנשק במשרד החוץ, מברק בהול לשגרירות ישראל בבריסל כדי שאותו קצין לא יקבל אשרת כניסה

³⁵ אריה אילן אל 'אפרים' – שב"כ, "מינוי קצינים דנים כמשקיפים בישראל", 25 בינואר 1954, אמ"י, חצ-2425/8.

³⁶ אמ"י, חצ-2428/6.

³⁷ שב"כ אל אריה אילן, קצין הקישור לוושן, "Billstrom Erik", 12 בספטמבר 1955, אמ"י, חצ-2947/9; אריה אילן אל שב"כ, כותרת מצונזרת, 23 בספטמבר 1955, אמ"י, חצ-2425/9.

לישראל. מהשגרירות כתבו בתשובה שהלה פטור מחובה לקבלת ויזה בעקבות הסכם בין ממשלות ישראל ובלגיה. לפיכך, אם משרד החוץ מעוניין למנוע את כניסתו לארץ צריך למצוא סיבה אחרת מאשר סירוב לוויזה. כיוון שבמשרד החוץ לא הצליחו למצוא דרך למנוע את כניסתו הובן שבליט ברירה צריך לפנות עם המידע לראש מטה משקיפי האו"ם, גנרל ברנס, בתקווה שהלה יסכים לבטל את הגעתו. כדי למנוע את חשיפת העובדה שהמידע הגיע משב"כ, טענו אנשי משרד החוץ בפני ברנס שהמידע הגיע ממכרי המשפחה בבלגיה.³⁸

כיוון שוועדות שביתת הנשק נוהלו על ידי קציני צבא נתקל שב"כ מדי פעם במקרים שבהם מידע שהיה רלוונטי עבורו – כגון פרטים אישיים על אודות אנשי או"ם, המתקבלים בדרך כלל בשיחות לא רשמיות בין חברי משלחת ישראל למשקיפי האו"ם – לא הגיע אליו. כך, למשל, בשב"כ התלוננו בפני משרד החוץ שאף כי ראש משלחת ישראל לוועדת שביתת הנשק עם מצרים, סא"ל יעקב נורסלע, מעביר מידע רלוונטי לאנשי שב"כ בבאר שבע, לא תמיד מדובר בכל המידע הדרוש להם. בתגובה, הנחה קצין הקישור אילן את כלל ראשי משלחות ישראל לוועדות השונות לדווח בקפדנות על כל שיחה אישית ביניהם ובין אנשי האו"ם ואף הבטיח לשלוח עותקים מדיווחים אלה ישירות לשב"כ.³⁹ אילן הסביר שהקצינים בוועדות מעבירים את דיווחיהם למחלקת המודיעין של צה"ל והציע ששב"כ יפנה גם אליהם. במכתב ששלח אילן לראש שב"כ עמוס מנור הוא אף הבטיח: "אם אין הידיעות מגיעות לתעודתן, מוכנים אנו להעבירן מהיום אליך ישירות".⁴⁰

אחת הסוגיות המרכזיות שבהן עסקו נציגי ישראל בוועדות שביתת הנשק בשנים הראשונות לאחר הקמתן, בתוקף היותן הגורם היחיד הנמצא בקשר ישיר ותמידי עם מדינות ערב השכנות, הייתה נושא סימון קווי שביתת הנשק וקווי ההפרדה בין ישראל ובין שכנותיה (ביגר, 2019; סרברו, 2019). על מרכזיותה של סוגיה זו יכולה להעיד העובדה שבפגישתו הראשונה של פנחס לבון, שר הביטחון, עם גנרל ברנס לרגל כניסתו לתפקיד ראש מטה משקיפי האו"ם, טען לבון שיש בעיות "העלולות לגרום להסתבכות", כדבריו. כדוגמה לכך ציין לבון את סוגיית סימון קו הגבול וחלוקת שטחי ההפקר.⁴¹

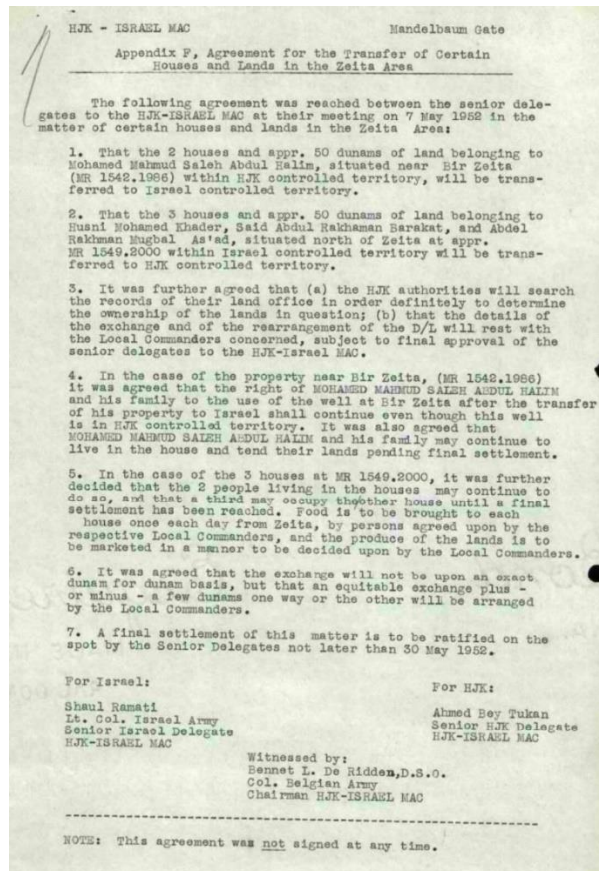
אומנם ברודוס נחתמה מפה בין משלחת ישראל למשלחת הירדנית (מול שאר מדינות ערב לא נחתמו מפות) אולם גם מפה זו היה צריך להעתיק בצורה מדויקת ומאושרת למפות בקנה מידה גדול וברור יותר, ולהתאימה למציאות הגאוגרפית והיישובית בשטח. בפועל היו אלה קציני ועדות שביתת הנשק

³⁸ יוסף תקוע אל ראש שב"כ, "Commandant Maurice Lenaerts", 25 בנובמבר 1955, אמ"י, חצ-2426/3; יוסף תקוע אל נציגות ישראל בבריסל, ללא כותרת, 9 בנובמבר 1955, אמ"י, חצ-2947/9; Avigdor Ba'or to Yosef Tekoah, "Concern: Commandant Maurice Lenaerts", November 10, 1955, *ibid.*

³⁹ אריה אילן אל דוד אפרתי, שב"כ, "תלונה לגנרל ברנס", 5 באוגוסט 1955, אמ"י, חצ-2425/9; דוד אפרתי, בשם ראש שב"כ, אל אריה אילן, "תלונה לגנרל ברנס נגד המשקיף De Leyris De Campredce", 31 ביולי 1955, שם.

⁴⁰ אריה אילן אל ראש שב"כ, "העברת משרדי האו"ם מעזה לאשקלון", 20 בנובמבר 1955, אמ"י, חצ-2426/3.
⁴¹ "שיחת גנרל ברנס עם שר-הביטחון", 28 באוגוסט 1954, אמ"י, חצ-2425/9.

שהיו אחראים לסימון קווי שביתת הנשק ובסופו של התהליך גם חתמו, עם נציגי מדינות ערב ואנשי האו"ם, על המפות המעודכנות והמאושרות שקבעו את גבולות ישראל דה־פקטו.⁴²

הסכם חילופי שטחים באזור הכפר זיתא החתום על ידי חברי ועדת שביתת הנשק⁴³

לא פעם התגלעו חילוקי דעות בין ישראל לשכנותיה בנוגע למיקומו המדויק של קו שביתת הנשק. הדבר בלט באזור ירושלים כיוון שבמהלך המלחמה ואחריה סורטטו מפות שלא כולן היו מקובלות ומאושרות על ידי הצדדים השונים. דוגמה לכך ניתן לראות במקרה הבא. ב-21 בינואר 1955 נפצעו שני חיילי צה"ל בשכונת מוסררה מירי שבוצע לעברם על ידי חיילי הלגיון הירדני. בעקבות תלונה שהוגשה לוועדת שביתת הנשק טענו הירדנים שהחיילים שהו באזור, שבו אסורה פעילות צבאית, בעוד ישראל טענה שהם היו בשטחה. כיוון שמדובר היה בהחלטה שהתקבלה בהצבעת רוב, לדעתו של נציגי האו"ם הייתה חשיבות מכרעת. כדי שניתן יהיה להחליט בסוגיה היה צריך קודם כול להכריע באיזו מפה להשתמש. נציגי האו"ם חשב תחילה להשתמש במפה שצורפה להסכם רודוס. לפי מפה זו, שני החיילים שהו בשטח הניטרלי. בניגוד לכך, נציגי ישראל בוועדה טענו שהמפה הקובעת היא

⁴² על סימון הגבול בין ישראל לסוריה ראו עדותו של סרן משה עוזיאל, "דוח סימון הגבול הישראלי - סורי", דצמבר 1949, אמ"י, חצ-2433/4. כך למשל חתמו ב-7 במאי 1952 נציגי ישראל וירדן בוועדת שביתת הנשק על הסכם להחלפת בתים ואדמות באזור הכפר זיתא. "Appendix F. Agreement for the Transfer of Certain Houses and Lands in the Zeita Area", May 7, 1952, ISA-mfa-UNInterOrg3-000qzfl

⁴³ אמ"י, חצ-3030/8.

מפת הפסקת האש מ-30 בנובמבר 1948. על פי מפה זו, שני החיילים שהו בשטח ישראל כך שהירי הירדני עליהם היה לא חוקי וראוי לגינוי של הוועדה.

באותן השנים פעל מקור שכונה "מטוס". בהתייחסו למקרה הנוכחי דיווח המקור על התייעצויות שנערכו בין בכירי מטה משקיפי האו"ם והיועץ המשפטי של המטה – הנרי ויז'יה – בקשר לשאלה, איזו משתי המפות חוקית ומחייבת – המפה שנחתמה ב-30 בנובמבר 1948 ושצורפה להסכם הפסקת האש בירושלים, או מפת הסכם הפסקת האש שנחתמה בין ישראל לעבר הירדן ברודוס. אנשי מטה המשקיפים היו בדעה שמפת רודוס היא המחייבת כיוון שהסכם שביתת הנשק בין ישראל לעבר הירדן התבסס עליה. למרות זאת החליטו במטה לשלוח מברק מוצפן למטה האו"ם בניו יורק ובו בקשה לשלוח העתק של מפת רודוס ולבקש את הנחייתו, על איזו מפה להסתמך.

עוד ידע המקור לספר שבישיבת החירום של ועדת שביתת הנשק ישראל-ירדן, שהייתה אמורה להתקיים כדי לדון בתלונת ישראל לגבי פגיעת שני החיילים, מתכוונים אנשי האו"ם להעלות לדיון את השאלה – על איזה צד של הקו בסימון הגבול במפת רודוס יש להסתמך, כיוון שהקו עצמו, כפי שסומן על המפה, היה עבה וכיסה שטח גדול. בשב"כ מיהרו להעביר את הדיווח למחלקת המודיעין של צה"ל, כיוון שקצין המטה לוועדות שביתת הנשק כפוף לה, תוך שהם מדגישים: "נבקשכם להשתמש בדו"ח זה בזהירות יתר".⁴⁴ מידע זה אפשר לנציגי ישראל בוועדה להגיע מוכנים לדיון ולהדוף את הטענות הירדניות שלפיהן שני החיילים חצו את קו הגבול. סא"ל אריה שלו הראה שבמפת רודוס קיימים הבדלים בין הנוסחים החתומים, והצליח לשכנע את גנרל ברנס להסתמך על מפת הפסקת האש.⁴⁵

באוגוסט 1955, על רקע מתיחות רבה בין ישראל למצרים בעקבות פעולות חבלה וטרור שבוצעו על ידי מסתננים משטח מצרים לשטח ישראל, מתיחות שבאה לידי ביטוי גם בקשיים לכנס ולנהל את ועדת שביתת הנשק המשותפת, נפגש יוסף תקוע, מטעם משרד החוץ, עם ראש מטה משקיפי האו"ם גנרל ברנס. תקוע מתח ביקורת קשה על התנהלות המצרים וטען שבכל פעם שישאל מנסה לגלות גמישות היא נתקלת בנוקשות מצרית, בכל הקשור לבקשה הישראלית שמצרים תשמור על הגבול ותמנע חדירת מסתננים. לדברי תקוע, ברנס הביע הזדהות עם עמדת ישראל.

בה בעת קיבל תקוע מידע סודי לפיו ברנס, בשובו מהפגישה האחרונה של ועדת שביתת הנשק ישראל-מצרים, אמר שאם המצרים ימשיכו להתנהל כפי שהם מתנהלים כעת הוא ישנה את מדיניות מטה האו"ם כלפיהם; יגלה לעולם את פרצופם האמיתי של המצרים; ושכוננתו להוכיח עד כמה המצרים משקרים, מסלפים דברים ומכבידים על עבודתו.⁴⁶ מבחינתה של הדיפלומטיה הישראלית, ניהול מדיניות בעוד עמדתו של המתווך ידועה היה קל יותר ואפשר לנציגי ישראל בוועדת שביתת הנשק להיות מגובשים וחזקים יותר בעמדתם.

⁴⁴ שב"כ מרחב ירושלים, אל אמ"ן, "ויכוח במטה האו"ם בירושלים סביב חוקיות המפה שנחתמה בירושלים וברודוס", 27 בינואר 1955, אמ"י, חצ-2429/8.

⁴⁵ "דוח ישיבה (חרום) 214 ב-2.2.55", אמ"י, חצ-2429/8.

⁴⁶ יוסף תקוע אל נציגויות ישראל, ללא כותרת, 23 באוגוסט 1955, אמ"י, חצ-2439/4.

במקרה אחר, ב-28 במרס 1954 הזמין הרמטכ"ל, רא"ל משה דיין, את ראש מטה משקיפי האו"ם, מייג'ור גנרל ויגן בניקה, לפגישה. סיבת הזימון הייתה ניסיון של ממשלת סוריה להעלות שוב בוועדת שביתת הנשק המשותפת ישראל-סוריה את סוגיית הדיג בכינרת וכן את סוגיית מיקום הגבול המזרחי של האגם, עשרה מטרים מקו המים. בפגישה נכחו גם לוטננט קולונל ויליאם מקאינטש וכן אל"ם בנימין ג'בלי, ראש מחלקת המודיעין, סא"ל אריה שלו, קצין המטה לענייני ועדות שביתת הנשק, ויוסף תקוע כנציג משרד החוץ. בפגישה העלה דיין את התנגדותה הנחרצת של ישראל לדיון חוזר בסוגיות שסוכמו בישיבה האחרונה של ועדת שביתת הנשק המשותפת. לטענתו, על פי נוהלי הוועדה, מרגע שהתקבלה החלטה לא ניתן לערער עליה. דיין אף איים שאם סוריה תתמיד בהתעקשותה להעלות סוגיות שהוכרע לגביהן ותתקבל החלטה סותרת, ישראל תעזוב את הוועדה. בפגישה עצמה אישר גנרל בניקה את עמדת ישראל וטען שבהתאם להסכם שביתת הנשק בין ישראל לסוריה, אין אפשרות ערעור על החלטות הוועדה ולא ניתן לדון מחדש בנושא שסוכם אלא בהסכמת שני הצדדים.⁴⁷

למחרת, ב-29 במרס, נפגש סא"ל שלו עם יושב ראש ועדת שביתת הנשק המשותפת ישראל-סוריה, לוטננט קולונל מרסל ואן הורן, עדכן אותו על פגישת דיין-בניקה והעלה את הסוגיה גם בפניו. ואן הורן, אף שתמך בעמדה הישראלית, טען שעליו להתייעץ עם גנרל בניקה לפני שיקבל החלטה סופית.⁴⁸

בעקבות פגישות אלה התקבל מידע לפיו גנרל בניקה פנה לקולונל ואן הורן, וביקש ממנו לפעול מול השלטונות בסוריה כדי שיסכימו לא להכניס שום שינוי בהחלטות הוועדה בעניין אגם הכינרת וכן לא לקבל בוועדה שום החלטה שתסתור אותן. עוד דיווח המקור שבניקה התרשם מאוד מאימו של דיין שישראל תעזוב את ועדת שביתת הנשק אם יוכנס תיקון להחלטה שהתקבלה בנושא הכינרת או אם תתקבל החלטה חדשה שתהיה מנוגדת לה.⁴⁹ דיווחים אלה סייעו למשלחת ישראל להמשיך להציג עמדה נחרצת בשאלת הדיג הסורי בכינרת, ולמרות ניסיונות של אנשי האו"ם למצוא פשרה ישראל לא הייתה מוכנה לוותר, ובסופו של דבר נאלצו הסורים לוותר והשלימו עם האיסור לדוג בכינרת.⁵⁰

סיכום

מאמר זה מציג סוגיה רגישה שהיו ועדיין יש לה רגישויות מדיניות כיוון שמדובר בפעילות מודיעינית מול גורמים בעלי מעמד דיפלומטי משפטי. כעת, לאחר התיאור ההיסטורי, ברצוני לקשור סוגיה זו גם למסגרת תאורטית ועכשווית – הגדרה ואפיון של מרכיבי "הביטחון הלאומי". מונח זה זכה

⁴⁷ "פגישת הרמטכ"ל עם בניקה ב-28.3.54", אמ"י, חצ-2434/5.

⁴⁸ "דוח פגישה עם ואן הורן ב-29.3.54", אמ"י, שם.

⁴⁹ משה יובל, מנהל בפועל של מחלקת החקר, אל יוסף תקוע, ללא כותרת, 1 באפריל 1954, שם.

⁵⁰ סרן שלמה רייכמן, "המצב בים כנרת והחוף המזרחי", 15 באפריל 1954, שם.

במהלך השנים להתייחסות מחקרית ענפה, בניסיון להגדיר את משמעותו ומרכיביו – מהגדרה קלסית המשקפת את התחום הצבאי בלבד להגדרה רחבה, הכוללת היבטים רבים ומגוונים (כלכלה, זכויות אדם, אקלים, גיאוגרפיה, פשע, רפואה ועוד) (Miller, 2001; Philo, 2012; Wolfendale, 2006). על פי הגדרה רחבה זו, ה"ביטחון" הפך למושג היכול להציג מובנים שונים לאנשים שונים בהתאם לזמן, למקום ולהקשר, כך שבפועל – הגדרת המונח מתקשרת ותלויה במידה רבה בגורמים המגדירים אותו. לפיכך, מדובר בהגדרה סובייקטיבית שלא דווקא מצביעה על מציאות אובייקטיבית (Balzacq, 2005).

בבסיסו של הוויכוח בין משה שרת ואנשי משרד החוץ ובין צה"ל ומשרד הביטחון עמדה השאלה מהו "ביטחון", מהם מרכיביו, מי מגדיר את הביטחון ומי קובע את מדיניות הביטחון (Fried, 2020). שרת ואנשי משרדו ראו במשרד החוץ מכשיר קריטי לביטחונה הלאומי של מדינת ישראל על ידי חיזוק קשריה הבינלאומיים מול מנגנוני האו"ם והמעצמות והצבתם לצידה של ישראל; סיוע בהעלאת יהודים לארץ; סיוע ברכש נשק; מסחר ועוד. לתוך מאבק עקרוני זה נכנסה גם סוגיית ועדות שביתת הנשק. בעוד בצה"ל ראו בהן כלי צבאי ודרשו ממשרד החוץ להסביר את פעולותיהן, במשרד החוץ ראו בהן כלי מדיני רב-חשיבות ביטחונית-מדינית בשל ההשלכות שהיו להן על מעמדה של ישראל בעולם ועל קשריה עם האו"ם והמעצמות.

את פירוק היכולות המבצעיות של "דעת" והעברתן לשב"כ ניתן להסביר כניצחון של דוד בן-גוריון, שהשתלט למעשה על כל גופי המודיעין (כהן-שני, 1994). ואולם בבחינת המשימות השונות שקיבל שב"כ אז (למשל, המאבק ב"שוק השחור"), ולמעשה עד היום (המאבק בקורונה, המלחמה בפשיעה בחברה הערבית), ניתן לראות את הגמישות וההרחבה של המושג "ביטחון לאומי" על ידי מקבלי ההחלטות בהתאם לצרכים משתנים. לא רק הכנסת צי"חים מדיניים של משרד החוץ לסל המשימות של שב"כ, אלא גם הקשר הישיר שהתנהל בשנים אלה בין שב"כ למשרד החוץ מעידים על החשיבות הביטחונית של אותן משימות מדיניות. המסקנה הנובעת מכך היא שעל ידי בחינת משימותיו – הקבועות והמשתנות – של גוף ביטחוני נתון (במקרה הנוכחי, שב"כ) ניתן להצביע על מרכיבי הביטחון הלאומי כפי שהוגדרו באותה נקודת זמן.

מקורות

- אשד, ח. (1988). מוסד של איש אחד. ראובן שילוח: אבי המודיעין הישראלי. עידנים. ביגר, ג. (2019). קווי שביתת הנשק של מדינת ישראל. עלי זית וחרב, י"ח, 158-129. בר-זוהר, מ. (1971). הממונה: איסור הראל ועלילות שירותי הביטחון. ויינדפלד וניקולסון. גלזר, א. (2008). שירות עצמי לביטחון: הקמת השב"כ. בתוך ע. גלבוש וא. לפיד (עורכים), מלאכת מחשבת: 60 שנה למודיעין הישראלי – מבט מבפנים (עמ' 42-49). משכל. הראל, א. (1987). ריגול סובייטי: קומוניזם בארץ ישראל. עידנים. הראל, א. (1989). בטחון ודמוקרטיה. עידנים. כהן, ה. (2006). ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות. עברית. כהן-שני, ש. (1994). מבצע פריס: מודיעין ודיפלומטיה חשאית בראשית המדינה. רמות. יגר, מ. (2011). תולדות המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. הספרייה הציונית. סימן-טוב, ד. (2013). ראשית קהילת המודיעין בישראל: מתחים, ועדות וניצנים של שינוי. עיונים בתקומת ישראל, 23, 82-65. סרברו, ח. (2019). הסכמי המפקדים ומפות ועדת שביתת הנשק. עלי זית וחרב, י"ח, 172-159.

שלו, א. (1989). שיתוף פעולה בצל עימות: משטר שביתת הנשק ישראל-סוריה 1949-1955. מערכות. שפיגל, י. (2017). ימי עמוס: ראש השב"כ השלישי – עמוס מנור, המבצעים והפרשיות (1953-1963). מודן. שפיגל, י. (2023). ואת הממלכתיות בשב"כ הטמיע עמוס מנור. מבט מל"מ, 93, 14-17.

- Balzacq, T. (2005). The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context. *European Journal of International Relations*, 11 (2), 171-201.
- Bar-Yaacov, N. (1967). *The Israel-Syrian Armistice: Problems of Implementation, 1949-1966*. Magna Press.
- Brook, D. (1964). *Preface to Peace: The United Nations and the Arab-Israel Armistice System*. Public Affairs Press.
- Burns, E.L.M. (1962). *Between Arab and Israel*. London: George G. Harper & Co.
- Fried, Y. (2020). Military, Civilian, or Both: David Ben-Gurion's Perception of National Security After the War of Independence. *Contemporary Review of the Middle East* 7 (2), 125–142.
- Hutchison, E.H. (1956). *Violent truce: A Military Observer Looks at the Arab-Israeli conflict 1951-1955*. Devin-Adair.
- Miller, B. (2001). The Concept of Security: Should it be Redefined? *Journal of Strategic Studies* 24, 13-42.
- Pelcovits, N.A. (1993). *The Long Armistice: UN Peacekeeping and the Arab-Israeli Conflict 1948-1960*. Boulder.
- Philo, C. (2012). Security of Geography/Geography of Security. *Transaction of the Institute of British Geographers* 37 (1), 1-7.
- Rabinowitz, D. and Khawalde, S. (2000). Demilitarized, Then Dispossessed: The Kirad Bedouins of the Hola Valley in the Context of Syrian-Israeli Relations. *International Journal of Middle East Studies* 32, 511-530.
- Shapiro, S. (2011). KGB Human Intelligence Operations in Israel 1948-73. *Intelligence and National Security*, 26 (6), 864-885.
- Theobald, A.G. (2009). *Watching the War and Keeping the Peace: The United Nations Truce Supervision Origination (UNTSO) in the Middle East, 1949-1956*, PHD thesis, Queen's University, Kingston, Ontario, Canada.
- Wolfendale, J. (2006). Terrorism, Security, and the Threat of Counterterrorism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 29, 753-770.

תקצירי דוקטורטים

הבית והמחנה: פעלנות של נשות חיילים דתיים קרביים בשירות חובה

ד"ר אפרת חזן

עבודה זו נכתבה בהנחיית פרופ' ניסים ליאון ופרופ' עוזי בן שלום
אוניברסיטת בר אילן ואוניברסיטת אריאל

אחד התהליכים הבולטים בחברה הישראלית בעשורים האחרונים הוא עלייה בגיוס משרתי חובה המשתייכים למערכת הדתית, כלומר המחנה החרדי והמחנה הציונידתי. כמה מהמתגייסים נישאו עוד לפני תחילת שירותם, בעוד אחרים נישאו במהלכו.

המחקר הנוכחי עסק במתח בין מערכות תובעניות (מבנים חברתיים), לפעלנות בקרב בנות זוג הנשואות לחיילים דתיים קרביים בשירות חובה. תיאוריות סוציולוגיות שונות עוסקות לא מעט בסוגיה מרכזית: עד כמה אפשר להבין את מה שקורה בחברה כתוצר של פעלנות (agency) – פעולת הפרט, יכולת פעולה והשפעה או כתוצר של מבנה¹ (מוסדות ותהליכים חברתיים, כלכליים ופוליטיים). בהתייחס לספרות העוסקת במבנה-פעלנות, מעוגן המחקר בספרות העוסקת בהשפעתם של המערכות התובעניות ושל הפעלנות על בנות הזוג.

מחקר זה התמקד בהיבטים הנוגעים לציפיות המערכות התובעניות מבנות הזוג; לתפיסותיהן של בנות הזוג את הציפיות הללו ואת המערכות עצמן; ולבסוף את מקום הפעלנות בקרב בנות הזוג.

המחקר ענה על שתי שאלות מחקר כלליות:

1. כיצד בא לידי ביטוי המתח שבין פעלנות למבנה בהקשר של שלוש המערכות: הצבאית, המשפחתית והדתית, בקרב בנות הזוג של החייל הדתי הקרבי בשירות חובה בצה"ל?
2. זיהוי מרכיבי הפעלנות של בנות הזוג: האם וכיצד בנות הזוג במחקר זה פועלות, משפיעות ומשנות את חייהן?

מבנה הדוקטורט

שלושת הפרקים הראשונים מרכיבים את הרקע התיאורטי של המחקר: בפרק הראשון עסקה סקירת הספרות בהסברת המבנה, כלומר המערכות התובעניות. נתתי הסבר כללי על מהם מערכות תובעניות בהקשר של המערכת הצבאית, המשפחתית והדתית בעולם. כמו כן, הסברתי מהי המערכת הצבאית, המשפחתית והדתית בכללותה, במטרה להגדיר את המונחים המשמשים במחקר, ליצור אחידות במינוחים ולמנוע שוני בפירושים למונחים.

¹ במחקר זה דיברנו על מבנה כמערכת תובענית.

בפרק השני חידדתי את המושגים – המערכת הצבאית, המשפחתית והדתית – בהקשר של ישראל, כדי להרחיב את המידע הנוגע לרקע של בנות זוג הנשואות לחיילים דתיים קרביים בשירות חובה. בפרק השלישי הסברתי את המושגים פעלנות ומבנה, וסקרתי את יחסי הגומלין בין פעלנות למבנה; נשים פעלנות ומבנה, פעלנות בנות הזוג בהקשרי המחקר: המערכת הצבאית, המערכת המשפחתית והמערכת הדתית.

לאחר הרקע התיאורטי מופיע פרק שיטות המחקר, ולאחריו פרק הממצאים שהורכב אף הוא משלושה פרקים:

פרק ראשון עסק בציפייה: מה המערכות תובעות מבנות הזוג?

- "ברור שהייתה לי ציפייה": ציפיית המערכת הצבאית - תפקידה של בת הזוג;

- "פעם אחת אמא שלי זרקה לה": ציפיית המערכת המשפחתית – מקומה של בת הזוג במשפחה הצבאית;

- "עשה לך רב?": ציפיית המערכת הדתית – רבנים.

פרק שני עסק בתפיסה: מה בנות הזוג במחקר מספרות, איך הן תופסות את המערכות השונות?

- "אני אומרת לעצמי 'נשמה, את בחרת בזה': תפיסות המערכת הצבאית;

- "האתגר שלי הוא הניהול": תפיסות המערכת המשפחתית – ניהול המשפחה;

- "אבל זה קצת על האווירה הדתית של הבית": תפיסות המערכת הדתית – מקום המערכת מול המערכת הצבאית והמשפחתית.

פרק שלישי עסק בפרקטיקה: התמודדות בנות הזוג במחקר מול הציפייה והתפיסה (פעלנות).

- "איך את מתמודדת": המערכת הצבאית, המשפחתית והדתית – פעלנות בנות הזוג מול המערכות.

בסקירת הספרות הצגתי את המושגים המעגנים את הרקע התיאורטי העומד בבסיס המחקר הנוכחי, וביססתי את חשיבותם של שאלות המחקר. בסקירה הצגתי והרחבתי את המושגים הכלליים שהמחקר מתבסס עליהם: מערכות תובעניות ופעלנות, לנוכח הקשרי המחקר: המערכת הצבאית, המערכת המשפחתית והמערכת הדתית. כמו כן, הסקירה התמקדה בהשפעותיהן של המערכות על בנות הזוג הנשואות לחיילים דתיים קרביים בשירות החובה.

מושגי המחקר

למוסדות התובעניים אופי שתלטני המנסה להקיף את כל אישיות הפרט, להשתמש בכל האנרגיה שלו ולהשאיר אותו ללא זמן להתחייבויות אחרות, כל זאת תוך ציפייה ממנו לנאמנות בלעדית למוסד שאינה מתחלקת עם אחרים.

למערכות תובעניות יש נורמות, כללים או פרקטיקות, המונעות מהפרט להשקיע זמנו בהתחייבויות חיצוניות: הן אינן מאפשרות לו להיות בעל תפקידים אחרים זולת התפקיד המשויך לו במערכת התובענית, ועליו להיות מחויב למערכת התובענית עד שאינו מסוגל להשתייך למערכות אחרות כלל ועליו לנתק קשרים מתחרים. המערכת התובענית מסתמכת בעיקר על מחויבות נפשית-מחשבתית-תרבותית של הפרט, ועל הפרדה שהיא סמלית בעיקרה.

המערכת הצבאית היא תובענית, והפרט בה נושא עימו בכל זמן את השתייכותו אליה, גם אם גבולותיה כמערכת אינם פיזיים. חייל היוצא לחופשה ולובש בגדים אזרחיים לזמן קצוב, למעשה עדיין משתייך למערכת הצבאית – הדבר בא לידי ביטוי פעמים רבות באופן דיבורו, בצורת חשיבתו ובהתנהגותו. העובדה שאין הוא נמצא פיזית בתוך המערכת הצבאית אינה מפסיקה את השתייכותו אליה. כך בא לידי ביטוי היות הצבא מערכת תובענית, משום שהוא משתמש בכל האנרגיה של החייל ואינו משאיר לו זמן להתחייבות אחרות, גם כאשר אינו נמצא פיזית בצבא.

המערכת המשפחתית נחשבת כמערכת תובענית הדורשת נאמנות ומחויבות מוחלטת מצד בני המשפחה. תביעת הנאמנות והמסירות מתבטאת גם בדרישה מבני המשפחה להעדיף את הקשרים הפנים-משפחתיים על פני כל קשר אחר.

המערכת הדתית משרטטת עבור הפרט השייך אליה צורת התנהגות ברורה, הכוללת את כל שעות היום. היא נתפסת כמסגרת בלתי גמישה הדורשת נאמנות מלאה מחבריה. מעבר למחויבות רוחנית ולהזדהות מלאה, דתות רבות דורשות צורות התנהגות "נכונות": חוקי תזונה, קוד לבוש ולוח זמנים קפדני המסדיר ימים, שבועות וחודשים של המאמינים. המסגרת דתית אינה חברות במבנה מוחשי שניתן להיכנס ולצאת ממנו כמו בניין, אלא האדם נושא את השתייכותו אליה לאורך כל חייו, כנוכחות מתמדת.

בנות זוג הנשואות לחיילים ממלאות את התפקיד המרכזי בניהול המשפחה. זהו תפקיד לא קל, משום שהצבא והמשפחה הם "מערכות תובעניות". חייהן של בנות הזוג ללא ספק צבאיים מכיוון שהן נאלצות (במיוחד בחיל האוויר) לעבור לעיתים תכופות עם משפחותיהן, לעיתים להקריב את שאיפותיהן לקריירה, לסבול את הבדידות של להיות אם חד הורית כאשר בעליהן נמצאים בצבא. לצבא ולמשפחה חשיבות רבה בחברה הישראלית. בהתאם למושג המערכת התובענית, צה"ל דורש מסירות מוחלטת מחייליו, ללא קשר לחובות החיילים בתחומים אחרים. עם זאת, המשפחה בישראל היא מערכת תובענית לא פחות, אשר גם לה ציפיות גדולות מחבריה. משום מסירותו הצפויה של החייל לצבא, אשתו, על פי רוב, תנהל את חובות האחריות הביתיות והטיפול בילדים.

תובענות המערכת הצבאית מתגברת בשנים האחרונות, וזאת בשל שינויים ארגוניים הכוללים צמצום בכוח אדם ללא הפחתה בכמות המשימות. התוצאה היא שרוב הגברים מושקעים בתפקידם הצבאי, בעוד בנות זוגן מושקעות כל כולן בטיפול בילדים ובבית – דבר שהולם פחות ופחות את מציאות שוק העבודה ויחסי המגדר כיום. הפער בין חלוקת הנטל המסורתית במשפחה בה בן הזוג חייל קרבי, ובין השינויים החברתיים ובשוק העבודה, מתעצם עד כדי חוסר התאמה למציאות. אלה בתורם גורמים ליצירת קונפליקט פנימי בלתי סביר, לתחושות תסכול ולמתח משפחתי.

בתובענות המערכת הדתית נראה כי מקומה המוצהר של האישה הדתית בחברה היהודית המסורתית הוא בחיק הבית והמשפחה, היא "עזר כנגד" בן זוגה. לבת הזוג יש העדפה למרחב הפרטי של הבית והמשפחה על פני זו הציבורית מחד גיסא, ומציאות חייה היום-יומית דווקא לעיתים קרובות מצביעה על שילוב המרחבים השונים מאידך גיסא. עם זאת, היהדות המסורתית מצפה מן האישה למצוא את סיפוקה ולממש את עצמה במרחב הביתי-משפחתי.

הספרות מראה כי כיום משפחות דתיות מצליחות לתמוך יותר בשירות הצבאי, ככל הנראה, משום שלפחות במחנה הציוני-דתי השתתפותם בהנהגת המדינה, בצבא וביישוב הארץ, נתפסו כחובות דתיות מהמעלה הראשונה. לכן אך טבעי שבמחנה זה הגבר הוא המשרת בצבא, והתמיכה של בת הזוג בו היא למעשה בהלימה לתפיסה במשפחה הדתית, בייחוד בשירות הקרבי המפרך.

מצד אחד המחנה הציוני-דתי מחויב לאורח חיים דתי-שמרני, ומצד אחר מעורה במערכות הלא דתיות בישראל (לדוגמה צבא, עבודה ותרבות הפנאי). דבר זה יוצר מתח בין עולמות המשתייכים למחנה זה, ונוצרת מערכת חיים חברתית מורכבת.

אפשר להבין את המתח בין המבנה התובעני לפעלנות כסוגיה הבוחנת באם הפרט פועל מתוך רצון חופשי, או באופן המוכתב או מוכווון על ידי המבנה. במדעי החברה יש מחלוקת רחבה בנוגע למהו מבנה חברתי וכיצד הוא יכול להשפיע על הפרט, כשהבסיס המחלוקת עומדת השאלה אם למבנים חברתיים יכולה בכלל להיות השפעה סיבתית על התנהגות הפרט.

המושג פעלנות נכלל לעיתים קרובות במחקר הרחב יותר של מבנים חברתיים, כלומר הדפוסים, החוקים והכוחות שמגבילים ומנחים את יכולתה של האישה לפעול. חשיבות שימוש האישה בפעלנות נוגע אל העצמת כוחה ויכולתה להתגבר על מחסומים.

המושג agency (יכולת פעולה והשפעה) תורגם במחקר זה למילה "פעלנות"². במחקר זה אימצנו והרחבנו את ההגדרה בעברית המתייחסת אל הפעלנות כאל היכולת לפעול, להשפיע ולשנות את סביבת החיים.

במחקר זה הפעלנות מתייחסת לדרך בה בנות הזוג תוכלנה לפעול מתוך בחירה חופשית, בצורה אוטונומית, ללא תלות באחר - וכך להשפיע על מציאות חייהן. שאלת הפעלנות נוגעת אפוא לעצם היכולת של בנות הזוג לנקוט עמדה ופעולה ולהפוך למעשה למי שמסוגלת לפעול לשינוי, כשהביטוי לכך הוא בפעולה מכוונת ושיטתית במטרה להשפיע ולשנות את מציאות חייה.

בעוד רוב המשפחות חוות מתחים ואתגרים באיזון בין עבודה לחיי משפחה, מתח זה חריף במיוחד בקרב בנות הזוג במשפחות הצבאיות. יש אילוצים הטבועים באורח החיים הצבאי, הכוללים פרקי זמן ארוכים של הורות יחידנית, קושי של בת הזוג העובדת כנותנת מענה יחידה לאתגרים העולים

² אפשרויות תרגום נוספות הובאו למונח agency, כגון: סוכנות או פועלות. בחרנו להשתמש במונח העברי פעלנות המתאים ביותר למוצג במחקר זה.

מהבית ועוד. לעתים קרובות הציפיות, הן מהמערכת הצבאית והן מהמערכת המשפטית (מבעלה או גם מהוריה או חמיה), הן שהיא צריכה להתאים את עצמה לצורכי בעלה, לצורכי הצבא ולרצונותיו. יש לכך השלכות מוחשיות על העסקתן של בנות הזוג, המשפחה, חינוך הילדים, בריאותן הנפשית ורווחתן הכללית.

הפעלנות, בתוך מגבלת עולמה של בת הזוג במשפחה הצבאית, מתייחסת לתכנון ולביצוע בחירות בין האפשרויות שבונות את מהלך חייה. אפשר להתבונן במבנה החברתי ובבנות הזוג כפרטים המפעילים עצמאות מול המבנה. כמו כן, ככאלה המנהלות משא ומתן על היחסים בתוך מגבלות המבנה החברתי המוצבות בפניהן. משא ומתן זה מייצג את האסטרטגיה של בת הזוג, בהתמודדותה עם האילוצים המבניים.

מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון את התפקיד שממלאות בנות זוג של חיילים דתיים קרביים בשירות חובה כרעיות, תוך בחינת היחסים בין המערכות התובעניות לפעלנות והתמקדות בהקשרי המחקר הנוגעים לשלוש המערכות התובעניות המרכזיות בחייהן: הצבאית, המשפטית והדתית.

המחקר מזווית אישית

בהיותי חוקרת הנשואה לאיש צבא קבע בשירות קרבי שנים רבות, התעניינתי דווקא בבת הזוג הנשואה לחייל בשירות חובה. ייחודיות המחקר עבורי הייתה בביסוס, בביאור ובבחינה של נרטיב האישה בגיל כה צעיר לנישואין. ענייני היה דווקא לחזור אל תחילת הדרך, ולהבין האם נישואיה לחייל דתי וקרבי בשירות חובה הם חלק מרכזי במתח הנוצר בין הפעלנות למבנה.

בהיותי חלק מעולם זה הייתה לי נגישות גדולה יותר לשדה המחקר ולמשתתפות, היכרות טובה עם הבעיות, הקשיים והאתגרים שעלו בראיונות והבנה מבפנים של המשמעויות. עם זאת, היה עליי להתגבר על קושי הקרבה והנטייה לפרשנויות אישיות, כדי שאוכל לחקור בצורה מיטבית.

נדרשתי לרגישות כפולה כחוקרת במחקר אקדמי זה, ובין היתר בת הזוג של איש צבא קבע. העובדה השנייה אפשרה לי להגיע ביתר קלות לבנות זוג הנשואות לחיילים דתיים קרביים בשירות חובה. מבחינה מתודולוגית הייתי למעשה קרובה מאוד לעולם אותו חקרתי, ולכן מודעת יותר, מה שהקל עליי להכיר את העולם הפנימי שדיברו עליו. מצב זה סייע בידי לייעל את התהליך הפרשני.

מתודולוגיה

המחקר התבסס על ראיונות עומק חצי מובנים עם 30 בנות זוג של חיילים דתיים קרביים בשירות חובה ו-12 מפקדים בכירים בצה"ל. כמו כן, נאספו טקסטים ממדיות שונות (כגון רשתות חברתיות, אתרי אינטרנט, שו"תים [שאלות ותשובות] וספרות תורנית) שאפשרו לי ללמוד באמצעות המדיה על הכותבות, ולשקף את מציאות חייהן של המשתתפות במחקר הנוכחי.

הראיונות שערכתי עם בנות הזוג עסקו בין היתר בנושאים כמו: הבחירה בזוגיות, תקשורת בין בני הזוג, התנהלות כללית של בת הזוג (עבודה-בית, שבתות ועוד), התמודדות בת הזוג מול המערכות השונות: צבאית, משפחתית ודתית, פעלנות ועוד.

הראיונות שערכתי עם 12 המפקדים הבכירים בצה"ל עסקו במדיניות כלפי חיילים דתיים קרביים נשואים, הכתובה והלא כתובה, השפעת בנות הזוג על שירות החיילים, ובציפיות המערכת מבנות הזוג, כשבהקשר זה עלו בספונטניות התייחסויות לציפיות הוריהם והורי בנות זוגן מהן.

נוסף על כך אספתי וסרקתי טקסטים ממקורות מקוונים כתובים, כפי שהופיעו במדיה על ידי כותבות אקראיות (הנשואות לחייל דתי קרבי בשירות חובה) ששיתפו ככל העולה על דעתן בהקשר לנקודת חייהן בעת הכתיבה. במסגרת האיסוף בדקתי מהו המידע בהקשר של נושא המחקר שאפשר למצוא ברשת; מי הן בנות הזוג שכותבות שם ומה הייתה מטרתן; מי הן בנות הזוג הנעזרות באתרים השונים וברשתות החברתיות; ומה תדירות השימוש בפורמט בהקשר של נושא המחקר.

ניתוח הנתונים נעשה בשני אופנים: ניתוח תוכן תמתי וניתוח פעלנות באמצעות כלי לזיהוי היגדי הפעלנות. שני הכלים הופעלו על כלל הטקסטים הן מהראיונות והן מהמדיה.

באמצעות ניתוח התוכן של הראיונות והמדיה זיהיתי, תיארתי ופירשתי את העולה מהטקסט, ואיתרתי תופעות שטרם נחקרו, כולל משמעויות משותפות ושל דפוסים קטגוריאליים חוזרים. שלב זה היה מורכב מזיהוי קודים, קטגוריות ותמות - על ידי השוואה בין קטעי נתונים שונים ומציאת המשותף והשונה ביניהם.

ניתוח התמות נועד לברר את השקפותיהן, דעותיהן, חוויותיהן וערכיהן של המשתתפות והמשתתפים מתוך הנתונים האיכותיים שנאספו בראיונות, ומתוך התכנים שכותבות יצרו במדיה (למשל פוסטים באינסטגרם או שו"תים באתרים השונים).

ניתוח הפעלנות נעשה כאמור באמצעות הכלי לזיהוי היגדי הפעלנות שכולל חמישה מאפיינים: לרצות (to want); להרגיש (to feel); לדעת (to know); מסוגלות (to be able to); להשתתף ולהשפיע (to participate & influence).

מטרת הראיונות וניתוח המדיה הייתה לחשוף את עמדותיהן של המשתתפות ביחס לבחירה להינשא לחייל בשירות חובה, את עמדותיהן ביחס לשירות הצבאי של בעליהן, לאיכות חייהן איתו בשל השירות הצבאי, להיבטים השונים של הזוגיות לנוכח השירות הצבאי, להחלטות הנוגעות להקמת משפחה, לגודלה, לניהולה, להשפעת הקשר על משך שירותו של הבעל וכן להמשכיות בצבא.

מטרת ניתוח הפעלנות הייתה להעמיק את ההבנה ולתת רובד נוסף לאסטרטגיות ההתמודדות של האישה, ולבחינת היכולת שלה לפעול, להשפיע ולשנות את סביבת חייה.

בפרק הממצאים הצגתי את התמות המרכזיות שעלו בתהליך ניתוח הנתונים, הן מהראיונות והן מהטקסטים שנאספו מהמדיות השונות. התמות חולקו לשלוש קטגוריות-על:

1. ציפיות המערכות הצבאית, המשפחתית והדתית;

2. תפיסות המשתתפות את המערכות השונות ואת השפעתן על חייהן;
3. פרקטיקות התמודדות בנות הזוג בפועל, כלומר הפעלנות.

ממצאי המחקר ענו על שאלות המחקר כדלהלן:

שאלת המחקר הראשונה נגעה לאופנים שבהם בא לידי ביטוי המתח שבין פעלנות למבנה בהקשר של שלוש המערכות: הצבאית, המשפחתית והדתית - בקרב בנות הזוג של החייל הדתי הקרבי בשירות חובה בצה"ל, הראתה כי יש מתח בין ציפיות המערכות התובעניות (צבאית, משפחתית ודתית), המייצגות את המבנה, ובין תפיסות בנות הזוג את המערכות הללו, כאשר יכולת הפעלנות של בנות הזוג זוהתה כגורם מאזן בין הציפיות לתפיסות. ככל שבנות הזוג משתמשות ביכולת הפעלנות – המתח בין הציפיות לתפיסות המערכות התובעניות קטן.

שאלת המחקר השנייה נגעה לזיהוי מרכיבי הפעלנות של בנות הזוג – האם ובאילו אופנים בנות הזוג במחקר זה פועלות, משפיעות ומשנות את חייהן: זיהיתי מרכיבי הפעלנות של בנות הזוג, וכי כמה מבנות הזוג במחקר אכן פועלות, משפיעות ומשנות את חייהן. מצאתי אופנים משמעותיים שבהם התמודדו בנות הזוג מול ציפיות המערכות התובעניות ומול התפיסות שלהן.

חלק מהממצאים עלו בקנה אחד עם הידע הקיים בספרות המקצועית, כמו ציפיות המערכת הצבאית הנוגעות לתפקידה של בת הזוג. נראה כי המערכת הצבאית מניחה גם כיום כי על החיילים הקרביים להתמסר באופן מלא לצבא, בעוד על בנות הזוג להתמסר באופן מלא למרחב הביתי.

לעומתם היו ממצאים שלא נמצאו להם אזכורים בספרות המקצועית, כדוגמת תמת "הסדרים אפורים". המערכת הצבאית כמערכת של "שחור-לבן", או בעלת "הסדרים אפורים", שבמקרים מסוימים באה לקראת בנות הזוג.

כמו כן, היו ממצאים שסתרו מחקרים קודמים כדוגמת תמת הרבנים. בתמה זו עלה כי בניגוד לספרות מחקרית קודמת הרבנים נותנים את הכוח לבנות הזוג כבעלות השפעה ממשית על המשך שירות החובה של בעליהן, בבחירה בשירות קרבי או בג'וב. תמת הרבנים סתרה את המתח שעלה בסקירת הספרות בין מערכות תובעניות המתנגשות ביניהם, משום שבפועל ממצאי המחקר הראו כי לא כך הדבר – אלא הרבנים דווקא מחזקים את מקומה של המערכת הצבאית.

חידושים במחקר

ממצאי המחקר העלו תמה חדשה שלא נמצא לה אזכור בסקירת הספרות המחקרית: תמת תפיסות הסדרים אפורים. לפיה חלק מבנות זוג תפסו את המערכת הצבאית כמערכת הבנויה מפרטים - מפקדים. במחקר עלה כי המפקדים הפועלים בתוך מרחב המערכת שהם משתייכים אליה, יש בכוחם וביכולתם לעשות התאמה והגשמה של "חוקי" המערכת הצבאית לצורכי פקודיהם. כך נוצרה מערכת בלתי כתובה שקראנו לה במחקר "הסדרים אפורים". אופן פעולה זה אפשר למפקדים להיות גורם

המשלב ומחבר בין המערכת הצבאית ובין המערכת הזוגית, ולמעשה מפיג את המתח בין שתי המערכות.

תמת הרבנים היא תמה נוספת בחידושי המחקר: אין מתח בין המערכת הדתית למערכת הצבאית, וזאת בניגוד למה שהיה ידוע עד כה בספרות המחקרית. תמת ציפיות הרבנים אינה תומכת בהיבט החשש מהתנגשות המערכת הצבאית והדתית. להיפך, נמצא כי הרבנים מחזקים את ידיהן של בנות הזוג לתת תמיכה בשירותו הצבאי של החייל, מתוך קבלת החלטה הנכונה לעם ישראל כי השירות הצבאי הוא מסירות נפש אמיתית.

מחקר זה מחדש שני חידושים נוסף על מה שהובא בספרות המחקרית בהקשר לפעלנות, מעבר לכך שהוא נעשה בקרב אוכלוסייה חדשה שלא נחקרה עד כה. חידוש ראשון הוא כי הפעלנות היא יכולת שעשויה להימצא בארגז הכלים העצמי של כל פרט. חידוש שני הוא כי זוהי יכולת שניתן ללמדה - כפי שנמצא במחקר כי בנות הזוג יכולות לנוע ממשבצת למשבצת באמצעות הכוונה. לעיתים היו אלו ההורים, לעיתים החייל עצמו אשר "עורר" פעלנות בקרב בנות הזוג, וזאת ללא קשר לתכונות אישיות, למזג, ולממדים אישיים נוספים שלהן.

אסטרטגיה שנחשפה במחקר, ומשתתפות המחקר משתמשות בה, היא השימוש במדיות השונות כמקום לפורקן רגשי. פעילות במדיה החברתית על ידי בנות הזוג שיקפה את חוויותיהן, ובאמצעותה הן חלקו את מחשבותיהן ורגשותיהן. בפלטפורמה זו הן היו יכולות לבטא תסכול, ביקורת ורגשות שונים העולים ממצאות חיייהן, וכך נחשפנו במחקר לקשיים אותן העלו. היה נראה כי אסטרטגיה זו נועדה כאמצעי נוסף מעבר לשיתוף בקשייהן - היא שימשה עבורן גם כאמצעי לעזור לבנות זוג אחרות הנמצאות במצבן, כלומר ביטוי נוסף לפעלנות.

עקב תוצאות המחקר מומלץ לערוך מחקר המשך שיבחן בפרספקטיבה של חמש שנים קדימה את השינויים בתפיסות ובפעלנות בנות הזוג של חיילי הקבע, והשפעתם על המציאות הזוגית, המשפחתית והצבאית לאורך זמן. למחקר זה תרומה תיאורטית ויישומית בתחום שלא קיבל התייחסות בספרות על אף חשיבותו. ממצאי מחקר זה עשויים לאפשר את הרחבת הידע, ההבנה וההכרה במציאותן והשפעתן של בנות הזוג הנשואות לחיילים דתיים קרביים בשירות חובה.

מחקר זה מחדש בשל היותו הראשון הבוחן את האינטראקציה בין שלוש המערכות התובעניות: המערכת הצבאית, המערכת המשפחתית והמערכת הדתית. מחקרי עבר חקרו את המערכות הללו כל אחת בנפרד, או בדקו את האינטראקציה בין שתיים מהן בלבד. מחקר המשלב את שלוש המערכות התובעניות הללו, הבוחן את המתח ביניהן ואת מקום הפעלנות ביחס למתח זה, כל זאת בתוך ההקשר של בנות זוג הנשואות לחיילים דתיים קרביים בשירות חובה - הוא היבט חדש בשדה המחקרי.

המחקר הנוכחי נותן קול לאוכלוסייה שחוויותיה לא מיוצגות בספרות המחקרית הקיימת, על כן תרומתו הייחודית הנוספת היא פתיחת צוהר אל מציאות חדשה בישראל - אוכלוסיית בנות זוג הנשואות לחיילים קרביים דתיים בשירות חובה.

חשיבות המחקר ניכרת גם בהקשר העולמי של הרחבת הידע הקיים בהתייחס לספרות המחקרית, שבה לא נחקרו דיים השלכות השירות הצבאי על אלה שחייהם קשורים לאנשי צבא, ומפתיע עד כמה מעט אנו יודעים על חוויות חייהן של בנות הזוג. נראה כי מחקרים הממפים את האחריות על הבית, על המשפחה ועל העבודה עימן מתמודדות נשות צבא בעולם מוגבלים.

גם בהקשר הישראלי מקומו של המחקר אודות רעיות אנשי שירות החובה נפקד מהספרות הסוציולוגית הישראלית. מחקר זה מעלה את החשיבות של קידום מושג הפעלנות והעלאת המודעות ליתרונותיה של הפעלנות לבנות הזוג, ככלי היכול לשמשן לשיפור איכות חייהן הזוגית והמשפחתית.

Fighting for National Identity in Israel, Immigration, Diaspora Soldiers :to Belong

ליאור יוחנני

העבודה נכתבה בהנחיית פרופ' פול מקליין ופרופ' קת'רין לי
המכון הישראלי לדמוקרטיה ואוניברסיטת תל אביב
ינואר 2023

עבודת הדוקטורט, אותה כתבתי בחוג לסוציולוגיה באוניברסיטת רטגרס תחת הנחייתם של הפרופסורים Paul McLean ו-Catherine Lee, עסקה בחיילים בודדים מחוץ לארץ המשרתים בצה"ל. כיאה למחקר סוציולוגי, הנושא הנחקר שימש לבחינה רחבה יותר של סוגיות סוציולוגיות, במקרה הזה, של נקודת המפגש בין שירות צבאי, הגירה, אזרחות, וזהות לאומית. מפני שבמה זו עניינה בצבא וחברה בישראל, אתמקד בתקציר בממצאים הקשורים לנושאים אלה ופחות בהיקשים הסוציולוגיים הרחבים. המעוניינים באלה מוזמנים לעיין בעבודת הדוקטורט ובשני המאמרים שפורסמו (Yohanani 2022, 2024). אפתח בתיאור הנושא והמחקר ואחר כך אפרט על פרקי העבודה. אסיים בדיון שקושר יחדיו את הממצאים ומצביע על כיווני מחקר עתידיים לאור אירועי 7 באוקטובר והמלחמה המתמשכת.

בכל שנה מתגייסים לצה"ל כ-3,000 חיילים בודדים המגיעים מחו"ל. לא מדובר בתופעה גברית; קרוב למחצית הם למעשה חיילות בודדות. הקבוצה הגדולה ביותר מגיעה ממדינות ברית המועצות לשעבר, ומונה קרוב ל-40% מהחיילים, כשליש מגיעים מצפון אמריקה, והיתר מצרפת, בריטניה, אוסטרליה, ברזיל, ומכ-50 מדינות נוספות (ראו מספרי חיילים לפי שנה ואזור גאוגרפי בטבלה המצורפת). למרות המספרים המרשימים, ועל אף המרכזיות בשדה המחקרי בישראל של מחקרי ביטחון, צבא וחברה מחד גיסא, והגירה ואינטגרציה מאידך גיסא, זהו המחקר הראשון היסודי ורחב ההיקף שנכתב על חיילים בודדים ששירתו בשנות ה-2000.

התופעה מקבלת הד רב בציבוריות הישראלית, ועל אף שלא נערכו מחקרים מקיפים בשאלת מניעיהם, הם מוצגים לנו כתערובת של ציונות ואלטרואיזם. לישראלים, כך מספרים לנו בכתבות מגזין, יש הרבה ללמוד מהחיילים הבודדים בכל הקשור לאהבת הארץ ונתינה לזולת. החיילים, בתרומתם ואהבתם, מזכירים לנו את מי שהיינו פעם. שירותם הצבאי מתורגם בשיח הציבורי ל"עלייה", אף על פי ששיעור הנשאים בישראל לאחר השירות הצבאי לעולם לא נבדק, ולמעשה אינו נמצא במעקב.

שלוש שאלות מרכזיות ביקשתי לבחון בעבודה: מדוע חיילים אלה מתגייסים לצה"ל? מה מבדיל את המתגייסים מרבים אחרים בעלי מאפיינים דומים שאינם מתגייסים? האם הם נשארים בישראל לאחר שירותם הצבאי? הפרקים מתמקדים בפרטים ובפשר שהם מעניקים לבחירותיהם לצד

התייחסות לרמה המוסדית – לאינטרסים ולדרכי הפעולה של המדינה ושל ארגוני תפוצה וחברה אזרחית בגיוס החיילים הבודדים, ליוויים במהלך השירות והתמיכה המוצעת להם לאחריו.

מבחינה אמפירית, המחקר נשען על סקר מקיף וראיונות עומק שביצעתי בשנים 2019–2021. בסקר השתתפו למעלה מ-1,100 חיילים בודדים שהתגייסו בין השנים 2012–2020 ובראיונות העומק השתתפו 100 חיילים, 15 צעירים שבחרו לא להתגייס ותריסר עובדים ומתנדבים בארגוני סיוע לחיילים בודדים. הניתוח (למעט בפרק 2 שנשען על נרטיבים בלבד) משלב שיטות מחקר (mixed methods) כאשר ניתוח הממצאים הכמותיים מצביע על דפוסים רחבים וניתוח הנרטיבים עוזר לתת פשר, הקשר ועומק (Creswell and Clark 2017).

מדוע חיילים אלה מתגייסים לצה"ל?

המקרה של גיוס חיילים מהתפוצות לצה"ל ייחודי משתי בחינות: הוא וולונטרי ואיננו מתרחש בעיתות חירום (להוציא אולי את מלחמת "חרבות ברזל"). יש מקרים רבים, כולל ישראל ב-1948 (Arielli 2014), בהם חברי תפוצה מגיבים למצב החירום ב"מולדת", ומתגייסים אדהוק למאמץ המלחמתי (Hockenos 2003). המקרה של גיוס חיילים בודדים לצה"ל שונה, שכן ישראל לא נמצאה תחת איום קיומי בעשורים האחרונים ולרוב תהליך ההכנה לשירות מתוכנן ומומשך. כמו כן, יש מדינות עם מודל שירות מנדטורי, כמו קוריאה הדרומית וסינגפור (Song 2015), המחייבות את אזרחיהן המתגוררים בחו"ל לשירות צבאי או להתמודד עם סנקציות חוקיות חמורות. המצב בישראל שונה: יהודי התפוצות שאינם אזרחי ישראל אינם חייבי גיוס, אך גם אזרחי ישראל שעזבו לפני גיל 16 יכולים (ולרוב) מוציאים פטור משירות צבאי בהליך פשוט. ככלל, זכאי עלייה יכולים להגר לישראל ללא חובת שירות צבאי החל מגיל 24.

מדוע אם כן, בהיעדר מצב חירום או חובה אזרחית, חיילים בודדים מחו"ל מתגייסים לצה"ל? מהו משקלם של שיקולים ציוניים או אידיאולוגיים, ומה חלקם של שיקולים אינסטרומנטליים ופרקטיים? כדי לדון בסוגיית המניעים והמוטיווציות יש להבחין בין שלוש קבוצות חיילים מרקעים תפוצתיים שונים: יהודים-אמריקנים; ישראלים אמריקנים; ויוצאי מדינות ברית המועצות לשעבר.

יהודים-אמריקנים, כך לפי הניתוח, מגיעים לרוב מקהילות יהודיות מגובשות ומבוססות, ומזדהים בעיקר עם מוטיווציות ציוניות ודתיות. עם זאת, למניעים הערכיים מתלווים לרוב גורמי דחיפה (push factors) כמו שוליות חברתית, אי הצלחה בלימודים, בעיות משפחתיות וחיפוש אחר סטטוס ושייכות. שירות צבאי נתפס כחוויה ישראלית אותנטית, לא מתווכת, שדרכה אפשר להכיר לעומק את החברה הישראלית, לרכוש שפה והיכרות תרבותית, להשיג סטטוס ולדרוש שייכות. כאן וביתר הקבוצות שירות צבאי נשקל בעיקר בהקשר הגירתי, ופחות בהקשר של תרומה למאמץ הצבאי. עם זאת, בקרב קבוצה זו אין להבין את השירות הצבאי כאקט של הגירה ומחויבות ארוכת טווח. רובם מתייחסים לשירות הצבאי כתקופת מבחן להמשך חיים בישראל.

בשונה מהם, ישראלים-אמריקנים גדלו לרוב במערכת החינוך הציבורית ובמוסדות הקהילה הישראלית בצפון אמריקה. הם בקיאים ומעורים יותר בישראל, מדברים עברית, ביקרו בארץ תכופות והחזיקו קשרי משפחה וחברות בישראל. שירות צבאי מבחינתם הוא בראש ובראשונה מבחן לזהותם הישראלית, בבחינת לעשות "מה שכל ישראלי עושה". זוהי מעין פוליסת ביטוח – על אף שאינם מתחייבים לחיים בישראל, הם אינם מסוגלים לדמיין לעצמם חיים עתידיים בה ללא תרומה צבאית. הסוציולוגית חוקרת ההגירה פגי לויט תיארה זאת כ-Ossification Effect (Levit 2009) – מצב שבו מהגרים ממשיכים לדמיין את הערכים והנורמות הנהוגים במדינת האם כפי שהיו בנקודת הזמן שבה היגרו. בעוד מודל "צבא העם" הישראלי עובר שחיקה מתמדת, בני נוער ישראלים-אמריקנים נוטים לייחס לו את המעמד והתכונות שמייחסים לו הוריהם ששירתו בצבא בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-20. נוסף על כך, כקהילת מהגרים, בחלק ניכר מהנרטיבים בולטת תחושה של שוליות חברתית, זרות, וניכור מהחברה והתרבות האמריקנית. כמו כן, רבים חושבים על שירות צבאי בהקשר של פיתוח עצמי ורכישת כלים אישיותיים כמו ביטחון עצמי ועצמאות. בהקשר זה, מניעי הגיוס שהם מציגים דומים יותר לאלה של ישראלים מקומיים (Waldman et al. 2022). מאשר לאלה של יהודים-אמריקנים.

הקבוצה השלישית היא חיילים בודדים שמקורם במדינות ברית המועצות לשעבר. כשני שלישים מקבוצה זו השתתפו בתוכניות הגירה ארוכות כגון נעל"ה (נוער עולה לפני הורים) וסל"ה (סטודנטים לפני הורים) לפני גיוסם לצה"ל. למרות זאת, מניעיהם דומים לאלה של בודדים מברית המועצות לשעבר ללא רקע בישראל. מניעיהם בעיקרם אינסטרומנטליים: הגירה ליעד עדיף ורכישת כלים פרקטיים. השירות הצבאי הוא המחיר, או ההשקעה, שיש לשלם בתמורה לכרטיס כניסה לישראל. בעוד שתי הקבוצות האמריקניות תרות אחר שירות מהותי ותפקידים בעלי יוקרה חברתית, החיילים מברית המועצות לשעבר מחפשים אחר תפקידים המעניקים מיומנויות פרקטיות שניתנות להמרה ותרגום בשוק העבודה כגון אסיסטנטיות רפואיות ונהגים.

מה מבדיל את המתגייסים מרבים אחרים בעלי מאפיינים דומים שאינם מתגייסים?

ביקשתי לבחון כיצד ארגוני תפוצה מעצבים זהות לאומית ומניעים לשירות צבאי. לצורך כך התמקדתי בישראלים-אמריקנים ובפעילותה של תנועת צופים-צבר, ענף של תנועת הצופים העבריים הפועל מחוץ לישראל ומעודד הגירה חוזרת וגיוס לצה"ל של ישראלים המתגוררים בחו"ל. כדי לזקק את השפעת הארגון, בחנתי את הנרטיבים של נבדקים משלוש קבוצות: בוגרי צופים-צבר שהתגייסו לצה"ל; בוגרי התנועה שלא התגייסו לצה"ל; וישראלים-אמריקנים שהתגייסו לצה"ל אך אינם בוגרים של התנועה או של ארגון נוער ציוני אחר.

ערכתי שתי השוואות: הראשונה, בין בוגרי התנועה שהתגייסו, לחבריהם לשבט ולתנועה שלא התגייסו. השוואה זו אפשרה לבחון אלו גורמים נוספים, מעבר לחברות בתנועה, עיצבו את החלטותיהם בנוגע לגיוס לצה"ל. השנייה, בין מתגייסים בוגרי התנועה ומתגייסים שאינם בוגרי

התנועה. השוואה זו אפשרה לבחון את השפעת החינוך בתנועה: האם בוגריה שונים במניעיהם ממתגייסים שאינם בוגריה.

בהשוואה בין בוגרי תנועה שהתגייסו ואלה שלא התגייסו נמצא שחברי שתי הקבוצות הביעו עמדות פרו-ציוניות דומות. רוב הנבדקים בשתי הקבוצות זיהו עצמם ראשית כישראלים ואחר כך כאמריקנים, קשרו בין שירות צבאי לשייכות לאומית ותיארו את הרשת החברתית החשובה מבחינתם בשנות התיכון כמורכבת בעיקרה מחברי השבט הישראליים. נראה שמסרי התנועה הוטמעו היטב, ובשתי הקבוצות התפתחה זהות נוטה השתתפות – (participation identity) (Viterna 2013). ההבדל המרכזי נגע למידת ההשתלבות בחברה האמריקנית. לאלה שהצליחו בבית הספר, או שהיו עם שאיפות אקדמיות-מקצועיות ברורות, הייתה נטייה ללכת לקולג' גם אם במחיר של ויתור, לדידם, על מרכיב מרכזי בזהות הישראלית. לעומתם אלה שבחרו להתגייס תיארו חוויות אקדמיות שליליות בבית ספר, רצון ב"פסק זמן" והיעדר רצון להשתלב בחברה האמריקנית.

בהשוואה בין מתגייסים מהצופים ואלה שאינם מהתנועה היה אפשר להבחין שהתנועה מעניקה לבוגריה פרספקטיבה טרנס-לאומית: היכולת להתבונן מעבר להקשר המקומי של החברה האמריקנית ולבקר אותה. מתגייסי הצופים ניסחו את חוסר העניין שלהם בקולג' לא על ידי האשמת עצמם, אלא באמצעות מתן ביקורת סוציולוגית על החברה האמריקנית, והמעבר המוקדם מדי מהתיכון לקולג'. לעומתם, מתגייסים שאינם מהצופים התקשו לחשוב מחוץ להקשר האמריקני ולבקר את המסלול. הם נטו להאשים את עצמם בחוסר התאמתם לחברה האמריקנית, וביטאו פחות מוטיבציות אידיאולוגיות. הצופים, כארגון המבנה זהות לאומית בתפוצות, התגלה כמטפח דחייה של הערכים המקומיים, תוך הצעת מסלול אלטרנטיבי – שירות צבאי – המעניק זהות, שייכות, ויוקרה.

האם הם נשארים בישראל לאחר שירותם הצבאי?

בפרק זה ביררתי מיהם החיילים שנשארים בישראל לאחר שחרורם מצה"ל: מאיזה רקעים הגיעו, מה היו מניעיהם לשירות צבאי, היכן שירתו ומה היו חוויותיהם במהלך השירות. בעוד חיילים בודדים משוחררים מקבלים סיוע רב והכוונה הן ממשרדי ממשלה והן מארגוני חברה אזרחית, אין למעשה מעקב אחר קורותיהם ואי אפשר לדעת האם הם נשארים, עוזבים ומתי? זו בעיה הן בגלל תפיסתם כ"עולים" (שלאו דווקא משתקעים בישראל), והן לנוכח המשאבים הרבים המושקעים בחיילים אלה לפני שירותם הצבאי, במהלכו ולאחריו.

ככלל, גם מחקרי, על אף עיסוקו בשאלה זו, מוגבל ביכולת ההכללה וההסקה על כלל אוכלוסיית הבודדים. זאת עקב מגבלות המדגם ומפני שרוב הנבדקים היו משוחררים טריים בעת איסוף הנתונים, ואי אפשר לדעת האם ישתקעו לטווח ארוך. לכן פרק זה בחן התנהגות בפועל – עזיבה מול הישארות בנקודת הזמן של איסוף הנתונים – וגם כוונות עתידיות לגבי הישארות או עזיבה.

מצאתי כי חיילים שמוצאם במדינות ברית המועצות לשעבר נטו להישאר בישראל יותר מחיילים ממדינות הצפון הגלובלי (שרובם מארצות הברית). אך בנוגע לכוונותיהם העתידיות, חיילים מברית המועצות לשעבר נטו להביע כוונות עזיבה יותר מחיילים אחרים. חיילים שהגיעו ממדינות הצפון הגלובלי נהנים מהיררכיית האזרחויות וריבוי אפשרויות, בעוד אלה שהגיעו מברית המועצות לשעבר מתמודדים, ברוב המקרים, עם היצע מוגבל של אפשרויות. אלה שאינם מעוניינים להישאר בישראל לא מתכוונים לחזור למדינות המוצא; הם רואים בישראל תחנת מעבר זמנית בדרכם ליעד אחר בצפון הגלובלי, המעניק אפשרויות רבות יותר מישראל. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם הפרדיגמה הנארקלסטית ולפיה הגירה היא ראשית כול נגזרת של אפשרויות כלכליות-חומריות (Massey et al. 1998).

עוד נמצא קשר שלילי בין שירות קרבי ובין הישארות בישראל: משרתי שירות קרבי נוטים יותר לעזוב את ישראל לאחר שירותם מאשר הלא קרביים. חלק מההסבר נעוץ במוצא: יותר בודדים קרביים מגיעים מהצפון הגלובלי. כמו כן, נמצא שבקרבת הקרביים שיעור גבוה יותר של חיילים שעיקר עניינם מראש היה בשירות קרבי ולא בהגירה לישראל – ולכן עזבו לאחריו. אולם בקרב החיילים הקרביים האכזבה מישראל הייתה עמוקה יותר מאשר בקרב הלא קרביים. בעוד נהוג לחשוב על יחידות קרביות כמסגרות אינטגרטיביות ומקרבות, חיילים בודדים רבים דיווחו על שעמום, היעדר משמעות, בדידות, ריחוק, ולעיתים אף נידוי חברתי. בודדים קרביים רבים משרתים בגדודי חי"ר, שם הם פוגשים חיילים רבים חסרי מוטיווציה מרבדים באוכלוסייה הישראלית שכלל לא היו מופרים להם. אולם גם ביחידות קרביות "אליטיסטיות" יותר (סיירות ויחידות מובחרות) דיווחו חיילים בודדים רבים על חוויות זרות ובידוד חברתי מההווי הצוותי שרק התעצמו בתנאים המבודדים של הבסיס והמוצב.

סיכום ודיון

המחקר חשף את המורכבות והגיוון במניעים לגיוס חיילים בודדים לצה"ל, וכיצד הם משתנים בהתאם לרקע התפוצתי שלהם. יותר מששירות צבאי מבטא רצון לתרום לביטחונה של המדינה, הוא נעשה בהקשר הגירתי. חלק מצפים לחוויה ישראלית אותנטית, מלמדת ואינטגרטיבית, שתאפשר לבחון את ישראל כיעד להגירה ארוכת טווח. בשביל אחרים, שירות צבאי מצופה לשמש ככרטיס כניסה לחברה, אם ברמת ההשתייכות הסמלית ואם ברמה הפרקטית-מקצועית. על אף שחיקתו המתמשכת של מודל שירות החובה ורעיון "צבא העם", חיילים בודדים מזהים בשירות צבאי טקס מעבר הכרחי בקבלה לקולקטיב הלאומי.

כמו במקרים אחרים של הגירה אתנית, או הגירה חוזרת (Tsuda 2009) (ethnic/return migration), ציפיות גבוהות מובילות לאכזבות גדולות ואלה בתורן מובילות לעזיבת המדינה לאחר השירות הצבאי. חיילים רבים הביעו אכזבה מהיעדר הרצון של הישראלים המקומיים ששירתו לצידם, מהיחס של מפקדיהם והמערכת הצבאית ומהתרבות הישראלית הבוטה והישירה. חבריהם הטובים היו, כמעט ללא יוצא מן הכלל, חיילים בודדים אחרים. בנרטיבים של חיילים רבים מתגלה הפער בין

תפיסתם את עצמם כמתנדבים, שאינם חייבים להיות בישראל, ובין מערכת צבאית כופה שבה עיקר כוח האדם הם משרתי חובה המצפים ליום שחרורם.

הפער בין הדימוי הציבורי הציוני-אלטרואיסטי ממנו נהנים החיילים, ובין המניעים הזוהרים פחות שהניעו אותם לישראל ולצה"ל פוגע, ראשית כול, בחיילים עצמם. הרף הגבוה שמציב הדימוי הציבורי – שיקריבו ויתנו, שישקפו ערכים ואידיאלים נשגבים – נמצא לעיתים קרובות בסתירה למסלול חייהם עד התגייסותם לצה"ל ולמניעי העומק מאחורי הגעתם. כך קורה שחיילים בודדים, רובם צעירים ומבולבלים שמנווטים בתרבות לא מוכרת, נוטים להסתיר ולהדחיק קשיים ומצוקות, שבתורם מתגלגלים לפתחם של שירותי בריאות הנפש הצבאיים (Maltz and Kubovich 2019).

על אף שהמחקר סוקר את מעורבותה של המדינה וארגוני חברה אזרחית בגיוס ובתמיכה בחיילים בודדים לפני שירותם הצבאי, במהלכו ואחריו, הוא אינו נותן תשובה נחרצת לשאלה הבסיסית: מדוע ישראל משקיעה משאבים רבים בגיוס חיילים מהתפוצות? בעוד שב-1948 נתרמה המדינה מהירתמותם של יהודי תפוצות, חלקם רבי ניסיון בשדות הקרב של מלחמת העולם השנייה לצבאה הלא מנוסה (Markovitzky 2003), כיום אפשר להטיל ספק בצורך הצבאי בחיילים אלה. במחקר זה הצעתי להבין את ההשקעה המסיבית בגיוס חיילים בודדים לא מסיבות צבאיות, אלא בהקשר של עידוד עלייה וחיזוק הקשר עם יהדות התפוצות. חיילים אלה, גם אם לא נשארים בישראל, מצופה שיהיו שגרירים של ישראל בקמפוסים ובקהילות היהודיות. לכך מתווספת סיבה סוציולוגית: לחיילים הללו, או יותר נכון לומר ללבוש האידיאלי שמולבש עליהם, פונקציה נורמטיבית. הם מסמנים לחברה הישראלית מהי ציונות, אהבת המדינה ונכונות להקרבה ללא תנאים וסייגים. סיבות אלה הן בגדר השערות בלבד, ויש צורך במחקר נוסף שיכוון עדשתו לרמה המוסדית.

לאירועי 7 באוקטובר השפעה מטלטלת על החיילים הבודדים והמעגלים החברתיים-פוליטיים העוטפים אותם. אלה מזמנים שורה של שאלות למחקר עתידי: ראשית, כיצד ישפיעו האירועים והמלחמה המתמשכת על הרכב החיילים הבודדים? הנחת מוצא בסיסית במחקרי הייתה שגיוס מהתפוצות בישראל חריג, מפני שנעשה בשעה שאין איום חיצוני מובהק ומיידי. הנחה זו נפרמה במידה מסוימת, ובשל כך חשוב לבחון את השפעת התנאים החדשים על הרכב החיילים הבודדים ומניעיהם. לכך יש להוסיף את הביקורת הגוברת על ישראל וגילויי אנטישמיות שיכולים בתורם להוות מניע נוסף לגיוס (במחקרי, אנטישמיות התגלתה כמניע זניח).

שנית, עוד לפני המלחמה הציבו ארגונים מעודדי גיוס בחזית את רעיון העלייה וכך מסכו על הגיוס הצבאי, זאת עקב ביקורת (לרוב רפה) במדינות רבות על גיוס אזרחיהם לצבאות זרים. ברוב המקרים, מדינות העדיפו לקבל בהבנה או בהעלמת עין את עובדת התגייסותם של אזרחיהם היהודים לצה"ל. בחודשים האחרונים חלה תפנית, כאשר קובעי מדיניות בדרום אפריקה, צרפת, קנדה, ומדינות נוספות פועלים בגלוי נגד שירות של אזרחי המדינה בצה"ל. נשאלת השאלה: כיצד בידודה הגובר של ישראל בזירה הבין-לאומית ישפיע הן על פרקטיקות הגיוס בחו"ל והן על נכונותם של אזרחים ממדינות אלה לשרת בצה"ל?

מקורות

- Arielli, N. (2014). When are foreign volunteers useful? Israel's transnational soldiers in the war of 1948 re-examined. *Journal of Military History*, 78(2), 703–724.
- Creswell, J. W., & Clark, V. L. P. (2017). *Designing and conducting mixed methods research*. Sage Publications.
- Hockenos, P. (2003). *Homeland calling: Exile patriotism and the Balkan wars*. Cornell University Press.
- Levitt, P. (2009). Roots and routes: Understanding the lives of the second generation transnationally. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(7), 1225-1242.
- Maltz, Judi and Yaniv Kubovich. 2019. "What's Killing Israel's Lone Soldiers?" Haaretz, accessed August 25, 2019. <https://www.haaretz.com/israel-news/MAGAZINE-israel-army-idf-lone-soldiers-suicidemilitary-1.7729693>
- Markovitzky, Y. (2003). *Machal: Overseas Volunteers in Israel's War of Independence*. Tel Aviv: World Machal.
- Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., and Taylor, J.E. (1998). *Worlds in motion: Understanding international migration at the end of the millennium*. Oxford: Clarendon Press.
- Song, K. Y. (2015). Between global dreams and national duties: The dilemma of conscription duty in the transnational lives of young Korean males. *Global Networks*, 15(1), 60–77.
- Tsuda, T. (Ed.). (2009). *Diasporic Homecomings: Ethnic Return Migration in Comparative Perspective*. Stanford University Press.
- Viterna, J. S. (2013). *Women in War: The Micro-Processes of Mobilization in El Salvador*. Oxford: Oxford University Press.
- Waldman, A., Tiargan-Orr, R., & Gal, R. (2022). Military Propensity Among Israel Defense Forces' Potential Conscripts: A re-examination and differentiation by personal preferences of enlistment motivation. *Armed Forces & Society*. <https://doi.org/10.1177/2F0095327X221101331>
- Yohanani, L. (2022). High-risk transnationalism: Why do Israeli-Americans volunteer in the Israeli military? *Sociological Forum*, 37(2), 533–556.
- Yohanani, L. (2023). *Fighting to Belong: Diaspora Soldiers, Immigration, and National Identity in Israel* (Doctoral dissertation, Rutgers University-School of Graduate Studies).
- Yohanani, L. (2024). (Fighting to belong :drivers for transnational diaspora military service in Israel and beyond. *Comparative Migration Studies*, 12(1), 8. <https://doi.org/10.1186/s40878-024-00363-6>

הסוציולוגיה של הצבא והמלחמה בישראל:

סקירה אנליטית

איל בן-ארי

מכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון

מאמר זה מהווה פיתוח והרחבה של מאמר שהתפרסם ב-2022:

Military Sociology in Israel. In Markus Steinbrecher, Heiko Biehl and Martin Elbe (eds): Empirical Social Research and the Armed Forces. Berlin: Wissenschafts-Verlag. 131-56.

מאמר זה היה אמור להתפרסם בכתב העת "חברה, צבא וביטחון לאומי" בשיתוף עם הוצאת "מערכות" אך כיוון שהשימוש במילה "כיבוש" אינה מותרת בפרסומים של צה"ל הוא מתפרסם בפורום הזה.

מבוא

תחום הסוציולוגיה הצבאית – והדיסציפלינות הקשורות אליו כאנתרופולוגיה, פסיכולוגיה חברתית (אך לא הקלינית) וחלקים ממדעי המדינה והיסטוריה – חי וקיים בישראל. חוקרים מרכזיים ממשיכים להדריך סטודנטים לתארים מתקדמים, ולפרסם מחקרים חשובים על צה"ל. לפני שני עשורים, יחד עם זאב רוזנהק ודני ממן (Maman, Rosenhek and Ben-Ari 2003), פרסמתי ניתוח של קווי המתאר המרכזיים של התחום. לפני כשנתיים (Ben-Ari 2022), עדכנתי ופיתחתי את טענותיי מהמאמר המקורי. ההזדמנות לפרסם מאמר זה בעברית, בעת שמלחמת "חרבות ברזל" עדיין נמשכת, מאפשרת לי הרחבה נוספת כמו גם מבט ביקורתי יותר על הסוציולוגיה הצבאית בישראל.

במאמר זה אטען שהתחום, כמו תחומים רבים במדעי החברה, מתאפיין בהתרחבות מתמשכת של נושאי מחקר, משוקעות של חוקרים ישראלים במערכת האקדמית העולמית, הרחבת וריבוי הגישות התיאורטיות ובאקדמיה והתגבשות קונצנזוס בנוגע למעמד הגבוה יותר של סוציולוגיה ביקורתיות. עם זאת, העיסוק בסוציולוגיה של הצבא מושפע ממיקומה השולי כתחום דעת בסוציולוגיה הכללית, שאף היא אט אט נחלשת באקדמיה (לדוגמה צמצום המחלקות במכללות, ואיחודן עם מחלקות רב-תחומיות בעלות אוריינטציה של משאבי אנוש). בדרך זו, המיפוי הרחב שמאמרי כולל מאפשר ללמוד גם על שינויים במעמד הצבא ותפקידיו, על שינויים בשדה הדיסציפלינארי ועל יחסי הגומלין בין השניים.

על אף שאשתמש במונח "סוציולוגים צבאיים" לחוקרים שאתייחס אליהם, יש לשים לב שהוא עלול להחטיא את התיוג העצמי של חוקרים רבים אשר מתוך ביקורת על דפוסי הארגון או מדיניותו, או מהיותם הרואים בצבא זירה למחקרים בעלי מוקד ביקורתי-חברתי (כגון אי שוויון בהקשר המעמדי או המגדרי) לא יהיו מוכנים לקבל תיוג זה. כמו כן, הוא לא יתאים לחוקרים הפועלים בתחומים אחרים נוסף על הצבא ואולי היו מרכזיים יותר בתחום בעבר. אשתמש במונח זה אך ורק לשם הנוחיות, כדי לציין סוציולוגים וסוציולוגיות שמחקריהם נוגעים לצה"ל ולצבאות של ארצות אחרות.

הניתוח שלי מתבסס על היותי משתתף פעיל למדי בתחום, על סקירות קודמות (Barak and Sheffer 2013; Cohen 2008; Sasson-Levy 2011b; Rosman 2018b) ועל שיחות רבות מאוד עם מגוון עמיתים וחברים. עם זאת, יש מספר סייגים הקשורים לגבולות המאמר ולמגבלותיו: ראשית, הדגש שלי הוא על עבודות משני העשורים האחרונים, ולא על התפתחויות היסטוריות שנידונו במאמר של רוזנהק, ממן ושלי מלפני שני עשורים. שנית, המחקרים שאני מצטט אינם סקירה כללית ושיטתיות אלא הדגמות של מגמות ונושאים. שלישית, אני מתבסס אך ורק על עבודות שהתפרסמו בפורומים אקדמיים או הוצאות לאור בעלות אופי אקדמי, ולא על דוחות או ניירות מסוגים אחרים. רביעית, הסוגיות שהסוציולוגיה הצבאית בישראל עוסקת בהן קשורות קשר הדוק הן לצורות המשתנות של הסכסוך המזוין ולכיבוש הצבאי שצה"ל מעורב בו (בן אליעזר 2012; 2014; Sher et al.) כמו גם לתמורות שהחברה הישראלית עוברת מאז סוף שנות ה-80 (Cohen 2008; לוי 2008). אלה כוללים קיטוב פוליטי, חברתי ואידיאולוגי, גישות ניאורליברליות השולטות בחלקים רבים של החברה, כלכלה משגשגת עם אי שוויון חברתי משמעותי, התחזקות רגשות לאומיים ולאומנים יותר בקרב ציבור המצביעים לצד המשך נורמליזציה של הכיבוש הצבאי ופתיחת הצבא לביקורת חיצונית (עניינית ולא עניינית) יותר מעבר.

חמישית, בנימה אישית אציין שיש מידה של סיכון לפרסם מאמר זה בעברית, מכיוון שיש אפשרות שבלי משים לא אכסה את עבודותיהם של חוקרים מסוימים שיראו זאת כפגיעה או התעלמות. אין זאת כוונתי. עם זאת, אני מרשה לעצמי לפרסם מסה זאת כיוון שאני בסוף הקריירה האקדמית שלי (כבר איני תלוי באחרים לקידום), אבל בעיקר מכיוון שאני מבקש לעורר דיון על תחומנו על תרומותיו ומגבלותיו (כולל שלי אישית).

אתחיל בשרטוט המוסדות ומקורות המימון העיקריים שבאמצעותם מתבצע המחקר. לאחר מכן אבחן את הנושאים והמסגרות התיאורטיות העיקריות המאפיינים את הסוציולוגיה הצבאית בישראל. הפרק הבא עוסק בהסבר התהליכים העיקריים העומדים בבסיס המחקרים וכיצד מושפעים אקדמאים ישראלים ממגמות עולמיות באקדמיה. אסיים בסיבות לעושר התחום בישראל ואציע כמה מחשבות בנוגע להשפעת מלחמת "חרבות ברזל" על המחקר.

סוציולוגיה צבאית: מוסדות, מימון ונוכחות ציבורית

מוסדות אקדמיים

מחקרי הסוציולוגיה הצבאית נעשים בהקשרים מוסדיים שונים. חוקרים שייכים לרבות מהאוניברסיטאות והמכללות בישראל, אך כיוון שאין תוכנית המוקדשת לתחום בלבד (יש כמה סוציולוגים המלמדים במסגרת תוכניות לביטחון), המחקר וההוראה מתבצעים על ידי חוקרים בודדים בהתאם לתחומי העניין והחלטותיהם.

החוקרים במוסדות האקדמיים בדרך כלל סיימו את לימודי הדוקטורט שלהם בחו"ל, או בילו תקופות ארוכות במוסדות אקדמיים מחוץ לישראל. בשנים האחרונות אוניברסיטת אריאל, הודות בעיקר לפעילותו של עוזי בן-שלום, ואוניברסיטת בראילן, הופכות יותר ויותר בתים למחקרים בנושא צבא בהשוואה לאוניברסיטאות אחרות. הסבר אפשרי אחד לתנועה מוסדית זאת עשוי להיות הזיהוי הפוליטי של אוניברסיטאות אלה והמקום הרחב יותר שיש בה לסוציולוגים שאינם מזוהים עם הגישה הביקורתית. אולם כיוון שאנו קהילה יחסית קטנה בארץ, לדעתי ההסבר נעוץ לא פחות מכך בקומץ חוקרים מובילים שהתרכזו שם: עוזי בן-שלום, נחמיה שטרן באריאל ואלישבע רוסמן-סטולמן, איתן שמיר ואודי לבל בבר אילן, ותלמידיהם.

מחקר במסגרת צה"ל

כולל בראש ובראשונה את אנשי ממד"ה (מערך מדעי ההתנהגות) ושלוחותיו. במסגרת המרכז שהקים ב־1980 ראובן גל (אז נקרא מחלקה), נערכים מחקרים על ידי חוקרים פנימיים או יחד עם אקדמאים אזרחיים. המערך מנחה מחקרים שעושות יחידות אחרות כמו היחידה של יוה"ם (יועצת הרמטכ"ל לענייני מגדר), חיל האוויר, פיקוד העורף או חיל המודיעין. כמו כן, מספר קטן מאוד של מחקרים נערכים במרכז דדו ובמחלקה להיסטוריה של צה"ל. כל היחידות הללו מבצעות מחקרים תכופים (של דעת הקהל או משאבי אנוש) ופרויקטים חד-פעמיים שמכתיבים מפקדים בכירים או יוזמים החוקרים הצה"ליים עצמם. הנושאים הנחקרים כוללים מנהיגות ולכידות, משאבי אנוש, מוטיוציה, יחסי צבא-חברה או תרבות ארגונית.

במהלך שני העשורים האחרונים פורסמו שני כתבי עת במסגרת היחידות המזוהות עם ממד"ה (שנכחדו מאז): מראות מנהיגות בהוצאת ביסל"ם (בית הספר לפיתוח מנהיגות צבאית) ופסיכולוגיה צבאית, אשר על אף שמו התאפיין למעשה במחקרים סוציולוגיים. כתב עת נוסף בשם בין הזירות, שבעבר הוצא לאור על ידי ממד"ה במשך שני עשורים ועסק במדעי ההתנהגות, אבל לא היה מוכר ככתב עת אקדמי. לעומת העבר, שבו היה דגש על תהליכי ממשק בין הצבא לסביבתו, כיום עיקר המוקד המחקרי הוא על תהליכים פנים-צבאיים, בעיקר ארגוניים, ולאחרונה עבודות המבוססות על ביג דאטה. הסטה זאת נובעת מהמעורבות הגוברת של גורמים חיצוניים (למשל תקשורת, בתי משפט ופוליטיקאים) בצבא, והתרחקות יחסית ממחקר על נושאים שעלולים להיתפס כשנויים במחלוקת פוליטית – לדוגמה חרדים, דתיים-לאומיים או נשים. הסטת המשאבים לתחום הארגוני הוא מהלך דרמטי, שכן הוא שיתק את חלק מחיישניו החברתיים של הצבא.

בעוד בתחילת דרכו שלטת בממד"ה אוריינטציה פסיכולוגית חברתית, במהלך השנים החל לכלול גישות שונות בסוציולוגיה. התפתחות זאת נבעה, בין היתר, מהתמודדות צה"ל עם מקומו בחברה הישראלית ובעיות ארגוניות מערכתיות שהתמודד עימן (Ben-Ishai 2017; Lehrer and Amram-Katz 2011; Sher and Ben-Ellyahu 2011). מהלך זה קיבל חיזוק באמצעות הוספת הפסיכולוגיה הארגונית לארגז הכלים האנליטי של המערך (Ben-Shalom and Fox 2009). ממד"ה התאפיין בתקופה מסוימת על ידי שתי אוריינטציות עיקריות: פרספקטיבה פונקציונלית-ביקורתית, כלומר זו שאינה נגזרת משאלות על אי שוויון או יחסי כוח משתנים, אלא משתמשת בכלים ביקורתיים לשיפור האפקטיביות והיעילות המבצעיים של הצבא, וגישות תרבותיות המוקדשות לפענוח הגיונות או קודי פעולה מרכזיים מתוך הבנה שהנחות יסוד מעצבות התנהגות.

בשנים האחרונות במעין תנועת מטוטלת, התפתחה תגובת נגד לדגש הביקורתי שהתבטאה למעשה בדעיכתו ובסגירתו של מוקד מחקרי צבא-חברה בממד"ה, ושיבה לאוריינטציה הפונקציונלית של ימי תחילת המערך. עם זאת, גם חוקרים פונקציונליים חוקרים מדי פעם נושאים מתוך עמדה ביקורתית על הקיים, אבל אינם מזוהים ולרוב גם אינם מזדהים עם התיאוריות המקובלות כביקורתיות. אלה בעיקר חוקרים המוכוונים על ידי תפיסות של סוציולוגיה של מדיניות, ופועלים מתוך שאיפה שהידע המחקרי יחולל שיפור והתייעלות ארגונית ברמה זו או אחרת ויהיו כלי בידי הצבא. לעומת זאת חוקרים ביקורתיים, לרבות כמה מחוקרי התרבות הצבאית ואחרים, מחויבים יותר לפיתוח הידע התיאורטי ולהרחבת נגישות הביקורת הציבורית על הצבא.

מרבית החוקרים בצה"ל משרתים כקציני צבא (יש מספר אזרחים המועסקים ישירות בצבא), וככאלה הם כפופים לאותם תנאים ומשמעת כמו קצינים רגילים אחרים. עם זאת, כיוון שהם נחשבים מומחים – למשל כמו מהנדסים צבאיים או עורכי דין – הם זוכים למעמד ולאוטוריטה ארגוניים המבוססים בעיקר על הישגיהם ההשכלתיים. חשוב מכך, מומחיות זו מעניקה להם מידה של עצמאות לערוך מחקרים ולהשמיע את ממצאיהם בפורומים צבאיים פנימיים ולעיתים חיצוניים. נוסף על כך, בעוד שיתופי פעולה עם חוקרים המבוססים באקדמיה פחת בהשוואה למצב לפני שני עשורים, מספר חוקרי ממד"ה עדיין עושים דוקטורט באוניברסיטאות.

אגודות פרופסיונליות ומכוני מחקר

אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל (<https://www.civil-military-studies.org.il>) מאגדת את מרבית הסוציולוגים של הצבא באמצעות כתב עת, סקירות מאמרים, כנסים דרשנתיים וסמינרים נוספים. גם אגודה זאת הוקמה באמצע שנות ה-2000 על ידי ראובן גל, שהביא בהצלחה חוקרי סוציולוגיה ואנתרופולוגיה צבאית ואף דיסציפלינות משיקות כמו גיאוגרפיה, כלכלה ואפילו מדי פעם פילוסופיה והיסטוריה. לא פחות חשוב, זהו פורום שבו קציני מחקר צבאיים (בעיקר ממד"ה) מציגים מעבודותיהם ומקיימים דיאלוג עם חוקרים אזרחים. בשנים האחרונות האגודה יזמה מפעל מבורך של עלון סקירת מאמרים בתחומים הנוגעים לה <https://www.civil-military-studies.org.il/%d7%a2%d7%9c%d7%95%d7%9f-%d7%a1%d7%a7%d7%99%d7%a8%d7%aa-%d7%9e%d7%90%d7%9e%d7%a8%d7%99%d7%9d>

עם זאת, למרבה הצער, לפני כמה שנים חלק מהסוציולוגים המתייגים עצמם כביקורתיים הרחיקו את עצמם מהאגודה, כיוון שהם רואים בה מעוז של מחשבה שמרנית ופורום המשתף פעולה עם צה"ל. למרבה האירוניה, סטודנטים רבים בהדרכתם של חוקרים אלה מופיעים בקביעות בכנסי האגודה, וכמה מהם אפילו זכו בחלק מהפרסים שהיא מעניקה לעבודות מצטיינות. כמו כן, חשוב לציין את פעילות קהילת צבא וביטחון של האגודה הסוציולוגית בישראל. פורום זה מארגן פאנלים בכנסים השנתיים של האגודה, ומדי פעם סדנאות וקבוצות עבודה. פורום זה גם הוא חשוב כזירה למפגש בין חוקרים צבאיים ואזרחיים.

יש כמה מכוני עצמאיים, או כאלה המעוגנים באוניברסיטאות החוקרים את הצבא ומהווים קהילת מומחים בתחום הביטחון, כאשר חלקם תומכים במחקרים בתחומנו. בהם: מכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון; מרכז בגין-סאדאת; סקציית הביטחון במכון הישראלי לדמוקרטיה; פרויקטים מחקרניים של מכון ון ליר; המרכז ללימודי ביטחון לאומי באוניברסיטת חיפה; והמכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). בכלליות, מכון אחרון

זה ממסדי-שמרני מבחינת מחקריו, וחוץ מקומץ חוקרים קטן הרמה האקדמית של רוב חבריו אינה מרשימה במיוחד.

שיתוף פעולה חוצה מוסדות

תופעה חיובית הקיימת זה עשרות בשנים היא פרויקטים שיתופיים המקשרים בין חוקרים ממוסדות אקדמיים שונים. אלה כוללים מחקרים של אורן ברק וגבי שפר בנושא צבא ומיליטריזציה בישראל; אורנה ששון-לוי ועדנה לומסקי-פדר על מגדר, צבא ואזרחות; עדנה לומסקי-פדר, ניר גזית ואנוכי על המילואים; או גבריאל (גבי) בן-דוד ועמי פדהצור גם על מילואים. נוסף על כך, חוקרים נוספים שיתפו פעולה עם חוקרים מתחומים אחרים. למשל קובי מיכאל ואחרים על יחסי צבא-חברה; עמי אורן ואחרים על גיאוגרפיה וצבא; עוזי בן-שלום ואחרים על פסיכולוגיה צבאית; אודי לבל ואחרים על הנצחה ושכול. אליהם אפשר להוסיף את ששון-לוי, לומסקי-פדר, סטיוארט כהן ואנוכי שפרסמנו יחד – ועדיין זוכים לפרסם – עם רבים מתלמידינו בעבר ובהווה.

כמו כן חשוב לציין כי יגיל לוי שיתף פעולה עם חוקרים רבים אחרים, ודוגמה קונקרטיית לכך מפעל מרשים של הוצאת חמישה ספרים ערוכים לאור בשיתוף הפעולה של האגודה הסוציולוגית עם האוניברסיטה הפתוחה.

קשרים בין-לאומיים

חוקרים ישראלים מופיעים בקביעות ובמספרים גדולים בפורומים בין-לאומיים רלוונטיים כגון The Inter-University Seminar on Armed Forces and Society, קבוצת המחקר של The European Research Group on Military And Society, או קבוצת המחקר על כוחות מזוינים וישוב סכסוכים של ה-International Sociological Association. אני מתרשם שביחס לאוכלוסיית המדינה, ישראל היא אחת מהמדינות עם שיעורי ההשתתפות הגבוהים ביותר בפורומים בין-לאומיים על צבא (אם לא הגבוה ביותר). למעשה, יש ישראלים שהם חברים פעילים מאוד בוועדות הקשורות לפורומים אלה, ויגיל לוי אף היה נשיא של ERGOMAS ויזם את קשרי האגודה עם הוצאת הספרים ספרינגר. נוסף על כך, חוקרים רבים מישראל משתתפים בוועדות עורכים של כתבי עת מדעיים בתחום.

הפורומים והוועדות הללו מספקות זירות חשובות להפריה הדדית של רעיונות, וליצירת קשרי מחקר בין אישיים בין ישראלים לחוקרים מחו"ל. מעבר לאיכות המחקרית של חוקרים ישראלים, מעמדה של ישראל בפורומים אלה קשור גם לעובדה שהיא בין המדינות הבודדות שלה צבא לוחם באופן פעיל ורציף, ולכן מעורר סקרנות רבה. מבחינה זו, גורם מרכזי להתפתחות הקשרים הבין-לאומיים היה הרחבת מרכזי המחקר והאגודות האירופיות וההשתלבות המסיבית של ישראלים בהם. כפי שטענתי בעבר (Ben-Ari 2016), הרעיונות החדשניים ביותר מבחינה תיאורטית בסוציולוגיה צבאית נוצרו באירופה (ובמדינות אחרות), ולא בארצות הברית שבה הסוציולוגיה הצבאית נמצאת בשפל אולי בעיקר כיוון שהיא כה שולית בסוציולוגיה האמריקנית.

מחקר המתרחש בתוך הצבא ומחקר המתרחש מחוצה לו

לאחר מלחמת לבנון השנייה התרחשה נקודת מפנה בפרסום מחקרים על צה"ל. בעוד ממד"ה מעודד מחקר והצנזור הראשי מכסה רק עניינים מבצעיים, הבעיה נוצרה סביב מערך דובר צה"ל שהוא בעל הסמכות לבדוק (ואף לחסום) את כל הפרסומים האקדמיים שמתבססים על מימון צבאי או שהתבצעו בתוך הצבא לאחר קבלת רשות רשמית. בשל הכישלון (הנתפס ציבורית) של צה"ל במלחמת לבנון השנייה, ובשל המשימות של צה"ל השנויות במחלוקת פוליטית (למשל שיטור שטחים כבושים או חיסולים ממוקדים [Gazit and Brym 2011]), כל מחקר הנחשב בעל פוטנציאל פוגע בתדמית נתפס כבעייתי על ידי דובר צה"ל. מצב זה החריף בשל הקיטוב הפוליטי-חברתי הרחב יותר בישראל. עם זאת, יש לציין שהשליטה בתכנים המותרים ואסורים לפרסום לא נבעה מהתערבות פוליטית ישירה אלא משיקולים הקשורים לתדמית הציבורית של צה"ל ובעיקר לאופן שבו נושאים צבאיים מדווחים עליהם בתקשורת.

כיוון שישראל היא חברה פתוחה ויש אנשים רבים ששירתו בצבא עקב גיוס חובה, מילואים או כאנשי קבע (בעיקר קצינים בדימוס) ובשל השטח הגיאוגרפי הקטן יחסית של המדינה, אפשר לערוך מחקרים רבים על הצבא מחוץ לצה"ל. בהתאם, חוקרים לעתים קרובות ראינו או שלחו שאלונים לאנשים עם התנסויות בצה"ל, אך כבר אינם משרתים בו (למשל Ben-Ari et al. 2010; Sasson-Levy and Lomsky-Feder 2018). למיטב ידיעתי, לא הוטל כל הגבלה על פרסום ממצאים מסוג זה. כמו כן, בשל ההרחבה של המדיה המסורתית והחדשה (כולל אתרי חדשות וכן שורה של בלוגים, פורומים וקבוצות דיון) חוקרים יכולים להשתמש בנתונים המופיעים שם (Golan and Ben-Ari 2017; Israeli and Rosman-Stollman 2015; Kuntzman and Stein 2014).

מימון

המימון למחקר כולל מקורות פנימיים וחיצוניים כאחד. בעבר ממד"ה היה מממן מרכזי של מחקרים שראה כרלוונטיים. המחקר שהתאפשר על ידי מימון זה כלל בעיקר קואליציות של חוקרים מתוך הצבא ומחוצה לו (Ben-Ari et al. 2010; Lomsky-Feder and Ben-Ari 2012; Sasson-Levy and Amram-Katz 2007). עם הצמצום התקציבי בצה"ל בעשור וחצי האחרון, כמות המחקר הסוציולוגי הממומן ומתאפשר על ידי צה"ל הצטמצמה מאוד. יש לקוות שמצב זה ישתנה בעקבות מלחמת "חרבות ברזל". בקרב כמה מחוקרים הביקורתיים יש במקרה הטוב אמביוולנטיות בנוגע לקבלת מימון רשמי למחקר או אפילו דחייה מוחלטת של כספים כאלה, לבל יראו כמשתפי פעולה או כפופים לצורכי הצבא ולאינטרסים שלו. מקורות מימון נוספים למחקרים על צה"ל הם קרנות מחקר אוניברסיטאיות, קרנות לאומיות, קצין רפואה ראשי ומדי פעם משרדים ממשלתיים.

הסוציולוגיה הצבאית בשיח הציבורי

למעט יגיל לוי, המופיע בקביעות ב"הארץ" (עיתון מרכזי בעל נטייה ליברלית-שמאלית), הסוציולוגיה הצבאית אינה בולטת במיוחד בפורומים תקשורתיים ציבוריים של המדיה הישנה. יש פעילות מסוימת של חוקרים במדיה החדשה ובבלוגים ובפורומים לדיונים, כפי שאנו עדים במלחמה בעזה, אך אלה לרוב מוגבלים לקהלים שהם פונים אליהם בבחינת "הטפה למומרים". נוסף עליהם יש את חברי ה-INSS, גוף מכוון מדיניות הממוקם

באוניברסיטת תל-אביב המדווח על נושאים חברתיים הקשורים לצבא בהודעות לעיתונות וניירות עמדה, ומדי פעם ראשי ממד"ה והיחידה לבריאות הנפש בצה"ל שמעורבים בדיווחים בתקשורת. בתקופה שבה התנהלו "מלחמות מגדר" על שירות הנשים במקצועות צבאיים ועל שירותם המשותף של דתיים וחילוניים, הייתה אורנה ששון-לוי נתונה להתקפות מרושעות למדי בכלי תקשורת מסוימים. עוד נראה אם מחלוקת זו תגווע לאחר השתתפות נשים בקרבות במלחמת "חרבות ברזל".

בה בעת מתקיימת פעילות רבה בוועדות או בפורומים פנימיים שחוקרים משתתפים בהם. על אף שאינם פתוחים לציבור הרחב, הם בכל זאת סוג של פעילות ציבורית שבה ידע אקדמי מועבר לצבא. לבסוף לוי, ובמידה מסוימת מספר קטן של חוקרים נוספים (עוזי בן-שלום ואנוכי), מארגן באופן קבוע קבוצות עבודה, כנסים וסדנאות שחלקם פתוחים לציבור ומדי פעם מדווחים בתקשורת. המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) מארגן אף הוא קבוצות עבודה או כנסים הקשורים לסוציולוגיה צבאית, על אף שלעיתים קרובות אלה סגורים לציבור האקדמי הרלוונטי (במיוחד הביקורת), או שהם בעיקרם אירועי יחסי ציבור.

תיאוריות ותמות מחקריות

התחום מגלה קשת מרשימה של נושאים ותמות מחקריות. להלן טיפולוגיה גסה של אשכולות של נושאים שנראים לי קשורים זה לזה. בתחילת הדברים אציין כי בעוד רבים מהנושאים הנחקרים כיום הם המשך של תחומי עניין החוזרים לאחור עשרות שנים, לעתים קרובות יש שימוש במסגרות תיאורטיות עכשוויות יותר. אלה כוללים את חקר אליטות צבאיות (ברק וצור 2012), קבלת החלטות (Peri 2006), יחסי צבא-חברה (Levy and Michael 2011; Lebel and Lewin 2015), דעת קהל (Tiargan-Orr and Eran Jona 2016), מוטיבציה (Ben-Shalom and Benbinisti 2016), מנהיגות (Padan 2017), משפחות (Eran Jona 2009; Bershtling 2023) ומבנה הצבא (Ben-Ari et al. 2022). להלן תחומי המחקר העיקריים המאפיינים את התחום.

מיליטריזם ומיליטריזציה

מחקרים על המיליטריזציה (גידול המשאבים החומריים המוקדשים לביטחון) והמיליטריזם (מערכת תפיסות הרואה בהפעלת כוח צבאי האמצעי המרכזי להשגת יעדי המדינה) בישראל נישא בעיקר על ידי חוקרים ביקורתיים. אלו חקרו נושאים כגון תרומת הצבא לאי שוויון (לרר 2021), ומיליטריזם תפיסתי או חומרי (Levy 2007, 2008; Livio 2018). פרסומים רבים מראים כיצד תהליכי המיליטריזציה קשורים קשר הדוק לתהליכים תרבותיים רחבים כמו הלגיטימציה החברתית להרחבת צה"ל (Safrai 2018), כיצד סרבנות מצפונית מדגישה מיליטריזם (Weiss 2014), אתיקה ומיליטריזם (Eastwood 2017; Rothem 2017), חינוך וצבא (גזית ולוי 2016), סוציאליזציה צבאית ושעתוק מעמדי (Levy and Sasson-Levy 2008), או המיליטריזציה של גיאוגרפיית המדינה (אורן ומיכאל 2013; צפדיה ואח' 2010). עם זאת, אפשר לראות בחלק מעבודתו של סטיוארט כהן על אזרוח וכפיפות היתר של הצבא (Cohen and Cohen 2022) כמבטאים מחלוקת עם תזת המיליטריזציה.

עבודות אלה שזורות במחקרים על שיחים תרבותיים שבמרכזם שיחים פסיכולוגים הנוגעים לצבא (Lomsky-) (Feder and Ben-Ari 2010), שיח על התאבדות חיילים (Rothem 2018b) דיאלוגים על סרבנים וסרבני מצפון

(פרץ 2014, 2015; Livio 2014, 2016, 2018 ; ; Weiss 2014, 2016, 2018) או ביטויים של מחאה והתנגדות (כתריאל ושיביט 2013; ששון-לוי ואח' 2011). נוסף על כך, מחקרי התרבות והפוליטיקה של טראומה בקרב חיילים קושרים בין חוויות אישיות ובין ההבניה החברתית של מקום המלחמה בחברה (פרידמן פלג 2017; פרידמן-פלג ובילו 2011; פרידמן-פלג וגודמן 2010).

על אף שבחירתי לא לכסות את החקר הסוציולוגי והאנתרופולוגי של תהליכי "הביטחוניזציה" (Securitization), כלומר בחינת התהליכים שתפיסות ומושגים כגון ביטחון, איומים, או סכנות – בישראל – מובנים דרכן, ראוי לציין כמה נקודות: ראשית, תחום זה מתפתח בשנים האחרונות, ומוצא את ביטויו בעבודותיהן של חוקרות כגון לימור סמימאן-דרש (Samimian-Darash 2009;) (2016; 2017) יעל ברדה (Berda 2012; 2020) או אראלה גרסיאני (Grassiani 2017; 2018; 2019). שנית, זהו תחום שאנליטית נפרד מחקר הצבא, אך במידה רבה חופף לו. יתר על כן, כמה מהחוקרות הללו הגיעו למחקר על ביטחון מתוך התבוננות בצבא ופעילותו.

מגדר

כהשתקפות ישירה של התפתחויות אקדמיות-גלובליות, בשנים האחרונות מחקרים רבים הם על מגדר כשהרוב המכריע ממוקד כמעט אך ורק בנשים ולא בגברים. בראש רשימת החוקרות מגדר וצבא עומדת אורנה ששון-לוי לבדה (2006, 2011b, a), או (מאוחר יותר) עם עדנה לומסקי-פדר. מגוון הנושאים שנחקרו מרשים ביותר וכולל מגדר ואזרחות (לומסקי-פדר וששון-לוי 2015), ריבוי דגמי שירות נשים (עמרם-כץ 2018); ההצטלבות בין עדתיות ומגדר (Lomsky-Feder et al. 2018), הקישור בין מוצא אתני למגדר בקרב חיילים קרביים (Grosswirth-Kachtan 2016, 2017), מגדר ברמת החייל הבודד והיחידה (ששון-לוי ולומסקי-פדר 2018), שילוב לוחמות (הראל ודפנה-תקוע 2023), שילוב מגדרי בהכשרת קצינים (Sasson-Levy and Amram-Katz 2007), הניסיון של קצינות זוטרות בהפעלת כוח (Karazi-Presler 2018; Karazi-Presler et al. 2018), אינטגרציה מגדרית ביחידות לוחמות (Ben-Shalom et al. 2019); דימויים חזותיים (Brownfield-Stein 2018; 2010), או תצורות ארגוניות המשעתקות תרבות גברית (Wasserman et al. 2018).

בהקשר אחרון זה נכללים מחקרים על דימוי לוחמים ואידיאלים אלטרנטיביים של גבריות (אדם 2023; Hakak 2016; ששון-לוי 2006) או אוריינטציה מינית (Kaplan and Rosenman 2012). אפשר למצוא התמקדות במגדר גם במחקרים על ניהול שונות יחידתית (Lomsky-Feder and Ben-Ari 2007, 2012). מלחמת "חרבות ברזל" החזירה את המוקד על חיילות (חלקן לוחמות) לדיונים בזירה הציבורית (בעיקר התקשורת), ויש לקוות שיערכו מחקרים מדוקדקים על התנסותן ושילובן בכוחות הלוחמים.

דתיות והדתה

תחום מרכזי נוסף הנמצא במרכז של מחלוקת ציבורית ואקדמית, הוא מקום הדת ודתיות בצה"ל, או בניסוח אחר תהליכי של "הדתה" שצה"ל עובר (Ben-Porat and Huss 2023; Cohen 2008; Drori 2008;) (2016; Rosman-Stollman 2014, 2015, 2018; Hakak 2016; Leon 2021, 2012; גל וליבל 2021; Rickover et al. 2021). במיוחד מעניין הדיון שהעלה מחקרו של יגיל לוי שהציע את המונח "התיאוקרטיזציה של הצבא" (לוי 2023).

(2015) ותגובות הנגד (Stern et al., 2022; Cohen 2013). מחקרים אלה תיארו את השפעות הכוח הגובר של קבוצות דתיות יהודיות מחוץ ובתוך צה"ל והשסע בין קבוצות דתיות לחילוניות בו וניתחו אותם, כאשר דוגמה מרכזית היא מדיניות השילוב הראוי (Rosman 2022). כמו כן פורסמו מחקרים על תפקידי הרבנים הצבאיים והרבנות הצבאית הראשית (Cohen et al. 2016; קמפינסקי 2015) והסתירות בין דתיות לפמיניזם כפי שהם משפיעים על הדינמיקה של יחידות (Levy 2010b).

צבא השוק

בחינת התפשטות רעיונות ניאורליברליים בישראל והשפעתם על הצבא היא אשכול חדש יחסית של פרויקטים. מחקרים אלה, בהובלת יגיל לוי, חורגים ממחקרים קודמים על הפרטת צה"ל או הכנסת שיטות ניהול עסקיות לתוכו (Seidman 2010). חידושם כרוך בתפיסה התיאורטית של "צבא השוק" (לוי 2010; a; Levy et al. 2020). הרעיון המנחה גישה זאת הוא שהצבא מאמץ ומעתיק פרקטיקות של שוק כדי להסתגל למגוון תנאים חברתיים, פוליטיים, כלכליים ותרבותיים משתנים (משה וטיארג'אן 2019). בין הנושאים בהם דנה גישה זאת: מדיניות צה"ל בנוגע לגיוס והשימור של חיילים טכנולוגיים מול קרביים (הרנס 2020); שינויים במודל הקריירה של קצינים במסגרת תפיסות ניאורליברליות (ספראי 2020); גיוס גברים חרדים לצבא כמנגנון שנוצר בעיקר על ידי כוחות שוק ותמריצים כלכליים (מלכי 2020).

מוות, אבל והנצחה

קורפוס גדול של מחקרים עוסק בשכול, נושא כאוב בציבור הישראלי עוד לפני קום המדינה. עבודות רלוונטיות נכתבו על כוחם הפוליטי של ההורים השכולים (Shalev-Nizri and Kidron 2022; Hermoni); או הדינמיקה של ייצוג חברתי בשכול המובילה להימנעות מנפגעים (Lebel 2010b) והתאבדות חיילים (Lebel and Lomsky-Feder 2009; and Lebel 2012; Kaplan 2012, 2013; Lebel 2007, 2013a; Rothem and Ben-Ari 2019). נושאים חשובים לא פחות נוגעים במה שלוי (Levy 2012) מכנה היררכיית המוות של חברה, וכיצד מדרג הנפגעים מעוצב על פי ציר של ערכים המובנים חברתית (Bigman and Lebel 2021). נוסף על כך מחקר שפרסם כותב המאמר על קבורת חיילים ביפן בהקשר השוואתי כולל לישראל (Ben-Ari 2023).

עימותים אלימים והכיבוש הצבאי המתמשך

מחקרים על סכסוכים ועימותים שצה"ל מעורב בהם התפתחו לכמה כיוונים. עיקר העיסוק של צה"ל (מבחינת זמן וכוח אדם) הוא הכיבוש והממשל הצבאיים (אזולאי ואופיר 2008; ברדה 2017; רם 2017; Gazit 2008; Weizman 2017; Gordon 2009, 2020). מחקרים אלו משקפים את המשך התרחבות והתאמת השליטה הצבאית באוכלוסייה הפלסטינית באמצעות מנגנונים מגוונים. מספר מחקרים בדקו גם כיצד הכיבוש הצבאי רווי באלימות מאורגנת (או בפוטנציאל שלו) (Grossman et al. 2015; Manekin 2017, 2020), כיצד יחידות צבא מגיבות לאפיזודות של לחימה בעצימות גבוהה (Ben-Ari et al. 2010; Gazit and Ben-Ari 2017) והאלימות שמפעילים מתנחלים יהודים בהסכמת צה"ל (Gazit 2015).

כיוון חדש נוסף שהתעורר בעקבות הכיבוש כולל עבודות על הלגיטימציה לאלימות צבאית (ערן יונה 2015; ; שגזית וגרסיאני ממשגים כלגיטימציה נזילה (Gazit and Grassiani 2023). נושא שנוגע בהיבט אחר של פעולות צה"ל הוא הדינמיקה סביב גבולות המדינה שבהם יחידות צבאיות מעורבות (בן אליעזר ופיינשטיין 2009; בן זאב וגזית 2018). עם זאת, טענותיו של בן-אליעזר (2017) עדיין תקפות: יחסית מעט מחקרים שרטטו את השלכות הכיבוש לחברה הישראלית הרחבה.

המרחב האזרחי וחוסן חברתי

נושא החוסן החברתי עלה יחסית מהר לסדר היום המחקרי הסוציולוגי, במיוחד מאז מלחמת המפרץ (1991) וביתר שאת מאז מלחמת לבנון השנייה (2006). חלק מהתפתחות זאת נובע ללא ספק מהעיסוק האינטנסיבי בנושא בדיונים ציבוריים ובפורומים רשמיים ולא רשמיים, במיוחד בהקשרים של סכסוכים בעצימות גבוהה. מחקרים בתחום זה כוללים התמקדות במישור הפסיכולוגי הפרטני ובמישור הקהילתי, האזורי ואפילו הלאומי (Ajdukovic et al. 2015; Gal 2014a; Kimhi and Eshel 2009; Kimhi et al. 2017; Lewin 2012; ; Bitzur 2013; Elran and Padan 2018; Canetti et al. 2013). כיוון שפיקוד העורף אחראי לסיוע לרשויות המקומיות בהקשר זה, יחידת המחקר שלו (המסונפת לממד"ה) מבצעת מחקרים רלוונטיים שעיקרם אינו מתפרסם מחוץ לצבא. מלחמת "חרבות ברזל" תאיץ ללא ספק את המחקר, ומכיוון שעיקר המאמץ בנושא מכוון למדיניות או למדידה באמצעות כיילים קיימים, תנופה מחקרית יכולה אף להביא לפיתוח תיאורטי מתוחכם יותר.

סוגיות ארגוניות: מודלים ודינמיקות

דיונים ומחקרים על אספקטים שונים של מבנה הצבא בהשתתפות סוציולוגים, מתקיימים לפחות מאז הוויכוח בנוגע לשאלה אם צה"ל צריך לעבור מצבא המתבסס על שירות חובה לכזה המבוסס על מתנדבים. בשנים האחרונות נעלם ויכוח זה, אך בעקבות מלחמת "חרבות ברזל" יש לצפות לריבוי מחקרים על מבנה הצבא, ההסדרים השונים בבסיס סוגי שירות שונים (קבע, מילואים וחובה) וההתנסויות של חיילים בסוגי השרות הללו. לדוגמה עבודתם של בן-ארי, רוסמן ושמיר (Ben-Ari et al., 2022) היא ניסיון להמשיג מחדש את מודל שירות החובה בישראל כמבנה היברידי המשלב הסדרים ופרקטיקות של שירות חובה, ושירות מתנדבים שגם זכה להתאמה למדינות אחרות (Lillemae et al. 2023). בעניין זה, סוגיית גיוס החובה החלה לעלות עוד לפני המלחמה הנוכחית בעקבות מלחמת רוסיה-אוקראינה (2022), ובאה לידי ביטוי למשל במחקר על מוטיווציה לשירות (Rickover et al. 2021). אספקט נוסף ומעניין הוא עלייתה מחדש של תפיסת "צבא העם" במלחמה, שיחד עם הוויכוח על גיוס חרדים החיו מחדש רעיון שמצא פחות ביטוי בשנים האחרונות.

בשנים האחרונות הוקדשו מחקרים לנושא המילואים, ולנוכח השינויים שהציעו בצה"ל יש לשער שמחקרים מסוג זה יתרבו בשנים הקרובות. עד כה פורסמו עבודות על חווית המילואים (Stern 2023), מוטיווציה לשירות (Itzik 2021), חוק המילואים (Rein and Ben-Ari 2020), כשירות המערך (קבילו 2022), או זהות "וטרנים" בישראל (Ben-Shalom et al. 2023). גיוס המילואים בהיקפים גדולים בהרבה מהעבר הקרוב יעצים

סוגי מחקר אלה בעקבות מלחמת "חרבות ברזל". כיוון נוסף, פורה מאוד, החל ביזמתה של עדנה לומסקי-פדר (Lomsky-Feder et al. 2008). זה כמה עשורים היא ושותפיה עמלים על פיתוח תיאורטי ומחקרי של אנשי מילואים כטרנסמהגרים, כלומר כמהגרים הנעים בין העולם האזרחי והצבאי. מערך תיאורטי זה פותח והותאם למגוון מדינות נוספות (Ben-Ari and Connolly 2023; Griffin and Ben-Ari 2020; Catignani et al. 2020).

מחקרים על הדינמיקה הפנים-ארגונית של הצבא בוצעו בשיטות כמותיות ואיכותיות (Ben-Dor and Pedahzur 2006; Ben-Dor et al. 2008; Sion and Ben-Ari 2005, 2009; Ben-Ari et al. 2010). נוסף על כך, מחקר על התמקצעות צה"ל, שהוא כבר מזמן אחד מהנושאים המרכזיים בסוציולוגיה של צבאות ברחבי העולם, קודם לאחרונה על ידי קומץ חוקרים (Ben-Shalom 2014; Libel 2014; Libel and Gal 2010).

צבאות של מדינות אחרות ומחקרים השוואתיים

חוקרים ישראלים מעטים מפרסמים מחקרים על הכוחות מזוינים של מדינות אחרות: מיכאל ובן-ארי התמקדו בכוחות שמירת שלום (מיכאל ואח' 2009; מיכאל ובן ארי 2011), או בכוחות מיוחדים (גליקן וחב' 2017; שמיר ובן ארי 2017), שיאון על צבא הולנדי (2006, 2008א, ב), ברק על צבא לבנון (Barak 2009) או אנוכי על יפן, טאיוואן ואסטוניה (Ben-Ari 2011, Ben-Ari 2022; Lillimae et al. 2023). חוקרים אחרים ביצעו עבודה השוואתית (Rosman 2016, Rosman-Stollman 2016) או ערכו אסופות השוואתיות (Grassiani and Ben-Ari 2011; Yden and Ben-Ari 2016). עם זאת, רוב מוחלט של מדעני החברה בישראל מסתכלים פנימה ובדרך כלל מבצעים מחקרים על צה"ל. מבחינה זו, הצעתו של ברק (Barak 2011) להשוות את צה"ל לצבאות אחרים במזרח התיכון (ולא לדמוקרטיה התעשייתית) מרתק. לבסוף, יש להזכיר כי לעיתים מספר קטן של חוקרים (ישראלים ולא ישראלים) הנמצאים במוסדות מחוץ לישראל מבצעים מחקרים רלוונטיים: Sergio Catignani (2004a, 2004b) או קונצמן ושטיין (Kunzman and Stein 2015).

אוריינטציות מחקריות, פרקטיקות פרסום וכיווני מחקר עתידיים במבט רחב יותר מתגלים צירים אנאליטיים החוצים אותם והמאפיינים את הסוציולוגיה הצבאית בישראל.

המשך הרחבת האוריינטציות התיאורטיות

גיוון הנושאים בסוציולוגיה הצבאית בישראל מלווה בהרחבה מתמשכת של אוריינטציות תיאורטיות. בעוד קונצנזוס מוחלט בדבר מרכזיותה של הסוציולוגיה הביקורתית עדיין לא התהווה, זו בהחלט האוריינטציה התיאורטית הדומיננטית ברוב מדעי החברה כיום, וככזו זוכה למעמד הגבוה מגישות אחרות. מצב זה הוא תוצר של התפתחויות אקדמיות גלובליות, והדינמיקה הבינ-דורית באקדמיה הישראלית – כל דור אקדמי מותיר את חותמו מתוך דיאלוג (ואף ויכוח) עם הדורות שבאו לפניו. בשל העובדה שאקדמאים ישראלים משוקעים במבנים גלובליים, אין מפתיע שכאשר גישות ביקורתיות תפסו מקום כה חשוב במדעי החברה בעולם הן השפיעו על אותם חוקרים. כך, כדי לציין את ייחודיותם, הדור השני והשלישי של חוקרי צבא בישראל פיתחו את עבודתם מתוך התנגדות לפונקציונליזם של הוותיקים יותר. עם זאת, יש עדיין קבוצה פעילה של חוקרים שאינם בהכרח משויכים לגישה הביקורתית, ומרוכזים בעיקר באוניברסיטאות בראילן

ואריאל ובמספר מכללות. אם כי קריאה מדוקדקת בעבודותיהם מגלה, לטעמי, קריאות מורכבות של המציאות האמפירית שכוללות ביקורת הן על הקשר צבא-חברה והן על חלק מפעולותיו של צה"ל.

קשרים בין-לאומיים וחידושים תיאורטיים

מערכת הקשרים הבין-לאומיים של אנשי אקדמיה בישראל מביאה אותם לעיתים קרובות להיתלות בחוקרים ממרכזים אקדמיים בחו"ל כדי לקבוע את אג'נדות המחקר שלהם. לכן אין זה מפליא שרוב החוקרים הישראלים מנתחים נתונים באמצעות תיאוריות שפותחו במרכזים העולמיים. למשל הם משתמשים בתיאוריות על לחץ ודחק בקרב, מנהיגות צבאי, או יחסי צבא-חברה בפענוח תופעות אמפיריות. בעשורים האחרונים מצב זה משתנה, כשכיום מספר מרשים של חוקרים ישראלים מייצרים גישות תיאורטיות חדשות הנגזרות מהמקרה הישראלי. למשל עבודתו של לוי על צבא השוק (לוי 2010א, 2012א), היררכיית המוות (לוי 2012ב), או התיאוקרטיזציה של כוחות מזוינים (2014, 2015ב). כמו כן יש פריצות תיאורטיות בנוגע לשירות החובה (Ben-Ari et al. 2022), אופי מערך המילואים בין צבא לאזרחות (Lomsky-Feder et al. 2008; Lomsky-Feder et al. 2021) או הלגיטימציה להפעלת אלימות (לוי 2021, 2023; בן-ישי ולי 2021).

דוגמאות אחרות הן מגדר ואזרחות (לומסקי-פדר וששון-לוי 2017), העבודה שלי עם עמיתים בנוגע לדינמיקה של יחידות בקונפליקטים עכשוויים (Ben-Ari et al. 2010) או בלוחמה עירונית (Ben-Ari 2012), גישות חדשות להבנת שליטה אזרחית בצבא (Barak and Sheffer 2010; Levy 2012b; 2017; Levy and Michael 2010; Michael 2010; Stern and Ben-Shalom 2021). להתרשמותי, התפתחות זאת היא תוצאה של השילוב של ריבוי קונפליקטים לבחינת שאלות אנליטיות בישראל, הריכוז הגבוה יחסית של חוקרי צבא ומלחמה והמשוקעות של חוקרים במערכת האקדמית הגלובלית התחרותית. כך ייחודו של המקרה הישראלי משמש כר פורה לפיתוח תיאורטי ולמחקר השוואתי.

בהקשר זה כיוון נוסף שבעיקרו חדש הוא עבודות רפלקטיביות על מחקר ופרסום (Ben-Ari 2011b; Gazit and Maoz-Ishai 2010), בניין תיאוריה (Ben-Ari 2014) נגישות לשדה (Ben-Ari and Levy 2014), או בחינת מקומו של המגדר בכניסה לשדה (לומסקי-פדר 1996). אינדיקטור לא פחות משמעותי למרכזיותם של חוקרים ישראלים בשדה הגלובלי היא העובדה שחלקם התבקשו לכתוב סקירות לא רק על ישראל, אלא בנושאים כלליים נוספים כמו מגדר וצבא (Sasson-Levy 2011a; 2017), הפקת משמעות במהלך לחימה (Ben-Shalom et al. 2012), מנהיגות (Lebel and Ben-Shalom 2018), מוות צבאי (Ben-Ari 2005), או האנתרופולוגיה של הצבא (Tomforde and Ben-Ari 2021).

פרקטיקות פרסום והקשרן

פרקטיקות הפרסום באקדמיה הישראלית משקפות כמה מאפיינים. שפת הפרסום המרכזית בנושאי צבא בישראל – כמו ברוב האקדמיה הישראלית – היא אנגלית, על אף ששיעור הפרסומים בעברית גדל במהלך העשורים האחרונים. זו תוצאה של המשוקעות המתמשכת של ישראל באקדמיה הגלובלית הנשלטת על ידי מרכזים בארצות הברית ובאירופה, ובדפוסי הפרסום הנהוגים בהם. פרקטיקה זו נוגעת לקידום האקדמי המבוסס על *publish or perish*, כלומר על הצורך לפרסם או לסיים את הקריירה באקדמיה. כך עבור קידומם חוקרים ישראלים תלויים בפרסום בפורומים

אקדמיים במרכזים ובמכתבי המלצה מחוקרים בחו"ל. כמו ברוב התחומים האקדמיים, גם בתחום הסוציולוגיה הצבאית יש תמריץ חזק לפרסם באנגלית בכתבי עת שפיטים (בעיקר כמחברים יחידים) או בהוצאות ספרים יוקרתיות, ובזכייה בתמיכה מקרנות מחקר מחוץ למדינה. עובדה זאת קשורה גם לסגנון ניסוח הממצאים והטענות, שכן על אלה להתאים לנורמות המקובלות בחברי הדיסציפלינות במרכזים הדומיננטיים. יתר על כן, תנאי מוקדם להתקדמות במוסדות ישראליים הוא הכשרת דוקטורט או פוסטדוקטורט מחוץ למדינה, וסוציולוגים צבאיים רבים מתאימים לדפוס זה.

עם זאת, כיום מקובל יותר לפרסם פירות מחקר באחד מכתבי העת בשפה העברית, כיוון שחלקם נכללו ברשימות כתבי העת הרלוונטיים לקידום. אלה כוללים תיאוריה וביקורת, חברה צבא, וביטחון לאומי, המרחב הציבורי, סוציולוגיה ישראלית, עדכן אסטרטגי ובעבר מגמות. פרסום בעברית חשוב מכיוון שהוא חושף את מחקריהם של ישראלים לקהלים מקומיים רחבים, ואף מגביר את תרומתם לנושאים בעלי חשיבות ציבורית. נוסף על כך, ניתוח סוציולוגי מגלה שהקהילת הסוציולוגים הצבאיים בישראל קטנה וסגורה יחסית. כמעט כולם מכירים את כולם ורבים שיתפו פעולה בעבר או הדריכו תלמידים במשותף. במצב זה, מרבית מהמחקר נעשה מתוך אינטראקציות קרובות עם חוקרים ישראלים, ומעטים ביותר כותבים בלי להכיר אישית את חברי הקהילה. סיטואציה זאת משפיעה על הצורה שבה חוקרים בישראל מצטטים האחד את השנייה.

חקר הפעלת הכוח הצבאי

בתקופתנו, חלק ניכר מהסוציולוגיה הצבאית הגלובלית, מסביר Soeters (2018), אינה מתמקד בליבה – במומחיותם של צבאות בניהול ושימוש באלימות מדינתית מאורגנת – אלא בנושאים אחרים. אולם טענה זאת אינה תקפה לישראל, שבה לא מעט מחקרים בנוגע לדינמיקות והחוויות של חיילי ויחידות הנוגעות למומחיות הצבאית הזאת. מחקרים רבים (למשל Ben-Ari et al. 2010; Ben-Shalom and Zur 2018; Ben-Shalom et al. 2021; Cohen and Ben-Ari 2014; Gazit and Ben-Ari 2017; Grassiani 2013; Grassiani and Verweij 2014; Manekin 2013, 2017, 2020; Bar and Bar and Ben-Ari 2005; Padan 2017) רבים מאלה שפורסמו בעקבות מלחמת ששת הימים, יום הכיפורים ולבנון הראשונה. אולם בהתחשב בכמות האירועים האלימים שצה"ל מעורב בהם במסגרת הכיבוש, בהשוואה לתשומת הלב המופנית לנושאים אחרים, נושא זה לא נחקר דיו. לפיכך, איננו יודעים מספיק על ההתנסויות הצבאיות בפועל של יחידות קבוצות קטנות. אפשר לטעון שמצב זה נובע מהעובדה שמתחילת שנות ה-80 של המאה ה-20 ועד מלחמת "חרבות ברזל" לא עסק צה"ל ישירות במלחמה גדולה אינטנסיבית. אולם הוא היה מעורב בעצימות גבוהה לפרקים עד כה בעזה ובלבנון, המשיך פעילות (לעיתים באלימות) בשטחים הפלסטיניים, ופטרל סביב גבולות המדינה. על רקע זה האסופה שערכו בן-ישי, לוי ומשה (2021) על הלגיטימציה לאלימות צבאית כה חשובה. באסופה זאת שורה של חוקרים עוסקים במגוון נושאים הנוגעים ללגיטימציה כגון האלימות המבנית הכרוכה בפעולות הצבא, מגדר ואלימות צבאית, דתיות והפעלת כוח, או התקשורת הישנה והחדשה כמצדיקה את פעולות צה"ל.

כמה סיבות לפער זה: ראשית, האופי השנוי במחלוקת פוליטית של הזירות שצה"ל פרוס בהן. ואכן יש לשער שממד"ה ערך מחקרים פנימיים רלוונטיים, אבל לצה"ל אין אינטרס להזמין חוקרים חיצוניים ולעורר ביקורות ציבוריות לפעולותיו בזירות אלה. שנית, הזהות הפוליטית של רוב הסוציולוגים בישראל גרמה לו להעדיף לעצום עין נוכח היבטים צבאיים במובהק, כלומר הנטייה האנטי מיליטריסטית הביאה (כמו במקרים רבים בחו"ל) לעיוורון מבחירה אי העיסוק במלחמה (בן-ישי, לוי ומשה 2024). שלישית, כניסתם של מספר רב של יועצים ארגוניים למחלקות למדעי ההתנהגות הצה"ליות הובילה למצב שבו ירד הסיכוי שחוקרים אקדמיים ימצאו שותפי מחקר פוטנציאליים בצה"ל, כיוון שהללו אינם עוסקים במחקר ובוודאי שאינם מוכוונים לפיתוח של קריירה אקדמית מקצועית או שהם בעלי אוריינטציה למשאבי אנוש. רביעית, העובדה שמאפייניו הייחודיים של הצבא כארגון מפעיל אלימות רלוונטיים פחות כאשר הצבא הוא רק מושא מחקרי ולא מוקד המומחיות. לדוגמה עבור חוקרות מגדר מסוימות (קרזי-פרסלר 2018) הצבא הוא מעבדה לבחינת יחסי מגדר ופחות מעניינים היבטיו הייחודיים, אלא אם הם משמשים לחיזוק תובנות מגדריות. חמישית, משנות ה-80 את חלקו הגדול של מחקר על צה"ל ערכו סוציולוגים ביקורתיים אשר, כך נראה, נוטים להתעניין בראש ובראשונה בהשפעות המקרו סוציולוגיות של הצבא על החברה (ובהיפוך) ופחות בהיבטים הפנימיים של הצבא עצמו. לכן, למרות עלייה בעניין ובפרסומים על צה"ל, המחקרים מתמקדים במגוון מרשים מאוד של נושאים אבל לא מספיק מאלו הכרוכים בשימוש בכוח צבאי.

סיכום

בסך הכול, העושר של הסוציולוגיה הצבאית בישראל נובע הן מהנחיצות בצבא מול מגוון איומים והן מהעובדה שהמדינה היא דמוקרטיה פתוחה ותוססת. סקירה זו הראתה שהסוציולוגיה הצבאית קשורה עמוקות לא רק לבעיות ביטחוניות אלא גם לנושאים חברתיים מרכזיים כמו יחסי מגדר, אי שוויון חברתי או מיליטריזציה כאשר הן מהדהדות דיונים ציבוריים ערים. יתרה מכך, העובדה שבישראל יש גיוס חובה ונוכחות ציבורית של רבים עם עבר צבאי בכל תחומי החיים ועל פני רוב הקשת הפוליטית, מבטיח שהעיסוק בנושאים ביטחוניים ונושאים שבמרכזם השירות הצבאי ממשיך להיות חשוב עבור חלקים רחבים מאוד של אוכלוסיית המדינה.

ישראל איננה פריפריה מחקרית של הסוציולוגיה הצבאית הגלובלית, אלא מעין תת-מרכז הזוכה להכרה בין לאומית באיכות העבודה המבוצעת בה. בולטותם של חוקרים ישראלים בפורומים אלה (כשהם לעיתים קרובות מתווכחים זה עם זה), העובדה שכמה חוקרים ישראלים התבקשו לכתוב סקירות על תחומי משנה או ניסיונות עצמאיים לפיתוח תיאורטי, מעידים על מעמדה העולמי. עם זאת, ייחודה של ישראל טמון בהיותה הדמוקרטיה היחידה העוסקת במלחמה ולוחמה מתמשכות. אולי בשל כך הסוציולוגיה הצבאית בישראל נעה תמידית בין ביקורת לתמיכה, בין קבלת דימויי מפתח ואתגורם (למשל, צה"ל כצבא העם או גבורה צבאית [Ben-Ari 2024; Stern 2024]). הקיטוב הפוליטי במדינה מגביר את תנועת המוטלת הזאת, בעוד הדומיננטיות של החוקרים הנוטים לשמאל הפוליטי מקשה לעיתים על חוקרים אחרים להשמיע את קולם.

מגמות עולמיות עודדו לחקר נושאים כגון ההרכב החברתי של צה"ל, השפעותיו על יחסי מגדר או שעתוק של אי שוויון. אך ניסיונות לחקור נושאים אלה סוכלו לעתים בגלל חוסר הרצון של צה"ל לשתף פעולה, או לאפשר מחקר שעלול להיראות כמאיים על דימויו הציבורי. כך בעוד צה"ל יכול להשתמש בסוציולוגיה

הפונקציונלית כמשרתת צרכים ותורמת לדימוי שלו, הסוציולוגיה הביקורתית האירה פנים אחרות שלא היה לו אינטרס לחשוף. בשל כך, בהעדר יכולת לדיאלוג ולשיתוף פעולה בין חוקרים לבין הצבא רבים מן המחקרים מבוססים על ניתוח של שיח, ולעיתים על מידע מקוטע וחלקי. כך, לעיתים טענות המבוססות על ממצאים מוגבלים מבחינה אמפירית מרחיקים עוד יותר את הארגון הצבאי מחלק מהקהילה המדעית וחוזר חלילה.

מוקדם לבחון את השפעת מלחמת "חרבות ברזל" על הסוציולוגיה הצבאית, אך אפשר להעלות מחשבות מספר בנוגע להתפתחויות עתידיות אפשריות. ראשית הלגיטימציה הציבורית הרחבה שהמלחמה זוכה לה (לפחות לעת עתה) מעניקה מרחב רב למחקרים סוציולוגים, שייתכן שיבוצעו בשיתוף עם ממד"ה. שנית, מחקרים על מלחמה זאת יעניינו חוקרים ממדעי החברה בכל העולם, ובמיוחד מחקרים שיפרסמו חוקרים ישראלים. במובן זה מקומה של הסוציולוגיה הצבאית בישראל ימשיך להיות מרכזי בקהילה הבינלאומית. שלישית, מבחינת הסוציולוגיה של מעשה הלחימה – הפעלת האלימות המדינתית הלגיטימית – מלחמת "חרבות ברזל" כנראה תניב מחקרים רבים על נושאים כגון חוויות לחימה, מבנים ארגוניים, מנהיגות או דינמיקה של קבוצות קטנות, כסוגיות אלה מעוצבות על ידי תהליכים רחבים יותר של מיליטריזציה ותמורות בתפיסת המלחמה ואויבים.

רביעית, ברמת המקרו המלחמה מעלה שורה של שאלות הנוגעות לשליטה הפוליטית בצבא ולאופני הלגיטימציה להפעלות הכוח הצבאי על סוגי השונים ונגד אויבים שונים. למשל יש כעת הזדמנות לשאול בנוגע לאופן השפעת ה"הדתה" או הלאומיזציה/הלאומניזציה על אופני פעולת יחידות צה"ל או על הרכבו החברתי/מגזרי של הצבא כפי שמתקף באבדות. התארכות הקונפליקט המזוין למשך זמן יצריך מחקר על מנגנוני ההצדקה והנורמליזציה של פעילות הצבא בכל הזירות (לא רק בעזה). עבור קהילת הסוציולוגים, יש לשער שהביקורת הרבה על מלחמה תחלחל גם לאקדמיה, ועלולה להשפיע על מחקרים בישראל ובעיקר על במות הפרסום. חמישית, המלחמה נוגעת בחוזה בין הצבא לחברה (סביב סוגיית האמון), החוזים בין קבוצות לצבא (למשל אנשי מילואים) וההסכמים הלא פורמליים בין חיילים למפקדיהם. מערכות המשא ומתן סביב חוזים אלה עשויה להניב תובנות רחבות על יחסי הצבא והחברה בארץ. לבסוף, יהיה חשוב להוסיף ולבחון את יחסי צבא-חברה וכיצד הם משתנים סביב מחלוקות עומק בחברה הישראלית (למשל סביב המהפכה המשטרית) כמו גם התהליכים דרכם הסביבה הולכת ומגבירה את מעורבותה בתוך מה שמתחולל בצבא.

בהקשר זה, הרחבת האוריינטציות התיאורטיות של התחום אינן קשורות רק להשתנות בהתאם לתמורות בחברה בישראל (למשל הקיטוב ומגמות של לאומניזציה), לזיקה בין האקדמיה הישראלית לאקדמיה הגלובלית (הצורך בפרסום באנגלית לקידום או הקושי לפרסם מחקרים על בהפעלת הכוח הצבאי הישראלי), או למעמדה המשתנה של הסוציולוגיה בכלל (כלפי מחקר ארגוני ומשאבי אנוש). כדי לשרוד שינויים אלה, המחקר בתחום כנראה יידרש לנדוד לאוריינטציה פונקציונלית-ביקורתית יותר, ולעסוק בסוגיות המצויות על התפר בין צבא לארגונים. לדוגמה עולם הידע של צבא ומגדר שהוא מעין נושא בין כלאיים (היברידי) שנמצא על הגבול בין ארגון ובין יחסי צבא-חברה. המלחמה יכולה ליצור הזדמנות לחזק את הרגל האמפירית של המחקר החברתי על הצבא וצבא-חברה, ולבחון באופן אמיץ טענות שונות שכעת נוכל לבחון אם הן מבוססות. ניתוח כל הסוגיות הללו ידרוש לא רק מגוון של גישות תיאורטיות, אלא גם חיבור בין חוקרים אזרחים לצה"ל.

ברצוני להודות לעוזי בן-שלום, עופרה בן-ישי, יגיל לוי, ניר גזית, עדנה לומסקי-פדר, ניצן רותם, אלישבע רוסמן-סטולמן, ד"ר רוני אור (טיארג'אן), נחמיה שטרן ורינת משה עבור הערות ושיחות מועילות מאוד. כמו כן, אני מבקש להודות לעורכי הספר שבו הופיע המאמר המקורי שפרסום זה מבוסס עליו על תובנות נוספות. כמו תמיד כל הטעויות הן באחריותי בלבד (ואלי גם קצת של הוריי).

ביבליוגרפיה

- אדם צחי. (2023). להביט במאכלת - הלם קרב בקולנוע התיעודי בישראל 1988-2020. אוניברסיטת בן גוריון אזולאי, אריאלה ועדי אופיר (2008). כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר. רסלינג.
- בן-אליעזר, אורי (2012). המלחמות החדשות של ישראל. ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב.
- בן-אליעזר, אורי (2017). סוציולוגיה של "אין מלחמה" בישראל. מגמות 51(1) 42-115.
- בן-ישי, עופרה ויגיל לוי (2021). חמושים בלגיטימציה: הצדקות לאלימות הצבאית בחברה הישראלית. פרדס.
- בן-ישי, עופרה ויגיל לוי ורינת משה (עורכים). (2024). תנופה ותורפה: קריאות חברתיות בדוקטרינה הצבאית של ישראל. תל אביב: פרדס.
- ברדה, יעל (2012). הביורוקרטיה של הכיבוש: משטר היתרי התנועה בגדה המערבית 2000-2006. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ברונפלד-שטיין, חווה (2014). צילומי חיילות צה"ל וארוטיזציה של המיליטריזם האזרחי בישראל. רסלינג.
- ברונפלד-שטיין, חווה (2018). "הרמטכ"ל חיתן חיילת": תצלומים וגיוס נשים. עמ 65-233. מתוך עדנה לומסקי-פדר ואורנה ששון-לוי 2018 מגדר בבסיס: נשים וגברים בשירות הצבאי. רעננה: הקיבוץ המאוחד.
- גל, ראובן ותמיר ליבל (עורכים) (2012). בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל. מודן.
- הראל-שלו, אילת ודפנה-תקוע, שיר (2021). על ביטחון וחוסר ביטחון – הקרב הכפול של נשים לוחמות. חיפה: פרדס.
- וייס, אריקה (2018). פתולוגיזציה ממוגדרת של פציפיזם בצה"ל. עמ 396-373. מתוך עדנה לומסקי-פדר ואורנה ששון-לוי (עורכות) מגדר בבסיס: נשים וגברים בשירות הצבאי. רעננה: הקיבוץ המאוחד.
- משה, רינת ורוני אור (טיארג'אן) (עורכים) (2019). צבא העם בחליפות. תל אביב: הוצאת מערכות.,
- לוי, יגיל (2008). מצבא העם לצבא הפריפריות. ירושלים: כרמל.
- יגיל לוי. (2023). יורים ולא בוכים. ההוצאה לאור: האוניברסיטה הפתוחה.
- לוי, יגיל וניר גזית (עורכים) (2016). צבא מחנך עם: יחסי הצבא עם מערכת החינוך האזרחית. האוניברסיטה הפתוחה.
- יגיל לוי, ניר גזית, רינת משה, אלונה הרנס (עורכים) (2019). הצבא וחברת השוק בישראל.
- למדא - האוניברסיטה הפתוחה
- לוי, יגיל (2015) המפקד האליון: התיאוקרטיזציה של הצבא בישראל. תל אביב: עם עובד.
- לומסקי-פדר, עדנה ואורנה ששון-לוי (עורכות) (2018). מגדר בבסיס: נשים וגברים בשירות הצבאי. רעננה: הקיבוץ המאוחד.
- לומסקי-פדר, עדנה, אורנה ששון לוי ונועה דותן מן (2018). "מכובדות חברתית" מול "זכאות למימוש עצמי": פרשנויות אתנומעמדיות לתפקיד הפקידה. 100-121. מתוך עדנה לומסקי-פדר ואורנה ששון-לוי 2018 מגדר בבסיס: נשים וגברים בשירות הצבאי. רעננה: הקיבוץ המאוחד.

- לרר, זאב (2012). הקוד האתני: קב"א, מזרחים, אשכנזים. תל אביב: ספריית הפועלים.
- מלחי, אסף (2019). צבא השוק ו"הפרדוקס החרדי". עמ 125-158. מתוך יגיל לוי, ניר גזית, רינת משה, אלונה הרנס (עורכים). הצבא וחברת השוק בישראל. למדא - האוניברסיטה הפתוחה
- ספראי, מרדכי (2019). כשניארליברליזם פוגש את "צבא העם": השינוי ב"צבא העם" כפי שהוא משתקף בשינויים במודל שירות הקבע. עמ 98-123. מתוך יגיל לוי, ניר גזית, רינת משה, אלונה הרנס (עורכים). הצבא וחברת השוק בישראל. למדא - האוניברסיטה הפתוחה.
- עמרם-כץ, שרית (2018). בין הקפה לרובה: מושלים של שירות נסים. עמ 52-75, מתוך עדנה לומסקי-פדר ואורנה שרון-לוי (עורכות) מגדר בבסיס: נשים וגברים בשירות הצבאי. רעננה: הקיבוץ המאוחד.
- ערן-יונה, מיטל (2009). אשת חיל והגבר החדש: שני מודלים של "משפחה אידיאלית" והשלכותיהם על הסדרים מגדריים במשפחות של נשים וגברים המשרתים בצה"ל. סוציולוגיה ישראלית. 209-240 (2) 8.
- ערן-יונה, מיטל (2013). היבטים חברתיים ופסיכולוגיים של פעילות צבאית במימד האזרחי. תל אביב: במחנה.
- פרץ, מירב (2014). "זה לא היה אידיאולוגיה, זה היה הצלת נפש": אינדיבידואליזם רגשי והימנעות משירות צבאי בישראל. תיאוריה וביקורת. 51: 131-155.
- קבילו, אופיר (2020). כשירות מערך המילואים בצה"ל – הפרדיגמה ושברה. חברה, צבא וביטחון לאומי, גיליון 4, דצמבר 2022.
- גרוסוירט קחטן, דנה (2018). בשמלה אדומה וכומתה חומה: מגדר, אתניות וצבא. (עמ 122-146), מתוך עדנה לומסקי-פדר ואורנה שרון-לוי (עורכות) מגדר בבסיס: נשים וגברים בשירות הצבאי. רעננה: הקיבוץ המאוחד.
- קמפינסקי, אהרון (2015). בפקודת הרבנות: התפתחותה של הרבנות הצבאית בישראל. כרמל.
- קפלן, דני (2013). תחנות מצב הרוח: מאפייני "השידור ההנצחתי" ברדיו בישראל בימי זיכרון ובשעת חירום. מגמות 49(1): 232-256.
- קרזי-פרסלר, תאיר (2018). בין העצמה לבושה: חוויית הכוח הפיקודי בקרב קצינות זוטרות 79-99. מתוך מתוך עדנה לומסקי-פדר ואורנה שרון-לוי (עורכות) מגדר בבסיס: נשים וגברים בשירות הצבאי. רעננה: הקיבוץ המאוחד.
- רוסמן, אלישבע (2022). שירות צבאי כמשפיע על תפיסות חברתיות בישראל: השסע הדתי-חילוני כמקרה בוחן. חברה, צבא וביטחון לאומי, גיליון 3.
- רם, אורי (2017). סוציולוגיה בעידן נתניהו: מגמות ביקורתיות בחברה הישראלית בתחילת המאה ה-21. מגמות 51(2): 13-68.
- רותם, ניצן (2018). מתאבדים במדים: בחירה, מחויבות ואשמה בחברה הישראלית. תל אביב: ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב.
- שרון-לוי, אורנה (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. ירושלים: מאגנס.
- Ajdukovic, D, Kimhi, S., and Lahad. M. (Eds.). (2015). Resiliency: Enhancing coping with crisis and terrorism. Amsterdam, the Netherlands: IOS Press.
- Bar, Neta and Eyal Ben-Ari (2005). Israeli Snipers in the Al-Aqsa Intifada: Killing, Humanity and Lived Experience. Third World Quarterly 26(1): 133-52.
- Barak, Oren (2009). The Lebanese Army. Albany: State University of New York Press.
- Barak, Oren (2011). Studying Middle Eastern Militaries: Where Do We Go from Here? International Journal of Middle East Studies 43, 3 (2011): 406-407.
- Barak, Oren and Gabriel Sheffer (eds.) (2010). Militarism and Israeli Society. Bloomington: Indiana University Press.

- Barak, Oren and Gabriel Sheffer (2013). Israel's Security Networks. New York: Cambridge University Press.
- Barak, Oren and Eyal Tzur (2012). Continuity and Change in the Social Background of Israel's Military Elite, 1948-2010, Middle East Journal 66, 2 (2012): 211-230.
- Ben-Ari, Eyal (2005). A "Good" Military Death: Cultural Scripts, Organizational Experts and Contemporary Armed Forces. Armed Forces and Society. 31(4) 651-64.
- Ben-Ari, Eyal (2011a). Public Events and Japanese Self-Defense Forces: Aesthetics, Ritual Density and the Normalization of Military Violence. In Maria Six-Hohenbalken and Nerina Weiss (eds) Violence Expressed. Farnham: Ashgate. Pp. 55-70.
- Ben-Ari, Eyal (2011b). Anthropological Research, and State Violence: Some Observations of an Israeli Anthropologist. In Laura A. McNamara and Robert A. Rubinstein (eds) Dangerous Liaisons. Santa Fe: SAR Press. Pp.167-84.
- Ben-Ari, Eyal (2014). Theory building in research on the military In Joseph Soeters, Patricia Shields and Sebastian Rietjens (eds) Routledge Handbook of Methods in Military Research. London: Routledge. Pp. 301-11.
- Ben-Ari, Eyal (2015) From a Sociology of Units to a Sociology of Combat Formations: Militaries in Urban Combat. In Anthony King (ed): Frontline: Combat and Cohesion in the Twenty-First Century. Oxford: Oxford University Press. 73-92.
- Ben-Ari, Eyal (2016). What is Worthy of Study about the Military? The Sociology of Militaries-in-use in Current Conflicts. In Helena Carreiras, Celso Castro and Sabina Frederic (eds), Researching the Military. London: Routledge.
- Ben-Ari, Eyal (2022). Taiwan's Changing Military Covenant and the Armed Forces' Institutional Autonomy. Journal of Political and Military Sociology 48(2): 174-97.
- Ben-Ari, Eyal (2023). Bringing Dead Soldiers to Rest in Peace: The Japanese Case in Theoretical and Comparative Perspective. In Carmen Sapurnaru-Tamas (ed.): Beliefs, Ritual Practices, and Celebrations in Kansai III. Bucharest: Editura Pro Universitaria.
- Ben-Ari, Eyal, Zev Lehrer, Uzi Ben-Shalom and Ariel Vainer (2010). Rethinking Contemporary Warfare: A Sociological View of the Al-Aqsa Intifada. Albany: State University of New York Press.
- Ben-Ari Eyal, and Yagil Levy. (2014). "Getting Access to the Field: Insider/Outsider Perspectives," in Routledge Handbook of Research Methods in Military Studies, eds. Joseph Soeters, Patricia M. Shields, and Bas Rietjens (New York: Routledge).
- Ben-Ari, Eyal and Vincent Connelly (eds.) (2023) Military Reserves: Between the Military and Civilian Worlds. London: Routledge.
- Ben-Ari, Eyal, Elisheva Rosman-Stollman and Eitan Shamir (2022). Neither a Conscript Army nor an All-Volunteer Force: Israel's Emerging model of recruitment. Armed Forces and Society 49(1): 138-59.
- Ben-Ari, Eyal, Uzi Ben-Shalom, Nehemia Stern and Rene Moelker (eds.) (2024) Heroism in a Post-Heroic Era. Berlin: Springer.
- Ben-Dor, Gabriel and Ami Pedahzur (2006). Under the Threat of Terrorism: A Reassessment of the Factors Influencing the Motivation to Serve in the Israeli Reserves. Israel Affairs 12(3), 430-438.
- Ben-Dor, G., Pedahzur, A., Canetti-Nisim, D., Zaidise, E., Perliger, A., and Bermanis, S. (2008). I vs. We: Collective and Individual Factors of Reserve Service Motivation during War and Peace, Armed Forces and Society, 34 (4), 565-592.

- Ben-Eliezer, Uri and Yuval Feinstein. (2009). "Politics of borders and the borders of politics: sovereignty and autonomy around Israel's human rights abuses in the Separation Barrier project." Mobilization 14(3): 357-374.
- Ben-Ishai Ofra (2017). From "Decision" to "Resolution": Change in the Doctrinal Language of Israel's Security Discourse as a New Legitimization for Military Action, since 2010. Ben-Gurion University: Doctoral Dissertation.
- Ofra Ben Ishai (2023). The "Outing" of Lethality: Using "Lethality" to Legitimize Military Violence in Israel, Democracy and Security, 19:2, 211-229,
- Ben-Porat, G., and Huss, B. (2023). Fighting for Legitimacy: New Religious Movements and Militarism in Israel. Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions, 26(3), 80-100
- Ben-Shalom, U. (2014). Trends in Training for the Military Profession in Israel – The Case Study of the Tactical Command College. Political and Military Sociology, 42, 51–73.
- Ben-Shalom, U. and I. Benbenisty, I. (2016). Coping Styles and Combat Motivation During Operations – An IDF Case Study. Armed Forces and Society, 42(4), 1-20.
- Ben Shalom, U., Y. Klar and I. Benbenisty (2012). Characteristics of sense making during combat. In J. A. Lawrence and M. Mathews (eds.), Handbook of Military Psychology (pp 218-230). London: Oxford University Press. A.
- Ben-Shalom, U., E. Lewin, and S. Engel. (2018). On the Borders: Collective Action in Gender Mixed Operational Units – An IDF Case Study. Res Militaries (on line journal).
- Ben-Shalom, U., and Y. Tsur (2018). Scripts of service culture and joint operations of air and ground forces: an IDF case study. Israel Affairs 24(1), 84-98.
- Ben-Shalom, U. and S. Fox (2009). Military psychologists in the IDF: A perspective of continuity and change. Armed Forces and Society 36, 103-119.
- Ben Shalom, U., Gold, N., Berger, C., Stern, N., Anthonovsky, A., and Peleg, D. (2021). A phenomenological analysis of subterranean operations in the Israel Defense Forces. Israel Affairs, 1-18.
- Ben Shalom, Uzi; Rickover, Itamar; Raizer, Abira; Connelly, Vincent. (2023). Emergent veteran identity: Toward a new theory of veteran identity in Israeli society. Health Psychology 14: 1-24.
- Ben-Shalom, Uzi, Eyal Lewin and Shimrit Engel (2019). Organizational processes and gender integration in operational military units: An Israel Defense Forces case study. Gender, Work and Organization 26(9): 1289-1303.
- Ben-Zeev. Efrat and Nir Gazit (2017). Juggling Logics on the Egyptian-Israeli Borderland: Soldiers between Securitization and Arbitrary Humanitarianism 47(2): 255-77.
- Berda, Yael (2017). Managing Dangerous Populations: The Permit Regime in the West Bank. Stanford University Press.
- Bershtling, O. (2023). "Mom Calling the Commanding Officer": The Changing Relationship Between Mothers and Their Sons Serving in Israel Defense Forces. Armed Forces and Society (online)
- Bigman, A., and Lebel, U. (2023). 'Dying Was Never a Preference'—Post-War Ethical Discourse (PWED): Casualty Aversion and the War Legitimizing Projects. Democracy and Security, 1-22.
- Bitzur, Avi (2013). The Status of the Home Front in the National Security in Israel. UK: Lambert.
- Brownfield-Stein, C. (2010). Visual representations of IDF women soldiers and 'civil-militarism' in Israel. In Gabi Sheffer and Oren Barak (eds.), Militarism and Israeli Society (pp.304-328). Bloomington, IN: Indiana University Press.

- Canetti, Daphna, Israel Waismel-Manor, Naor Cohen and Carmit Rapaport (2013). What Does National Resilience Mean in a Democracy? Evidence from the United States and Israel. Armed Forces and Society 40(3): 504-20.
- Catignani, Sergio, Nir Gazit and Eyal Ben-Ari (2020) Introduction to *Armed Force and Society* Forum on Military Reserves in the New Wars. Armed Forces and Society. 47(4): 607-15.
- Cohen, Amichai and Eyal Ben-Ari (2014). Legal-advisors in the Armed Forces: Military-lawyers in the Israeli Defence Forces as Mediators, Interpreters and Arbitrators of Meaning During Operations. Journal of Political and Military Sociology 42: 125-48.
- Cohen, Amichai and Stuart A. (2022). Beyond the Conventional Civil–Military “Gap”: Cleavages and Convergences in Israel. Armed Forces and Society, 48(1), 164-184.
- Cohen, Stuart (2008). Israel and its Army: From Cohesion to Confusion. London: Routledge.
- Cohen, Stuart (2013). Divine service? Judaism and Israel's Armed Forces. Ashgate: London.
- Cohen, Stuart, Aaron Kampinsky and Elisheva Rosman-Stollman (2016). Swimming against the tide: The changing functions and status of chaplains in the Israel Defense Force. Religion, State and Society 44 (1): 65-74.
- Drory, Zeev (2009). The Nahal Haredi: The God-Fearing Battalion of the IDF. Journal of Political and Military Sociology 37(2): 153-69.
- Drory, Zeev (2015). The ‘Religionizing’ of the Israel Defence Force: Its Impact on Military Culture and Professionalism. Res Militaris 5(1): 1-21.
- Eastwood, James (2017). Ethics as a Weapon of War: Militarism and Morality in Israel. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elran, Meir and Carmit Padan (forthcoming). “The civilian home front: in search of societal resilience?” To appear in Handbook of Israeli Security. Stuart A. Cohen and Aharon Kleinman (eds.). Routledge: Taylor and Francis: London.
- Erin Jona, Meytal (2011). Married to the Military: Military-Family Relations in the Israel Defense Forces. Armed Forces and Society 37(1) pp. 19-41. 12.
- Erin Jona, Meytal and Eyal Ben-Ari (2014). Hybrid Conflicts, Multiple Logics and Organizational Transitions: Military Relations with Local Civilians. Res Militaris 4(2): 1-14.
- Friedman-Peleg, Keren (2017). PTSD and the Politics of Trauma in Israel. Toronto: The University of Toronto Press.
- Friedman-Peleg, Keren and Bilu, Yoram (2011). From PTSD to National Trauma: The case of the Israeli center for victims of terror and war. Transcultural Psychiatry 48(4): 416-436.
- Friedman-Peleg, Keren and Yehuda Goodman (2010). From Post-trauma Intervention to Immunizing the Social Body: Pragmatics and Politics of a Resilience program in Israel's Periphery. Culture, Medicine and Psychiatry 34(3): 421-442.
- Gal, R. (2014a). Social Resilience in Times of Protracted Crises: An Israeli Case Study. Armed Forces and Society 2014, 40(3), 452 - 475.
- Gal, R. (2014b). Civil-Military Relations in Israel: Who Influences Whom? In: E. Rosman-Stolman and A. Kampinsky (eds.), Civil-Military Relations in Israel. London: Lexington Books.
- Gavriely-Nuri, D. (2006). Israel's Cultural Code of Captivity and the Personal Stories of Yom-Kippur War ex-POWs. Armed Forces and Society 33(1): 94-105.

- Gavriely, Nuri, D. (2012) Cultural Codes and Military Ethics: The Case of Israeli POWs. *Journal of Multicultural Discourses* 7(3): 213-26.
- Gazit, N. (2009). Social Agency, Spatial Practices and Power: The Micro-Foundations of Fragmented Sovereignty in the Occupied Territories. *International Journal of Politics, Culture and Society* 22(1): 83-103
- Gazit, Nir (2015). State-Sponsored Vigilantism: Jewish Settlers Violence in Occupied Palestinian Territories. *Sociology* 49(3): 438-54.
- Gazit, N. (2020). Military (non) policing in occupied territories. *Israel Studies Review*, 35(2), 77-100.
- Gazit, N. and Brym, R. (2011). State-directed political assassination in Israel: a political hypothesis. *International Sociology*, 26(6), 1-16.
- Gazit, N. and Y. Maoz-Shai (2010). Studying-up and Studying-across: Researching Governmental Violence Organizations at Home. *Qualitative Sociology*, 33(3): 275-295.
- Gazit, Nir, Edna Lomsky-Feder and Eyal Ben-Ari (2021). Military Covenants and Contracts in Motion: Reservists as Transmigrants 10 Years Later. *Armed Forces and Society* 47(4): 616-634. <https://doi.org/10.1177/0095327X20924034>
- Gazit, Nir and Eyal Ben-Ari (2017). Doing Violence is Hard: The Micro-Social Foundations of Military Violence in Non-Combat Situations. *Conflict and Society* 3(1): 189-207.
- Gazit, N. and Grassiani, E. (2023). Liquid Legitimacy: Lessons on Military Violence from the Israeli Occupation in the West Bank. *International Political Sociology*, 17(1), olac022
- Glicken Turnley, Jessica, and Kobi Michael and Eyal Ben-Ari (eds.) (2017). *Special Operations Forces in the 21st Century: Perspectives from the Social Sciences*. London: Routledge.
- Golan, Oren and Eyal Ben-Ari (2018). Armed Forces, Cyberspace and Global Images: The Official Website of the Israeli Defense Forces. *Armed Forces and Society* 44(2): 280-30.
- Gordon, Neve (2008). *Israel's Occupation*. Berkeley: University of California Press.
- Grassiani, Erella (2013). *Soldiering Under Occupation: processes of numbing among Israeli soldiers in the Al-Aqsa Intifada*. New York: Berghahn Books.
- Grassiani, Erella (2015). Moral othering at the checkpoint: The case of Israeli soldiers and Palestinian civilians. *Critique of Anthropology* 35(4): 373-388.
- Grassiani, E., (2017). Commercialised occupation skills: Israeli security experience as an international brand. In: Matthias Leese and Stef Wittendorp, eds. *Security/mobility: politics of movement*. Manchester: Manchester University Press, 57-73.
- Grassiani, Erella (2018). Between security and military identities: The case of Israeli security experts. *Security Dialogue* 49(1-2): 83-95.
- Grassiani, E., (2019). Mobility through self-defined expertise. In: B. Refslund Sørensen, and E. Ben-Ari, eds. *Civil-military entanglements: anthropological perspectives*. Oxford: Berghahn Books, 185-205.
- Grassiani, Erella and Eyal Ben-Ari (eds) (2011) State/Violence. Special Issue of *Etnofoor* 23(2): 1-114.
- Grassiani, Erella and Desiree Verweij (2014). The Disciplinary Gaze of the Camera's Eye: Soldiers' Conscience and Moral Responsibility. *Journal of Military and Strategic Studies* 15(3): 5-22.

- Griffith, James and Eyal Ben-Ari (2020). Reserve Military Service: A Social Constructionist Perspective. Armed Forces and Society. 47(4): 635-60.
- Grossman, Guy, Devorah Manekin and Dan Miodownik (2015). The Political Legacies of Combat: Attitudes Towards War and Peace Among Israeli Ex-Combatants. International Organization 69(4): 981-1009.
- Grosswirth Kachtan, Dana (2017). Acting Ethnic – Performance of ethnicity and the process of ethnicization. Ethnicities, 17(5) 707–726.
- Grosswirth Kachtan, Dana (2016). Decomposing Hegemonic Masculinity - An Intersectional analysis of the Combat soldier. Res Militaris ERGOMAS, 2(2): 1-14.
- Hakak, Yohai (2016). Haredi Masculinities between the Yeshiva, the Army, Work and Politics: The Sage, the Warrior and the Entrepreneur. Amsterdam: Brill.
- Harel, A. (2023). Women in the Military in Israel. In The Palgrave International Handbook of Israel, pp. 1-13. Singapore: Springer Nature Singapore
- Hermoni, G. and U. Lebel, U. (2012). Politicizing Memory: An Ethnographical study of a Remembrance Ceremony, Cultural Studies 26(4), 2012, 469-491.
- Israeli Zipi and Elisheva Rosman-Stollman (2015). Men and Boys: Representations of Israeli Combat Soldiers in the Media. Israel Studies Review 30(1), pp. 66-65.
- Itsik, R. (2022). Motivations for Reserve Military Service in Israel. The RUSI Journal, 1-17.
- Kachtan (Grosswirth), Dana and Varda Wasserman (2015). Undressing Masculinity: The Body as a Site of Ethno-Gendered Resistance. Organization 22 (3): 390-417.
- Kachtan, Dana (2012). The construction of Ethnic Identity in the Military - From the Bottom Up. Israel Studies Journal 17 (3): 150 -175.
- Kaplan, Danny (2012). Commemorating a “suspended death”: Missing soldiers and national solidarity in Israel. American Ethnologist 35(3), 413-427.
- Kaplan, Danny and Amir Rosenmann (2012). Unit Social Cohesion in the Israeli Military as a Case Study of “Don’t Ask Don’t Tell.” Political Psychology 33(4), 419-436.
- Karazi-Presler, Tair, Orna Sasson-Levy and Edna Lomsky-Feder (2018). Gender, Emotions Management, and Power in Organizations: The Case of Israeli Women Junior Military Officers, Sex Roles 78(7-8): 573-86.
- Katriel, Tamar and Nimrod Shavit (2013). Speaking Out: Testimonial Rhetoric in Israeli Soldiers’ Dissent. Versus 116: 81-105.
- Kaesaru, Kairi, Eleri Lillemae and Eyal Ben-Ari (2023). How Does a Military Create a Tradition in a New Democracy? Ritual Density, Commodification and Politics in the Estonian Defence Forces. Communist and Post-Communist Societies.
- Kimhi, S., Eshel, Y. (2009). Individual and public resilience and coping with long term outcomes of war. Journal of Applied Biobehavioral Research, 14: 70-89.
- Kimhi, S. and Eshel, Y. Leykin, D. and Lahad, M. (2017). Individual, community and national resilience in the peacetime and in face of terror: A longitudinal study. Journal of Loss and Trauma. 22(8), 698-713.

- Kuntsman, Adi and Rebecca L. Stein (2015). Digital Militarism Israel's Occupation in the Social Media Age. Stanford: Stanford University Press
- Lebel, U., (2007). Civil Society Vs. Military Sovereignty: Cultural, Political and Operational Aspects, Armed Forces and Society, 34 (1): 67-89.
- Lebel, U (ed.) (2010a). Communicating Security: Civil-Military Relations in Israel. Routledge, London.
- Lebel, U. (2010b). 'Casualty Panic': Military Recruitment Models, Civil-military Gap and their Implications for the Legitimacy of Military Loss, Democracy and Security 6(2): 183-206.
- Lebel, U. (2013a). Politics of Memory - The Israeli Underground's Struggle for Inclusion in the National Pantheon and Military Commemoralization. Routledge, London and New-York.
- Lebel, U. (2013b). Postmodern or Conservative? Competing Security Communities over Military Doctrine - Israeli National-Religious Soldiers as Counter [Strategic] Culture Agents, Political and Military Sociology (40): 23-57.
- Lebel, U. and Ben-Shalom, U. (2018). Military Leadership in Heroic and Post-Heroic Conditions, In: Caforio, G. (ed.) Handbook of the Sociology of the Military. Springer – Rotterdam
- Lebel, U. and Eyal Lewin (eds.) (2015). The 1973 Yom Kippur War and the Reshaping of Israeli Civil-Military Relations. Lanham, MD: Lexington.
- Lebel, U. and Y. Rochlin (2009). From "Fighting Family" to "Belligerent Families: Family-Military-Nation Interrelationships and the Forming of Israeli Public Behavior among Families of Fallen Soldiers and Families of MIAs and POWs", Social Movements Studies. 8 (4): 359-374.
- Lehrer, Zeev and Sarit Amram-Katz (2011). The Sociology of Military Knowledge in the IDF: From 'Forging' to 'Deciphering'. Israel Studies Review 26(2): 54-72.
- Leon, Nissim (2021). The Haredi Scholar-Society and the Military Draft in Israel: Counter-Nationalism and the Imagined Military Symbiosis. In: Research Anthology on Religious Impacts on Society. Hershey, PA: Information Resources Management Association. 626-28.
- Leon, Nissim (2023): Prayer for IDF Soldiers in Ultra-Orthodox Mizrahi Prayer Books, in Aviad Hacoen and Menachem Butler (eds). Praying for the Defenders of Our Destiny: The Mi Sheberach for IDF Soldiers. Cambridge, MA: The Institute for Jewish Research and Publications. 405-429
- Lewin, E. (2012). National Resilience during War: Refining the Decision-Making Model. Lanham, MD: Lexington.
- Levy, Gal and Orna Sasson-Levy (2008). Militarized Socialization, Military Service and Class Reproduction: the Experiences of Israeli Soldiers. Sociological Perspectives 51(2): 349-374.
- Levy, Yagil (2010a). The Essence of the 'Market Army', Public Administration Review 70 (3): 378-389.
- Levy, Yagil (2010b): The Clash between Feminism and Religion in the Israeli Military: A Multilayered Analysis, Social Politics 17 (2): 185-209.
- Levy, Yagil (2012a): "A Revised Model of Civilian Control of the Military: The Interaction between the Republican Exchange and the Control Exchange," Armed Forces and Society 38 (4): 529-556.
- Levy, Yagil (2012b): Israel's Death Hierarchy: Casualty Aversion in a Militarized Democracy. New York: New York University Press.
- Levy, Yagil (2014): The Theocratization of the Israeli Military, Armed Forces and Society 4 (2): 269-294.

- Levy, Yagil. (2015a). "Time for Critical Military Sociology," Res Militaris 5(2) (electronic journal).
- Levy, Yagil (2017). Control from Within: How Soldiers Control the Military, European Journal of International Relations 23 (1): 192-216.
- Levy, Yagil (2018). Conceptualizing the Spectrum of the Bereavement Discourse, Armed Forces and Society 44 (1): 3-24.
- Levy, Y. (2021). Legitimacy of violence: extra-military versus intra-military legitimacy. Critical Military Studies, 1-20.
- Levy, Yagil, and Kobi Michael (2011). Conceptualizing Extra-Institutional Control of the Military: Israel as a Case Study, Res Militaris - European Journal of Military Studies 1(2) (electronic journal).
- Libel, Tamir (2014). From the People's Army to the Jewish People's Army: The IDF's Force Structure Between Professionalization and Militarization. Defense and Security Analysis 29(4): 280-292.
- Libel, Tamir and Reuven Gal (2015). Between military–society and religion–military relations: different aspects of the growing religiosity in the Israeli defense forces, Defense and Security Analysis, 31(3): 213-227.
- Libel Tamir and Reuven Gal (2010). Teaching Citizens to be Professional Soldiers: IDF Responses and Their Implications. In Stuart A. Cohen, (ed.) Pp. 215-233. The New Citizen Armies: Israel's Armed Forces in Comparative Perspective. London: Routledge
- Lillemäe, E., Kasearu, K., and Ben-Ari, E. (2023). Making military conscription count? Converting competencies between the civilian and military spheres in a neoliberal Estonia. Current Sociology. DOI: <https://doi.org/10.1177/00113921231159433>
- Livio, Oren (2012). Avoidance of military service in Israel: Exploring the role of discourse. Israel Studies Review, 27(1): 78-97.
- Livio, Oren (2015). The path of least resistance: Constructions of space in the discourse of Israeli military refuseniks. Discourse, Context and Media 10: 1-9.
- Livio, Oren (2018). Producing soldier boy: Sperm donor discourse and militarism in Israeli media culture. Critical Studies in Media Communication 35(3): 259-272.
- Lomsky-Feder, Edna (1996). A Woman Studies War: Stranger in a Man's World. In Ruthellen Josselson (ed.) Ethics and Process in the Narrative Study of Lives. Beverly-Hills, CA: Sage.
- Lomsky-Feder, Edna (2009). The Canonical Generation: Trapped between Personal and National Memories, Sociology 43(6): 1047-1065.
- Lomsky-Feder, Edna and Eyal Ben-Ari (2012). Managing Diversity in Context: Unit Level Dynamics in the Israel Defense Forces. Armed Forces and Society 39(2): 193 - 212.
- Lomsky-Feder, Edna and Eyal Ben-Ari (2007). Diversity in the Israeli Defense Forces. In J. Soeters, and J., Van der Meulen (eds.), Cultural Diversity in the Armed Forces pp. 125-140. London/New-York: Routledge.
- Lomsky-Feder, Edna and Eyal Ben-Ari (2010). The Discourse of "Psychology" and the "Normalization" of War in Contemporary Israel. In G., Sheffer, O., Barak (eds.) Militarism and Israeli Society. pp280-30 Bloomington: Indiana University Press.
- Lomsky-Feder, Edna, Nir Gazit and Eyal Ben-Ari (2008). Reserve Soldiers as Transmigrants: Moving Between the Civilian and Military Worlds, Armed Forces and Society, 34(4): 593-614.

Lomsky-Feder Edna and Orna Sasson-Levy (2017). Women Soldiers and Citizenship in Israel: Gendered Encounters with the State. Oxfordshire: Routledge.

Lomsky-Feder, Edna and Orna Sasson-Levy (2015). Serving the Army as Secretaries: Intersectionality, Social Contracts and Subjective Experience of Citizenship, British Journal of Sociology 66(1): 173-192.

Maman, Daniel, Zeev Rosenhek and Eyal Ben-Ari (2003). The Study of War and the Military in Israel: An Empirical Investigation and Reflective Critique. International Journal of Middle Eastern Studies 35: 461-84.

Manekin, Devorah (2017). Violence Against Civilians in the Second Intifada: The Moderating Effect of Armed Structure on Opportunistic Violence. Comparative Political Studies 46(10): 1273-1300.

Manekin, Devorah (2020). Regular Soldiers, Irregular War. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Michael, Kobi (2010). Military Knowledge and Weak Civilian Control in the Reality of Low Intensity Conflict – The Israeli Case, in Gabriel Sheffer and Oren Barak (eds.) Militarism and Israeli Society. pp. 42-66.

Michael, Kobi and Eyal Ben-Ari (2011). Contemporary Peace Support Operations: The Primacy of the Military and Internal Contradictions, Armed Forces and Society 37: 657-679.

Michael, Kobi, David Kellen and Eyal Ben-Ari (eds.) (2009). The Transformation of the World of War and Peace Support Operations. Praeger.

Oren, Amiram and Kobi Michael (2013). Civil Control of the Territorial Dimension of Security in Israel. Jerusalem: Flohrsheimer Publication Number 84(4).

Padan, Carmit (2017). Constructing 'crisis events' in military contexts – an Israeli perspective, in Michael Oscar Holenweger, Michael Karl Jager and Franz Kernic (eds.) Leadership in Extreme Situations. Springer International Publishing. pp. 217-247

Peri, Yoram (2006). Generals in the Cabinet Room: How the Military Shapes Israeli Policy. Washington D.C.: United States Institute of Peace Press.

Rein, Yonat and Eyal Ben-Ari (2020). The Israel Reserve Law: The Duality of Reservists and Transformed Military Autonomy. Armed Forces and Society 47(4): 710-31.

Rickover, Itamar, Ofra Ben Ishai, and Ayala Keissar-Sugarman (2021). "Hi-Tech-Oriented National Service: The Free Choice of Religious Women Recruits and the De-Monopolization of the Israeli Military" Religions 12(11): 921. <https://doi.org/10.3390/rel12110921>

Rosman-Stollman Elisheva and Zipi Israeli (2015): "Our Forces" Become Alexei, Yuval and Liran: The Transition of the Media Image of the Israeli Soldier from the Collective to an Individual," Res Militaris, 5:2.

Rosman, Elisheva (2014): For God and Country? Religious Student-Soldiers in the Israel Defense Forces, Center for Middle Eastern Studies, University of Texas Press, 2014.

Rosman, Elisheva (2015): "Religious Accommodation as a Civil-Military Looking Glass: The Case of the Indian and Israeli Armed Forces, Journal of Church and State.

Rosman, Elisheva (2016a) Towards a Classification of Managing Religious Diversity in the Ranks: The Case of the Turkish and Israeli Armed Forces: Armed Forces and Society 42(4): 675-96.

Rosman-Stollman, Elisheva (2016b) Religious Accommodation as a Civil-Military Looking Glass: The Case of the Indian and Israeli Armed Forces. Journal of Church State 58(3): 440-61.

- Rosman Elisheva (2018a): (Not) Becoming the Norm: Military Service by Religious Israeli Women as a Process of Social Legitimation. *Israel Studies Review*, 33(1), 42-60.
- Rosman, Elisheva (2018b): The Study of Civil-Military Relations in Israel: From Where and to Where? Presented at the Bi-Annual Conference of the Israel Association of Civil-Military Relations.
- Rosman, Elisheva and Zipi Israeli (2015): From Rambo to Sitting Ducks and Back Again – The Media Image of the Israeli Soldier, *Israel Affairs*.
- Nitzan Rothem (2022) On temporality and morality: negotiating POW survival in current protracted wars, *Critical Military Studies*, 8:4, 365-384.
- Rothem, Nitzan and Eyal Ben-Ari 2019. Mutuality and the study of suicide: Psychological notions on military suicides in Israeli courts *The Sociological Review* 67(6): 1282-1299.
- Safrai, Mordechai Zvi (2018). Legitimizing Military Growth and Conscription: The Yom Kippur Mechanism. *Armed Forces and Society*. 45(3): 491-510.
- Samimian-Darash, Limor (2009). A pre-event configuration for biological threats. Preparedness and the constitution of biosecurity events. *American Ethnologist* 36(3): 359-86.
- Samimian-Darash, Limor (2016). Practicing Uncertainty: Scenario-based preparedness exercises in Israel. *Cultural Anthropology* 31(3): 359-86.
- Samimian-Darash, Limor and Meg Stalcup (2017). Anthropology of security and security in anthropology: Cases of counterterrorism in the United States. *Anthropological Theory* 17(1): 60-87.
- Sasson-Levy, Orna (2008). Individual Bodies, Collective State Interests: The Case of Israeli Combat Soldiers, *Men and Masculinities* 10 (3): 296-321.
- Sasson-Levy, Orna (2011a). "The Military in a Globalized Environment: Perpetuating an 'Extremely Gendered' Organization." In Jeanes, E., D. Knights and P. Yancey Martin (Eds.), *Handbook of Gender, Work and Organization*. Wiley-Blackwell Publishing. Pp. 391-411
- Sasson-Levy, Orna (2011b). Research on Gender and the Military in Israel: From a Gendered Organization to Inequality Regimes. *Israel Studies Review* 26(2): 73-98.
- Sasson-Levy, Orna (2017). Ethnicity and Gender in Militaries: An Intersectional Analysis", in Rachel Woodward and Claire Duncanson (Eds.): *The Palgrave International Handbook of Gender and the Military*. London: Palgrave Macmillan, Pp 125 – 143.
- Sasson-Levy, Orna and Sarit Amram-Katz (2007). Gender Integration in Israeli Officer Training: Degendering and Regendering the Military, *Signs* 33 (1): 105-135.
- Sasson-Levy, Orna, Yagil Levy, and Edna Lomsky-Feder (2011). Women Breaking the Silence: Military Service, Gender and Antiwar Protest. *Gender and Society* 25 (6): 740-763.
- Sasson-levy Orna and Edna Lomsky-Feder, (2022). Gendered Gratitude: The Civic Subjectivity of Israeli Women Soldiers, *Citizenship Studies* 26(2): 245-26.
- Seidman, Guy (2010). From Nationalization to Privatization: The Case of the IDF. *Armed Forces and Society* 36(4): 716-49.

- Shalev-Nizri, Osnat and Carol Kidron (2022). Taking the soldier home: Sustaining the domestic presence of absent fallen soldiers in Israel. Memory Studies 15(5): 1232-1247.
- Shamir, Eitan and Eyal Ben-Ari (2016). The Rise of Special Operations Forces: Generalized Specialization, Boundary Spanning and Military Autonomy. Journal of Strategic Studies 41(3): 335-371.
- Shavit, Michal (2017). Media Strategy and Military Operations in the 21st Century: Mediatizing the Israel Defence Forces. London: Routledge.
- Sher, Yehudith and Hadass Ben-Eliyahu (2011). Looking Out from the Tent: Internal Social Research at the IDF. Israel Studies Review 26(2): 99-108.
- Sher, Yeudit, Ariel Vainer and Eyal Ben-Ari (2014). The IDF Moving Towards a Professional Force: Hybrid Wars, Multiple Logics-of-Action and an Incremental Military. In Elisheva Rosman-Stillman and Aharon Kampinsky (eds) Civil-Military Relations in Israel. Lanham: Lexington Books. Pp. 69-81.
- Sion, Liora (2006). "Too Sweet and Innocent for War"? Dutch Peacekeepers and the Use of Violence. Armed Forces and Society 32(4): 454-74.
- Sion, Liora, (2008a). Dutch Peacekeepers and Host Environments in the Balkans: An Ethnographic Perspective. International Peacekeeping 15(2): 201-13.
- Sion, Liora (2008b). Peacekeeping and the Gender Regime: Dutch Female Peacekeepers in Bosnia and Kosovo. Journal of Contemporary Ethnography 37(5): 561-85.
- Sion, Liora and Eyal Ben-Ari (2005). "Hungry, Weary and Horny": Joking and Jesting Among Israel's Combat Reserves. Israel Affairs 11(4): 656-72.
- Sion, Liora and Eyal Ben-Ari (2009). Imagined Masculinity: Body, Sexuality and Family among Israeli Military Reserves. Symbolic Interaction 32(1): 21-43.
- Soeters, Joseph (2018). Sociology and Military Studies. London: Routledge.
- Stern, N. (2021). Subverting the strategic corporal: the IDF's contemporary heroic imagination. Israel Affairs, 1-16.
- Stern, N. (2023). 'Military timescapes': The corporeal experience of time in an Israel defense forces reserve combat unit. Ethnography,
- Stern, Nehemia and Uzi Ben-Shalom (2021). Confessions and Tweets: Social Media and Everyday Experience in the Israel Defense Force. Armed Forces and Society, 47(2) 343-366.
- Stern, N., Ben-Shalom, U., Lebel, U., and Ben-Hador, B. (2022). "The Chain of Hebrew Soldiers": Reconsidering "Religionization" within an IDF Bible Seminar. Israel Studies Review, 37(2): 133-158.
- Stern, N., and Ben-Shalom, U. (2020). Soldiers and scholars: Ritual dilemmas among national religious combat soldiers in the Israel Defense Forces. Journal of Contemporary Ethnography, 49(3): 345-370.
- Stern, N., and Shalom, U. B. (2020). Beyond faith and foxholes: vernacular religion and asymmetrical warfare within contemporary IDF combat units. Small Wars and Insurgencies. 31(2): 241-66.
- Tiargan-Orr Roni and Meytal Eran Jona (2016). The Israeli Public's Perception of the IDF: Stability and Change. Armed Forces and Society 42(2), 324-343.
- Tomforde, Maren and Eyal Ben-Ari (2021). Anthropology of the Military. In Anders Sookermy (ed.) Handbook of Military Sciences. Springer Online. https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-030-02866-4_82-1

Tzfadia, Erez, Yagil Levy and Amiram Oren (2010). Symbolic Meanings and the Feasibility of Policy Images: Relocating Military Bases to the Periphery in Israel. Policy Studies Journal 38 (4): 723-744.

Wasserman, Varda, Ilan Dayan and Eyal Ben-Ari (2018). Upgraded masculinity: A Gendered Analysis of The Debriefing in the Israeli Air Force. Gender and Society.

Weiss, Erica (2016). Incentivized Obedience: How a Gentler Israeli Military Prevents Organized Resistance. American Anthropologist 118(1): 93-103.

Weiss, Erica (2014). Conscientious Objectors in Israel: Sacrifice, Citizenship, Trials of Fealty. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Weizman, Eyal (2017). Hollow Land: The Architecture of Israel's Occupation. London: Verso.

Yden, Karl and Eyal Ben-Ari (eds.) (2016). Special Issue: After Afghanistan. Res Militaris 6(2).

ביקורת ספרים

להביט במאכלת: הלם קרב בקולנוע התיעודי בישראל, 1988–2020. סקירת ספרו של אדם צחי בהוצאת מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

פרופ' אמריטוס ענר פרמינגר

האוניברסיטה העברית, ירושלים, המכללה האקדמית ספיר

"נקודת המוצא לכתיבת ספר זה הייתה אֵלֶם. שנים ארוכות גזר אבי על עצמו שתיקה בנוגע לדברים שראה במלחמת יום הכיפורים כחובש קרבי בגדוד 202 של הצנחנים. הפעם הראשונה שבה חשף את זיכרונותיו הייתה לאחר שהצבתי מולו מצלמה [...] למרות מאמצי לא הצלחתי לשלב בו [בסרט] כל דימוי שיתאים לעוצמתם של האירועים" (עמ' 227).

במילים אלה פותח אדם צחי את סיכום ספרו *להביט במאכלת – הלם קרב בקולנוע התיעודי בישראל, 2020-1988*, בהוצאת מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הספר מבוסס על עבודת הדוקטורט של הכותב, והוא מביא בו לפני הקורא את סיכום מחקרו החשוב, מסע מרתק בטריטוריה ישראלית מהותית ומודחקת.

המחקר מקיף, כמעט באופן מלא, את מכלול הסרטים התיעודיים הישראליים, שמתמקדים בתגובות הקרב, בשנים 1988-2020, דן בהם מתוך פרספקטיבה היסטורית של תיאוריות קולנועיות רלוונטיות ושל ההקשר ההיסטורי חברתי בו נעשו. צחי מציע דגם מקורי של מודל מיתוס העקידה משלוש פרספקטיבות שונות: העוקד, הנעקד והעדה המושתקת – האם. בציר מקביל, הוא מגדיר שלוש תקופות היסטוריות רלוונטיות לשיח הטראומה הישראלי: תקופת האנתפאדה הראשונה, הסכמי אוסלו וגוויעתם עם רצח רבין (1988–1996); האנתפאדה השנייה (1999–2005); מלחמת לבנון השנייה וסבבי הלחימה בעזה (2006–2020). המחקר בוחן את הסרטים התיעודיים שנעשו בתקופה הנדונה על שני צירים: המיתי, וההיסטוריו-קונקרטי. כמו כן, נבחנות פרספקטיבות נוספות כמו שיח הטראומה והפוסט-טראומה ומגדר היוצר/ת. נוסף על כך, המחבר בוחן כל סרט בשלושה רבדים שונים של הטקסט: מיתוס, אתיקה וטראומה.

זוהי בחירה מקורית. היא מתייחסת למסורת ולשיח הקיים ביחס לטראומה מחד גיסא, והסרטים נבחנים ביחס למיתוס העקדה – מיתוס מכונן בשיח הישראלי האמנותי והתרבותי מאידך גיסא. חלוקות אלה יוצרות בחינה פרדיגמטית חדשה, שמאירה את הסרטים באור רענן ומעניין.

בשיח התרבותי המקומי והשגור נוטים לראות במיתוס העקדה ובהשלכתו הסוציו-פוליטית, את אקט העקדה עצמו ואת העוקד, ומתעלמים בדרך כלל מהנעקד שמוצג כקורבן פסיבי, ואף יותר מדמות האם שמודרת לחלוטין מהמיתוס המקורי וממרבית הפרשנויות. צחי מציע בספרו התייחסות שוות ערך לשלוש הדמויות שעומדות במרכז המיתוס, כאשר כל אחת מביאה פרספקטיבה שונה וייחודית. העוקד מאופיין בנרטיב המשרת את נקודת המבט ההגמונית, מבט בעל השלכה אתית משמעותית של ריחוק וימרה לאובייקטיביות, שחותרת לייצוג היסטורי ריאליסטי של ההתרחשויות בפועל, לצד תתייצוג ולעיתים אף התעלמות מוחלטת מהחוויה הטראומטית. בקוטב הנגדי לעוקד מצוי הנעקד – הנפגע הישיר – ש"מעניק עדות קולנועית מכלי ראשון על הלם הקרב" (עמ' 79).

המבט האתי של סרטים אלה הוא המתערב – הפוסט־טראומה מקבלת ייצוג קונקרטי על המסך. הפואטיקה של סרטים אלה היא פואטיקה פוסט־טראומטית, אוטוביוגרפית. בתווך בין שתי העמדות הבינאריות הללו מצוי דגם האם, שמאופיין בנרטיב של קינה על הנפגע לצד האשמה המופנית כלפי ההגמוניה, וערעור על צדקת מעשה ההקרבה או על היחס הממסדי כלפיו. בניגוד לביקורת שקיימת לעיתים גם בסרטי דגם הנעקד, אך מעמדת הנפגע הישיר, בדגם האם הביקורת והמחאה מובעים, לשיטת הכותב, מנקודת מבט חיצונית לטראומה – האם חבוי כאן ערעור הלגיטימיות לביקורת זו? לא ברור, ונדמה לי שבכוונת מכוון.

חלוקה רעננה זו מאפשרת התבוננות בניואנסים ופרשנות רחבה ומעמיקה לסרטים, תוך תנועה בין החוויה הפרטית והאישית להקשר ההיסטוריו-חברתי. חולשתה נעוצה בקושי להבחין לעיתים בין "דגם האם" לדגם הנעקד. לעיתים עצם האבחנה, שמתיימרת להיות אובייקטיבית – בעיקר אם מסתמכים על זהות היוצר והביוגרפיה הספציפית שלו – היא פרשנית. הקביעה כי אדם שאיבד חבר בקרב בו הוא השתתף, בהכרח מעורב יותר בטראומה מאם שאיבדה את בנה, הינה סובייקטיבית, תלויה פרשנות ואולי אף עמדה אידיאולוגית.

לטענת המחבר, בכל התקופות ההיסטוריות-פוליטיות השונות בהן הוא מתמקד נעשו סרטים מכל הדגמים, אך הוא מבחין בהתפתחות ושינוי במינון הפרספקטיבות בזיקה ישירה לשינויים ההיסטוריים. לשיטתו, מרבית הסרטים בתקופת האנתפאדה הראשונה שייכים לדגם העוקד והנעקד, בתקופת האנתפאדה השנייה נעשו סרטים מדגם האם והנעקד, ובתקופת מלחמת לבנון השנייה ומלחמות עזה הרבות סרטים מכל הדגמים. זוהי הבחנה מעניינת שמחדדת את חשיבות החלוקה לשלושת דגמי העקידה.

במתח שבין גישה תאורטית לגישה פרשנית, מחקר זה נוטה יותר לכיוון התאורטי שמכתיב, ולעיתים משעבד את הפרשנות לאג'נדה התאורטית על חשבון הראשונה. בחירה זו לגיטימית ולעיתים מעשירה את הדיון, תורמת ומאירה את הפרשנות באור חדש ורענן. במקרים אחרים, במיוחד כשמדובר בסרטים פורצי דרך ומורכבים, היא מחמיצה פרשנות עשירה ומורכבת יותר מזו הקיימת בספר מתוך שעבוד לתאוריה.

קריאה מעמיקה בספר מעוררת מחשבה נוספת על הקשר בין תפיסה פוליטית של המצב הישראלי, אג'נדה פוליטית סמויה או גלויה ופרשנות קולנועית טהורה שספק אם אפשרית. ספר חשוב זה שואף להתייחסות פתוחה ומכילה של קולנוע תיעודי ישראלי מגוון, ולעיתים מתריס וחתרני מול השלטון ההגמוני. בד בבד נחשף כאן שלא ניתן לשמור על התייחסות אפוליטית, שלוקה בלקונות והתעלמויות חשובות. למשל ההקשר ההיסטורי שמגדיר, בצדק, תחילתה של תקופה בפרוץ האנתפאדה הראשונה, מתעלם לחלוטין מהסכמי אוסלו, שהם תולדה שלה והביאו לסיומה, ומרצח רבין שחתם סופית את התקופה. בהקשר זה ובמיוחד בהגדרת החלוקה ההיסטורית, נדמה לי שחסרה האבחנה שסיום התקופה הראשונה לשיטת המחבר – 1996 – הוא למעשה שנה אחרי רצח רבין ולצידו רצח הסכם אוסלו. התרחשות פוליטית חברתית רבת עוצמה זו נדרשת להתייחסות כאשר מדובר בקשר בין קולנוע, ובמיוחד זה שעוסק בהלם קרב, להיסטוריה ולזהות הישראלית. בפרט כשמדובר בעקדת יצחק, כמיתוס תרבותי מכוון לפיצוח הזהות הישראלית השרויה במצב מתמיד של מלחמה ותגובות קרב.

שני אירועים קרדינליים אלה היו מרכיב דומיננטי בתקופה זו, ובמיוחד בהקשר של השפעת האירועים ההיסטוריים על הקולנוע הישראלי. רצח רבין רלוונטי במיוחד למיתוס העקדה, וסרט תיעודי חשוב בהקשר זה, כמו "יצאתי לחפש אהבה, תיכף אשוב" של דן קציר (1995-1997) נעדר מהקורפוס החשוב של ספר זה,

כהשלכה אפשרית של התעלמות מרצח רבין. תקופת האנתפאדה השנייה (1999-2005) מתעלמת מהאירוע ההיסטורי-פוליטי החשוב ביותר בתקופה זו: היציאה מלבנון וסיום מלחמת לבנון הראשונה. ובהמשך לכך, חסר סרטו החשוב של דוד אופק מ-2003 "ההרוג ה-17", ובו קיימת המרה ייחודית של הנעקד, שמתגלה במהלך הסרט כהמרה שקרית.

מיתוס העקדה מרתק וחשוב ביותר בתרבות הישראלית בכלל ובהקשר של קולנוע תיעודי בפרט, אך יש מגבלה מהותית כשבוחנים סרטים אלה אך ורק מהפרספקטיבה שלו. במיתוס קיים קורבן אחד ויחיד – "הנעקד" – ובמודל הנדון הקורבן היחיד והבלעדי הוא החייל הישראלי. הספר מתעלם לחלוטין מהקורבן של הקורבן – האחר שנלחמים עימו. כך הוא ממסגר את כתיבתו לגבולות ה"יורים ובוכים", ומתעלם מהרדוקציה שכופה מסגרת מצמצמת זו.

גם בשיח הישראלי הקונצנזואלי יש לפחות אבחנה בין לוחמים של מדינת אויב, כמו במקרה של מלחמת יום הכיפורים, לוחמי חזבאללה ולוחמי טרור פלסטינים, ובין מה שמכונה בעגה הצבאית "בלתי מעורבים". התעלמות חסרת הצדקה זו מהקורבן האחר ומיקומו בקטגוריות השונות, ולו מנקודת ראותו של העוקד, מרדדת לעתים את הפרשנות של הסרטים, שחלקם מתייחסים לסוגיות אלה ולא עוסקים אך ורק בקורבן הישראלי. אי התייחסות להבדלים בין סרטים שמתעלמים לחלוטין מקיומו של הקורבן שנלחמים עימו – כמו בסרטו של גיל מזומן "ג'נין יומן מלחמה" – ובין סרטיו של עמוס גיתאי שמתייחסים לקורבן של הצד השני, היא אחת ההשלכות הפרקטיות של ההתעלמות האימננטית במודל מ"הקורבן האחר" של הנעקד עצמו.

כמו כן, חסרה במודל העקדה הבהרת הפרספקטיבה הייחודית של "האם". את מי היא מייצגת? האם היא ייצוג למתבונן-עד חסר אונים ונטול יכולת השפעה, או ייצוג של קורבן בלתי ישיר בשרשרת? ואולי היא ייצוג למי שבשתיקתו משתף פעולה עם העוקד? לאבחנה ברזולוציה זו השלכות לפרשנות הסרטים, ובמיוחד למשמעות האתית של ה"מבט" שהספר דן בו.

על אף נקודות חולשה שצוינו לעיל, יש בספר עניין רב וחשיבות, ובמיוחד עניין תרבותי וחברתי, כמו גם הנחת תשתית לחוקר עתידי שיבחן את הקולנוע התיעודי הישראלי ואת התפתחותו.

מאחר שמדובר במדיום חזותי, חשוב להתייחס לעיצוב הוויזואלי המדויק של הספר. בחירת עיצוב כריכת הספר מתוך איור מסרטו של יואל שרון "קרב אחד יותר מד" שמתמקד בהלם קרב, מגלמת את הספר כולו. האיור מראה חייל חבוש קסדה שמתבונן דרך מצלמה בקורא הפוטנציאלי, כשנשקו הצבאי תלוי על כתפיו, ומגלם ללא מילים את המכנה המשותף של הסרטים שהספר דן בהם. המצלמה ככלי נשק, מגינה על פניו של החייל, ולא מאפשרת למתבונן לזהותו ולראות את עיניו. התמונה מנסחת חזותית את דברי המחבר שצוטטו בתחילת רשימה זו: האלם שמומר במבט עבור יוצרי הסרטים, ומומר במחקר וכתובה עבור המחבר. זהו חלון ראוה הולם לספר שמבקש להפוך את מאכלת העקדה למצלמה שיוצרת שיח. כאן גם המקום לשבח את ההוצאה שאפשרה למחבר הספר לשלב תמונות צבעוניות בגוף הספר עצמו. על אף שזהו היבט חשוב ביותר כשכותבים על קולנוע, נדיר למצוא תמונות צבע בספרי קולנוע בעברית. אדם צחי ניצל זאת היטב בבחירותיו המוצלחות לדימויים אייקוניים של ייצוגי הלם קרב בסרטים שחקר.

איתן שמיר, משה דיין: התפתחותו של אסטרטג מערכות ומודן, בן-שמון. 2023

פרופ' סטיוארט כהן

אוניברסיטת בר אילן

אסטרטגיה הוא מונח חמקמק – עד כדי שיש המפקפקים בהנחה שניתן לעצב תוכנית-אב מדינית-צבאית קוהרנטית ולהוציאה לפועל, בפרט בסביבת מלחמתה רוויה באי ודאות.¹ פרופ' איתן שמיר, מנהל מרכז בגין-סאדאת באוניברסיטת בר אילן, אינו שותף לדעה זאת. את ספרו החדש הוא פותח במבוא תיאורטי המסכם את הספרות המחקרית הקונוונציונלית, המבחינה בין מפלסים מוכרים של חשיבה ועשייה אסטרטגית, מן הרמה של טקטיקה זעירה ועד אסטרטגיה רבתה. המשך הספר מתאר איך ההתנסה משה דיין בכל אחד ממפלסים אלה, תוך התקדמותו מלוחם מן השורה למפקד זוטר, מפקד גדוד, מפקד חזית ועד למפקד פיקוד ולרמטכ"ל – ומשם לשר הביטחון ושר החוץ.

מסקנתו של שמיר היא כי ככל שטיפס דיין במדרגות אלה, "צמח" והתפתח כאסטרטג (עמ' 607). בהתאם לכך מקטלגו שמיר אסטרטג "המתנסה המתבונן" (עמ' 628), מונח השאול ממחקר שפרסם ב-1984 הפסיכולוג הארגוני דונלד שון. רוצה לומר: תפיסותיו האסטרטגיות של דיין, יחד עם תובנותיו בתחום, התבססו בעיקר על לקחים שהסיק תוך עשייה אישית. בשונה מאסטרטגים מצטיינים רבים – דוגמה מפורסמת במיוחד היא וינסטון צ'רצ'יל – דיין לא הרבה לעיין בספרייה העשירה של הגות אסטרטגית והיסטוריה צבאית. במקום זאת שם יהבו על כישוריו הטבעיים, בראשם אינטליגנציה גבוהה וחושים פוליטיים מחודדים, שנשען עליהם כאשר נקרא לגבש מענה לכל אחד מהאתגרים הצבאיים והמדיניים הרבים שניצב מולם.

תוך שימוש בשפע מקורות משניים, אותם הוא משלים באמצעות ראיונות עם אישים שעבדו במחיצת דיין וציטטות מארכיונים רשמיים, מפרט שמיר בדיוקנות אתגרים אלה בתשעה פרקים כרונולוגיים המוקדשים לתקופות נפרדות בחייו הציבוריים של דיין. התוצאה היא חיבור מקיף במיוחד המכסה נתחים רבים של ההיסטוריה הצבאית והמדינית של ישראל, מנקודת מבטו של אדם שמילא תפקיד ביצועי בכמה מצמתיה החשובים ביותר.

בצד הערכתי לחשיבות מחקר זה מבחינת ציור תרומותיו של דיין לביטחון ישראל, עליי להודות כי השתכנעתי פחות בעצם זכותו לתואר אסטרטג. אנסה לנמק את השגותיי, תוך התייחסות לשלוש מן השאלות הרלוונטיות ששאלתי את עצמי לאחר תום הקריאה.

1. האם דיין, בשיא הקריירה הפוליטית שלו, כיבד את ההבדל בין מצביא ושר ביטחון?
2. האם עמד במלוא אמות המידה הדרושות להערכת מעמדו כאסטרטג?
3. האם נידונו כל הנושאים הרלוונטיים להערכה זאת?

¹ Richard K. Betts, "Is Strategy an Illusion?", *International Security* 25/2 (2000), pp. 5-50.

על אף החפיפה בין שלוש שאלות אלה, בעמודים הבאים אדון בהן בנפרד.

דין כמצביא או שר ביטחון

לית מאן דפליג כי דין היה חייל נועז, וניחן ביכולת לתכנן מבצעים צבאיים שגם היום מסעירים את הדמיון. בתור רמטכ"ל הצטיין במיוחד. הוא היה האחראי הראשי להכשרת צה"ל לקראת המערכה בסיני ב-1956 ולניצחונותיו הצבאיים בה. אולם השאלה היא האם – לאחר שפשט את מדיו – התעלה מעל המעמד של מצביא והשכיל, כאזרח, לשבת בכיסא השמור לא למבצעי האסטרטגיה אלא למעצביה? דווקא מתוך התיאור המפורט והחשוב ששמיר מספק להתנהגות דין במלחמת ששת הימים, במלחמת ההתשה ומעל לכול במלחמת יום הכיפורים, מתגבשת תשובה שלילית. הגם שדין הקפיד, בפרט ב-1973, לציין כי ההמלצות המבצעיות שהעביר לדרגות הפיקוד השונות היו לא יותר מאשר "עצות מיניסטריליות" (מונח מעורפל האופייני לדין), כפי ששמיר מציין הנטייה בקרב שומעיו הייתה להתייחס להמלצות אלה כפקודות, הניתנות על ידי מי שנחשב – כאמור, בצדק – כגאון צבאי.

שמיר, הנחלץ להגנתו של דין, מתרץ את התנהלותו, בפרט את התרוצצותו בין החזיתות השונות בשיא הלחימה ב-1973, כביטוי לרצונו להשיג את יתרונות "משקפת מכוונת" (עמ' 539). אולם, כפי שמראה מרטין ון קרפלד בספרו **פיקוד במלחמה** בו נידון משמעות הביטוי, מי שזקוק למכשיר זה אינו הדרג המדיני אלא מי שעומד בראש הפירמידה הצבאית.² במונחים ישראלים, שר הביטחון נדרש דווקא להתגבר על יצרו לנוע רצוא ושוב בין זירות הלחימה. מוטב שיאסוף את הידיעות המגיעות אליו מהחזיתות ובהתאם להנחיה המיוחסת לסון טסו, ההוגה הסיני המפורסם בן המאה החמישית לפנה"ס, יחשב "חשבונות הרבה בסתר מקדשו", רחוק ככל האפשר מהמולת הקרב. אחרת, מרוב עצים צבאיים לא יוכל לראות את היער האסטרטגי-מדיני.

ואכן, להשלכות השליליות של אי ההקפדה על ההבדל בין תפקיד הרמטכ"ל ותפקיד שר ביטחון העירו רבים. דוגמה אקדמית אחת הוא אליוט כהן מחבר **הפיקוד העליון: אנשי צבא או מדינאים – מי ינהיג במלחמה?** בהקדמה למהדורה העברית של ספר זה, מצוין במפורש את המחיר ששילמה (ואולי עדיין משלמת) החשיבה האסטרטגית הישראלית ממינוי כל כך הרבה מפקדי צה"ל לשעבר – בין היתר הוא נוקב בשמו של דין – לתפקיד שר הביטחון. לדברי כהן: "אדם שבילה כמה עשרות שנים במדים – וזאת בשנות חייו החשובות ביותר, השנים בהן מתגבשים ומעוצבים אופיו והשקפותיו – לא יוכל להתעלות מעל החוויה הזאת לעולם".³

² השוו במיוחד תיאורו של השימוש (הנכון לדברי ון קרפלד) שעשה פון מולטקה ב"משקפת מכוונת" במלחמות שניהלה פרוסיה באמצע המאה ה-19 עם השימוש (המעוות) הנעשה במכשיר זה על ידי האמריקנים במלחמת וייטנאם. מרטין ון קרפלד, **פיקוד במלחמה** (מאנגלית: יוסי אופנר), בן שמן, מודן. תשע"ה, פרקים 4,7.

³ אליוט א' כהן, **הפיקוד העליון: אנשי צבא או מדינאים – מי ינהיג במלחמה?** (מאנגלית: ברוך קורות). תל-אביב, משרד הביטחון, תשס"ג, עמ' 6. הספר יצא לאור באנגלית בשנת 2002.

חברי ועדת אגרנט, שבדקו ב-1974 את השתלשלות האירועים שקדמו לפרוץ מלחמת יום הכיפורים ואת אלה שהתרחשו בימיה הראשונים, היו החלטיים לא פחות. הגם שפטרו את דיין מכל אחריות למחדל 1973, לא הסתירו את חוסר שביעות רצונם מנטייתו לטשטש את הגבולות האמורים להפריד בין הדרג הצבאי והדרג המדיני. לטענתם, הדבר עורר שאלה חוקתית: האם שר הביטחון מייצג את הממשלה מול הצבא או, האם הוא רמטכ"ל לעל המייצג את הצבא מול הממשלה? חוק יסוד הצבא שנחקק ב-1976 (ומשום מה אינו נידון בהרחבה בספרו של שמיר), נועד בין היתר לענות בדיוק על שאלה זאת, ולכן מכנים אותו בחוגי המתמחים במשפט חוקתי "חוק דיין". בין שורותיו של החוק לא קשה לזהות הערכה הפוכה לחלוטין מזו שמציג שמיר, של התנהגות שר הביטחון ב-1973.⁴

לעניות דעתי, לא פחות בעייתית ברמה של יישום אסטרטגי הייתה התנהגותו הבלתי עקבית של דיין, ונטייתו לשנות את דעתו לאחר שמסר החלטות לדרגי הביצוע שמתחתיו – התנהלות ששמיר מסנגר עליה באמצעות ציטוט אמרתו של דיין: "רק חמור אינו משנה דעתו". גם אם אפשר להסביר באמצעות תירוץ זה מקרה בודד, הוא בוודאי אינו מספק כאשר מדובר בתופעה חוזרת (ספרתי לא פחות מתריסר מקרים ששמיר מציין בהם כי דיין "זגזג", וכפי שנראה להלן יש יסוד להנחה שהיו עוד). ייתכן שאפשר להעלות השערות אחרות: אולי מדובר באדם שלא חשב עד הסוף לפני שנתן הוראות/המלצות? לחילופין, אולי הקדיש מחשבה לעניין אך לא היה בטוח בצדקת דרכו. כך או כך, קשה לראות כאן עדות לכישרון אסטרטגי. אולי אפילו להיפך.

השאלה הנוספת היא לפי אלו אמות מידה ניתן להעריך תפקודו של דיין כאסטרטג? שאלת אמות המידה הרלוונטיות להערכת תפקודו כאסטרטג מתעוררת בפרקי הספר המתארים את שנות כהונתו כשר הביטחון וכשר החוץ. בכל אחד מהם נדרש מענה לשאלות כגון: האם דעותיו של דיין שיקפו מודעות לאופקים שאינם רק טקטיים ומידיים? באיזו מידה היו דעות אלה שונות מאלה שביטאו עמיתיו בממשלה?

מכל הסוגיות שבנוגע אליהן שאלות אלה רלוונטיות (למשל הצעת דיין לנסיגה ישראלית מוגבלת משפת תעלת סואץ לפני פרוץ מלחמת יום הכיפורים, ותרומתו לגיבוש הסכמי קמפ דייוויד), אחת המעניינות ביותר היא מדיניותו כלפי יהודה, שומרון ועזה, בשנים הראשונות שלאחר כיבוש שטחים אלה על ידי צה"ל ב-1967. הסיבה היא כי בתקופה זאת נהנה דיין משלשה יתרונות ייחודיים שערכם לא יסולא בפז. האחד – מעמד ציבורי כבעל סמכות אולטימטיבית וחסרת תחליף בענייני בטחון; השני – מעמד חוקי כמושל בלעדי של השטחים, הרשאי (עדיין) להתנהג בהם כאוות נפשו ללא התערבות הכנסת או בית המשפט העליון; השלישי – היות העולם הערבי, ותושבי השטחים שטרם התאושו ממהירות הבזק של הכיבוש הישראלי, המום.

הודות למשולש נדיר זה, נפלה בחלקו של דיין הזדמנות חד פעמית, אם כי זמנית, לגבש אסטרטגיה לאומית קוהרנטית וקונסיסטנטית בנוגע לשטחים, ובהתאם לה לנקוט בצעדים שיעצבו את עתידם.

⁴ דיון מורחב בתוך: עמיחי כהן, סטיוארט כהן, יורים ושופטים: ביטחון ומשפט בישראל. תל-אביב: ידיעות ספרים, 2014, עמ' 104-92.

אם לשפוט לפי המתואר על ידי שמיר (עמ' 316-353), ההערכה המתבקשת היא כי דיין בזבז הזדמנות זאת בגדול. במקום לנסות להידרש לשורש הבעיה האסטרטגית הצפויה להיווצר בשל השלטון הישראלי על תושבי השטחים (שמספרם, כולל בעזה, לפי המפקד שערך צה"ל ב-1967 הגיע באותה שנה לכמיליון נפש), הוא עסק בנושאים שבהשוואה לגודל משימה זאת היו טקטיים ומשניים: שמירה על "גשרים פתוחים" בין הגדה המערבית לממלכת ירדן, אי התערבות (עד כמה שאפשר) בעניינים הפנימיים של הפלסטינים ומניעת חדירת טרוריסטים למיניהם דרך הערבה.

בהגינות ראויה לשבח, מפרט שמיר (למשל עמ' 337) חלק מהביקורת שנמתחה – כבר ב-1968 – נגד גישתו ההססנית בנוגע לשטחים, כולל סלחנותו כלפי הניסיונות הראשונים להקים בהם התנחלויות יהודיות (למשל בחברון). הרושם שנוצר מקריאת קטעים אלה בספר הוא שדיין האמין (או שמא רק קיווה?) כי פירורים כלכליים יספיקו לשמש מחסום בפני התעוררותן של שאיפות לאומיות מצד הפלסטינים, וכי אפשר להסתפק בחלוקה "פונקציונלית" של ניהול ענייני השטחים בין שלטונות הכיבוש הישראלי למשתפי פעולה מקרב התושבים, להם תוענק "אוטונומיה". אולי כך נולדה הקונספציה כי ניתן "לנהל" מהיד אל הפה את הסוגיה הפלסטינית, ואין צורך לחפש חלופה אפשרית יסודית יותר - קונספציה שהתמוטטה כבר ב-1987, ושאת פירותיה המרים אוכלים כולנו עד היום.

חלופה אפשרית, דרסטית למדי, אכן הוצעה כבר ביולי 1967 בתוכנית שהגיש יגאל אלון לממשלה תחת הכותרת "עתיד השטחים המשוחררים בארץ-ישראל המערבית, ודרכי הטיפול בבעיית הפליטים הערביים". שמיר כמובן מזכיר נייר עמדה זה, שאת תוכנו הוא מתמצת. אולם במקום לפרט התייחסותו של דיין ליתרונותיו ומגרעותיו האפשריים, הוא מקמץ במידע ומסתפק בהערה הכמעט אגבית (המיוחסת להיסטוריון יואב גלבר) כי: "דיין למעשה לא התנגד לתוכנית אלון, אלא רק העריך שהתוכנית אינה מעשית ושאינן סיכוי שתתקבל על ידי הירדנים והפלסטינים" (עמ' 339). לדעת כותב שורות אלה, שמיר מוותר בכך על הזדמנות להשוות, ולו בקצרה, בין גישותיהם של דיין ואלון לנושא ולהשיג פרספקטיבה רחבה יותר על מעמדו של דיין כאסטרטג.

ככלל, דיון משווה בין דיין ואלון היה יכול להיות רלוונטי לספר – וגם מרתק. לסיפור היחסים ביניהם קיימים רבדים מעניינים יותר מהיותם "יריבים פוליטיים" כתיאורו של שמיר - בפרט בהבנתם את האסטרטגיה כדיסציפלינה מדעית. בשונה מדיין, שגילה חוסר סבלנות ללימודים תיאורטיים ומעולם לא סיים את לימודיו לתואר ראשון באוניברסיטה העברית, אלון נמשך מאוד להגות צבאית ואסטרטגית ובילה שתי תקופות ממושכות באוניברסיטת אוקספורד בה הצטיין בנושא. לפני מלחמת ששת הימים חיבר את **מסך של חול**, מסה הראויה להיחשב כתיאור המגובש ביותר של התורה הצבאית הישראלית והקשרה האסטרטגי באותה תקופה. לאחר 1967 פרסם מהדורה שנייה של ספר זה, ונוסף על תוכניתו, שהוזכרה לעיל, חיבורים נוספים ובהם: **בחתיירה לשלום** (שפורסם ב-1989 לאחר מותו). קובץ נוסף של מאמריו ונאומיו של אלון, שפורסם לאחר מותו, **בתחבולות מלחמה: סוגיות בענייני בטחון** (1990), מציג משנה סדורה ומגובשת במיוחד של התייחסותו הן לסוגיות טקטיות (פריסת כוחות צה"ל), והן לסוגיות אסטרטגיות (מדיניות הגרעין של ישראל). משנה זו לא הייתה מנותקת מעולם המעשה. מלבד היותו בעל עבר צבאי מפואר, כמפקד הפלמ"ח וכאלוף בצה"ל

במלחמת העצמאות, כיהן אלון כשר בממשלות ישראל במשך 17 שנים, מהן תשע שנים כסגן ראש הממשלה ושלוש כשר החוץ. אבל שמיר משאיר לאחרים לנצל את ההזדמנות להשתמש בעמדותיו האסטרטגיות של אלון כמדד השוואתי, שבעזרתו אפשר להגיע להערכה משכנעת של אלה של דיין.

האם כל הנושאים הרלוונטיים זוכים להתייחסות? העדרם של נושאים מספר מן הדיון בספר משאיר "טעם של עוד". הראשון, כרונולוגית, הוא ההתקפה של מטוסים ישראלים על ספינת חיל הים האמריקנית "ליברטי" ביומה הרביעי של מלחמת ששת הימים. אין לבוא בטענות לדיין עצמו על שלא הזכיר אירוע זה באוטוביוגרפיה שלו **אבני דרך** שראתה אור ב-1976, בתקופה בה היו יחסי ישראל-ארצות הברית מורכבים. אולם מדוע לא מוקדשת בספר שלפנינו אף לא שורה אחת לאירוע שתוצאותיו (34 אנשי צוות אמריקנים נהרגו, ו-171 נפצעו קשה) היו יכולות להיות הרסניות מבחינה אסטרטגית ואשר תיאר חוקר אחר כ"אחד הפרקים הכואבים ביותר בתולדות היחסים בין ארצות הברית למדינת ישראל"⁵? האם דיין לא היה מודע להתקפה (אפשרות שאינה מתקבלת על הדעת)? האם הוא לא לקח חלק בעיצוב התירוצים שהוגשו לאנשי הממשל הזועמים בארצות הברית?

נושא נוסף שאינו עולה במחקר זה, הפעם בהקשר של מלחמת יום הכיפורים, הוא בהירות (או אי בהירות) הנחייטו של דיין בנוגע להחלטת חיילי מוצב "המזח" ליד תעלת סואץ להיכנע – החלטה אסטרטגית תקדימית ובעלת חשיבות סמלית רבה. אפשרות הכניעה נידונה בינו ובין הרמטכ"ל כבר ב-10 באוקטובר, וככל הנראה ב-12 בחודש נתן שר הביטחון אישור מעורפל (כה מעורפל שאיש לא ידע אם מדובר בהיתר או בפקודה)⁶ להסדיר כניעה מסודרת באמצעות הצלב האדום. בבוקר 13 באוקטובר התקבלה במכשיר הקשר של המוצב ההודעה הבאה בשם שר הביטחון. "אני משנה את הפקודה הקודמת שלי [...] אינך חייב להיכנע. זה נתון לשיקול דעתך. אני חוזר, אתה רשאי להחליט"⁷. השאלה בנוגע לאחריותו של דיין – לא רק "המיניסטרילית" אלא גם האנושית – לשבויים, לא הסתיימה כאן ואכן, כפי שמדגיש שמיר, בתום הקרבות התאמץ להחזיר את שבויי צה"ל הביתה מוקדם ככל האפשר (עמ' 542). אולם אין התייחסות לשאלה האם דיין, מתוקף תפקידו כשר ביטחון, התערב לאחר שובם בתהליכים המשפילים של החקירות שהשבויים נאלצו לעבור על ידי גורמים ישראלים?⁸

הנושא השלישי, ואולי החשוב מכול מבחינת זכותו של דיין להיחשב כאסטרטג, שבנוגע אליו הקורא רשאי לבקש הרחבה, הוא בעיית היחסים המתוחים שהתגלעו מעת לעת בין דיין לעמיתיו השרים. הסוגיה רלוונטית לנושא הספר מאחר שאחת התכונות הדרושות מן האחראי לביטחון הלאומי במדינה דמוקרטית היא היכולת לנטוע בקרב עמיתיו את האמון, כי מעשיו נועדים לשרת את

⁵ מיכאל אורן, "ההתקפה על 'ליברטי': סגירת תיק", **תכלת** 9 (2000), עמ' 100.

⁶ ראו הביקורת על כך שכתב אלוף (מיל.) עמנואל סקל בתוך Major-General (ret.) Emanuel Sakal, *Soldier in the Sinai*, University Press of Kentucky 2014, pp. 174-176. הדיון במטכ"ל ראו: שמעון גולן, **מלחמת יום הכיפורים. קבלת החלטות בפקוד העליון במלחמת יום הכיפורים**. תל אביב, משרד הביטחון, 2013, עמ' 830.

⁷ הקלטת רשת הקשר שודרה ב"חדשות חמש עם רפי רשף", ערוץ 10, 18 בפברואר 2008.

⁸ על כך ראו: דליה גבריאלי-נורי, "שבויים בתרבות הישראלית, 1948-2008", **פוליטיקה** 18, 2008, במיוחד עמ' 180-183 וכן גדעון אביטל-אפשטיין, **1973: הקרב על הזיכרון**. תל אביב, שוקן 2013, עמ' 356-364.

האינטרס האסטרטגי הלאומי ולא תכלית אישית כלשהי. לפי אליוט כהן, אברהם לינקולן ווינסטון צ'רצ'יל הצטיינו מבחינה זאת.⁹ מעל דיון, לעומת זאת, ריחפה אווירה של "כבדהו וחשדהו", ומעודויות רבות נראה כי עמיתיו לא נתנו בו אומן מוחלט. זאת לא רק אחרי 1973, כאשר היה, כלשונו של שמיר, "האל שהכזיב" וכן לאחר הבחירות של 1977 כאשר, בציניות עוצרת נשימה, נטש את ספינתה הטובעת של מפלגת העבודה והצטרף לממשלת בגין.¹⁰ לדעת אניטה שפירא, חוסר היכולת של דיון לתקשר עם הסובבים אותו ולעורר אצלם אמפטיה (גם כאן מעניינת ההשוואה עם אלון) היה ידוע כבר בצעירותו.¹¹ כמו כן, באוטוביוגרפיה שפרסמה ב-1975 העידה גולדה מאיר כי "אחד הדברים שעליהם גאוותי יותר מכל הוא שבמשך יותר מחמש שנים [1969-1974] החזקתי ממשלה שכללה לא רק את דיון, אלא גם כמה אישים שסלדו ממנו ונטרו לו טינה".¹²

בידינו עדות, ששמיר אינו מביא, שכבר בתחילת יוני 1967, מיד עם מינויו של דיון לתפקיד שר הביטחון ועוד לפני פרוץ מלחמת ששת הימים, החתים אותו לוי אשכול על מסמך שניסח יגאל ידן ובו פירוט הסמכויות השמורות לראש הממשלה בענייני ביטחון. בניגוד להשערותיו של חוקר מדיניות הגרעין הישראלי, אבנר כהן, מסמך זה לא התייחס כלל לשליטה בארסנל הגרעיני של ישראל. עניין שתי פסקאותיו היו בפעולות הקונוונציונליות ששר הביטחון החדש "לא ינקוט ללא אישורו של ראש הממשלה".¹³ חבל ששמיר לא יכול היה לחלוק איתנו את דעתו בנוגע למשמעות מסמך זה. בטוחני שהיינו יוצאים נשכרים מתובנותיו.

לא ניתן לסיים סקירה זאת בלי להתייחס לרמת הפקת הספר. לעומת שמיר, שללא כל ספק השקיע בחיבור מאמץ רב, נראה שהמו"ל טיפל בו ברשלנות כמעט פושעת. נכון, הוא סיפק לעטיפת הכרך תמונה אטרקטיבית של דיון (במדי צבא) אך החסיר ממנו שניים מן הכלים המקובלים – והחיוניים ביותר – במחקר מדעי. האחד הוא מפתח ראוי לשמו. המפתח המצורף לספר דל עד כדי גיחוך. הערכים בו מהווים לא יותר מאשר רשימה שמית כה חלקית, שהיא אפילו לא כוללת ערך על משה דיון עצמו וליד אף אחד מן השמות שכן מוזכרים אין פירוט של נושאי משנה. הקורא המחפש התייחסות ספציפית לנושא כגון יחסה של גולדה מאיר לדיון (עליו שמיר כותב לא מעט) לא יוכל איפה לבוא על סיפוקו, אלא אם כן יטרח לדפדף במה שנראים הפרקים הרלוונטיים.

גרוע מכך הוא היעדרה של ביבליוגרפיה בסוף הספר, חלק אינטגרלי וחשוב ביותר מכל חיבור רציני. מתבקשת במיוחד היא, קודם כול, רשימה מפורטת של חיבורי דיון בעניינים אסטרטגיים וצבאיים – לא רק הספרים הידועים אלא אף מאמרים שהופיעו מדי פעם תחת שמו בכתבי עת ובעיתונים.

⁹ כהן, הפיקוד העליון.

¹⁰ גם בנושא זה מאמץ שמיר את התפקיד של מליץ יושר וטוען כי מניעיו של דיון נבעו מתחושתו כי ניתן להגיע להסדר שלום עם מצרים (עמ' 552-553). האם פירוש הדבר כי הוא העריך כי בלעדיו הסדר זה אינו אפשרי?

¹¹ "דיון בנה את סמכותו על-אף אי התייחסות לאנשים, ואילו אלון בנה את סמכותו על מערכת של קשרי אהבה עם הסובבים אותו." אניטה שפירא, יגאל אלון: אביב חלדו: ביוגרפיה. בני ברק, הקיבוץ המאוחד תשס"ד, עמ' 144

¹² Golda Meir, *My Life*, Jerusalem, Steimatzky, 1975, pp. 379-380.

¹³ ..ארנון למפרום וחגי צורף (עורכים), לוי אשכול- ראש הממשלה השלישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1969-1895). הוצ' ארכיון המדינה, 2002, עמ' 555. השערותיו הבלתי מבוססות של כהן בתוך:

Avner Cohen, *The Worst-kept Secret: Israel's Bargain with the Bomb*. New York: Columbia UP, 2010, pp. 96 and 290, n. 60.

יתרה מזו, וכפי שכבר הוזכר, שמיר מתייחס לספרות משנית רחבה ביותר, וחבל שהמו"ל לא סיפק לנו – כמקובל – רשימה מקובצת של החומר עליו המחבר מסתמך. נוסף על הערכה הבסיסית, רשימה מקובלת כזאת הייתה מקילה על פענוח הערות הרגל הרבות שבספר שבצורתן הנוכחית עשויות לבלבל. כך כדוגמה אחת, בעמודים 442-443 מציין שמיר חמישה חיבורים שונים פרי עטו של אורי בריוסף (המתמחה באספקטים שונים של תקופת מלחמת יום הכיפורים). שתיים מן ההערות מציינות את המקור בצורה קונוונציונלית מועילה: "בריוסף, הצופה שנרדם, עמ' 167" (הע' 35) ו"בריוסף, המלאך, עמ' 190" (הע' 36). אולם דרושות תכונות של קורא שקדן במיוחד ובעל זיכרון מופלא להתמצא בשלושת ההערות הנוותרות, בהן לא נרמז כותרת החיבור: "בריוסף, 2017, עמ' 905" (הע' 34), "בריוסף 2011, עמ' 191" (הע' 38) ו"בריוסף, 2013, עמ' 170" (הע' 39). יש להניח כי נוכח מידע לקוי זה רוב הקוראים יתייאשו לגמרי; אפילו המסורים ביותר ירגישו מתוסכלים.

לא זה היחס של הוצאה רצינית למחבר רציני ברמתו של איתן שמיר, ולא לספר שכתב.

תגובת הוצאת "מערכות" לסיפא של מאמר הביקורת, הנוגע לעניינים הטכניים של הוצאת הספר לאור: "אנו מברכים על מאמר הביקורת של פרופ' סטיוארט כהן ועל השיח עם פרופ' איתן שמיר, אך לא נוכל להתעלם לביקורת על ההיבטים הקשורים בהוצאה לאור של הספר "משה דיין-התפתחותו של אסטרטג".

ראשית, בנוגע לכריכה – 'מערכות' היא הוצאת הספרים של צה"ל (ויחד עימה שותפים בהוצאה לאור של ספר זה ההוצאה לאור של משרד הביטחון והוצאת מודן). הספר עוסק בפן האסטרטגי של משה דיין ולכן ההערה אינה מובנת-מדוע לא להציג תמונה שלו במדי צבא?

שנית, בתקופה האחרונה (זה יותר מעשור) משתדלות הוצאות ספרים – פרזזה, עיון ואקדמיה כאחד – שלא להוציא ספרים עבי כרס. השתנות הדורות הביאה את ההוצאות השונות למצוא דרכים שונות להנגיש את הספרים לקוראים, שלמרבה הצער הולכים ומתמעטים. כאשר מדובר בספר שכל כולו מונגש בתצורה דיגיטלית – אזי אין מגבלת עמודים, שהרי הקורא יכול בלחיצת עכבר לעבור ביניהם. כאשר מדובר בספר מודפס, נוספים גם שיקולי הגשה לקוראים ואף עלויות הדפסה. הוצאות בארץ ובעולם משתדלות כמה שיותר להגביל את מספרי העמודים של הספרים שהן מוציאות. נדיר בימינו למצוא ספרים בעובי של ספר כמו זה (שאף אורכו הנוכחי היה נתון במחלוקת בין הגורמים השונים שהוציאו אותו לאור), ועדיין, היה חשוב לנו שלא לוותר על תוכנו.

אחת הדרכים המקובלות, והיא נהוגה זה שנים רבות בהוצאות הספרים – בין אם פופולריות או אקדמיות – היא להמיר את עמודי הביבליוגרפיה "המנפחים" את הספר, ולהסתפק במראי מקום ובהערות שוליים מתחת לעמודים עצמם. כמו כן, הוצאות רבות מצאו כי הדבר גם עוזר למצוא את מראה המקום בהקשר המתאים לו, ולא כבלוק בסיום הספר.

אילו פעלנו לפי שיטתו של פרופ' כהן, והיינו מוסיפים עמודי ביבליוגרפיה, מאמרים וספרים נוספים של דיין וכדומה – היה הספר מגיע ל-800 עמודים ויותר. בסופו של יום, מטרתה של כל הוצאה ושל כל כותב היא אחת – שיקראו את הספר. איננו חושבים שפגמנו בספר בתהליך זה עם קיצורים

הכרחיים אלה, מה גם שנסמכנו על הוצאות ספרים גדולות ומכובדות שעושות כך מזה שנים רבות, ונמשיך לסמוך ידינו עליהן,

על כן אנו חושבים שטענותיו של פרופ' כהן בנוגע להליך הפקת הספר שייכות לעידן אחר ופשוט אינן רלוונטיות לימים אלה. כמובן שאנו שלמים עם התוצאה הסופית".

מענה לסטיוארט כהן, על ביקורת הספר איתן שמיר, משה דיין: התפתחותו של אסטרטג, מערכות ומודן, ברשמן, 2023.

איתן שמיר

אוניברסיטת בר אילן

ראשית ברצוני להודות לסטיוארט כהן על הזמן שהקדיש לקריאת ספרי על 640 עמודיו, והמאמץ שהשקיע בכתיבת הביקורת עליו. כהן הוא מלומד מהסוג הישן במובן הטוב של המילה, תלמיד ומומחה בתחומים רבים של היסטוריה דיפלומטית, תפיסת המלחמה ביהדות ובהלכה, משפט וחוק בין-לאומי ודיני מלחמה ויחסי צבא חברה. מעטים בארץ יכולים להציג מומחיות על פני יריעה כל כך רחבה של תחומי ידע.

כהן הוא גם תוצר מובהק של הליברליזם הקלסי האירופי, והאמונה בתפקידם של המוסדות הדמוקרטיים השונים והחוק. לדידו, ההיצמדות למוסדות ולחוק יבטיחו תפקוד נכון והסדרה של הכאוס בחיים הלאומיים והבין-לאומיים. תפיסת עולם זו באה גם לידי ביטוי בביקורת שכתב, ולכן לא הייתי לגמרי מופתע כאשר התקשה לקבל את הטיעונים בספר בזכות יכולותיו האסטרטגיות של דיין, דמות שפועלו אתגר לא אחת תפיסה זו. הביקורת של כהן גם מבטאת עמדה די קונצנזואלית בקרב חוקרים רבים ובקרב ציבורים נרחבים בחברה הישראלית. דיין הפך לדמות שלילית, כמעט שנואה, הן על ידי הימין והן על ידי השמאל, כאשר כל צד רואה בו את המקור לרבות מצרותיה של המדינה עד היום. יש קושי רב להרבה מהאנשים שגיבשו את עמדתם בנוגע לדיין והסוגיות הקשורות בו במשך שנים רבות להיפתח לשינוי עמדה, גם כאשר מוצגים בפניהם עדויות היסטוריות חדשות השופכות אור אחר על חלק מהאירועים שבהם שיחק תפקיד מרכזי ואת חלקם אף עיצב.

הספר על דיין עוסק ישירות בנושאים המהותיים ביותר הנוגעים לקיומה של ישראל כיום, ובצמתים מרכזיים של ההיסטוריה הישראלית בארבעת העשורים הראשונים לקיומה, כמו: היציאה למלחמה והמו"מ לשלום; היחסים עם הפלסטינים; מקומו של צה"ל בחברה הישראלית; ישראל והמעצמות. אין ציפייה שספר אחד יהפוך את השקפת עולמו של חוקר ותיק כמו כהן בסוגיות אלה, אבל הייתה לי ציפייה מסוימת למספר סדקים או סימני שאלה שיצוצו. בהעדרם עלתה בי, יש להודות, אכזבה מסוימת. בפעם המי יודע כמה למדתי שגם המלומדים הגדולים ביותר, הרי משעה שדעתם התגבשה – היא נהפכת לשריון בלתי חדיר.

אינני מגיע מתחום של לימודי ההיסטוריה הישראלית, ואני למעשה "אורח" בתחום זה. במהלך המחקר לספר הייתי צריך ללמוד פרקים היסטוריים שלמים יחד עם הוויכוחים ההיסטוריוגרפים הקשורים בהם כסטודנט שנה ראשונה. אולם דווקא משום כך סברתי שיש לי יתרון מסוים, בעובדה שאני משתמש "בפנס" של התחום שאני מגיע ממנו – תחום לימודי הביטחון ואסטרטגיה – והשימוש בו מאפשר לי להשתחרר מאותם "מכשולים", חלקם קשורים בפוליטיקה של התקופה.

הקפדתי להציג ויכוחים אלה בספר בפני הקורא, אך לא הייתי מחויב לאף אסכולה והייתי חופשי לגבש את דעתי במהלך הכתיבה והמחקר.

המסע לכתובת הספר התעורר אצלי בעקבות סמינר בין-לאומי שהוזמנתי אליו בנושא "מפקדי צבא שכתבו הגות צבאית בנושא אנטי חתרנות". כל משתתף התבקש להביא דוגמה של מפקד כזה ממדינתו; בחיפושיו אחר דוגמה ישראלית נתקלתי ב"יומן וייטנאם" של דיין, והופתעתי לגלות רעיונות מקוריים חדים ומעניינים בנושא המערכה במדינה שבה שהה דיין ב-1966. דבר הוביל לדבר, והתחלתי לחקור את דמותו ופועלו, שזוכה להערצה רבה בחו"ל בקרב מומחי צבא וביטחון. זאת בניגוד גמור לתדמיתו הציבורית בארץ. הסרט העלילתי "גולדה" בהפקה הבין-לאומית שיצא ב-2023 הביא לידי ביטוי תחושות אלה, כאשר בחר להציג את דיין כדמות מגוחכת ונלעגת במהלך מלחמת יום הכיפורים.

כפי שכתבתי בספר, שני הימים הראשונים במלחמה היו נקודת השפל בקריירה של דיין, אבל הוא היה רחוק מאוד מהדמות הנלעגת שהוצגה בסרט. מחיקת היותו אחת הדמויות המשמעותיות בהיסטוריה הישראלית התחוורה לי כאשר שאלתי סטודנטים שלי לתואר ראשון מה הם יודעים על דיין – וידעוניהם הסתכמו בדרך כלל באמירות שנגעו לעובדה שגנב ארכאולוגיה או הטריד נשים. היו מהם שידעו גם להגיד שהיה אחראי לכישלון מלחמת יום הכיפורים. לא יותר. ככל שהתקדמתי במחקר ונחשפתי בעיקר לחומרים חדשים מהעשור האחרון, בין אם ראשוניים ובין אם מחקרים חדשים שנכתבו בעשור האחרון, התפתחה אצלי ההבנה עד כמה מעוותת הפכה להיות התפיסה של דיין בקרב ציבורים נרחבים בישראל. לצערי כהן, אל אף למדנותו, מבטא את אותה הסלידה לדמותו של דיין ממנה לא הצליח להשתחרר גם לאחר קריאת הספר.

הביקורת של כהן נפתחת בטענה תמוהה לדעתי. הוא מצטט חוקר בריטי ידוע שכתב כי: "אסטרטגיה הוא מונח חמקמק – עד כדי שיש המפקפקים בהנחה שניתן לעצב תוכנית-אב מדינית-צבאית קוהרנטית ולהוציאה לפועל, בפרט בסביבת מלחמה רוויה באי-ודאות"¹. כהן כותב, משום מה, שאיני שותף לדעה זאת. אולם דווקא מהסיבה שאסטרטגיה הוא מונח כה חמקמק ורב פנים הקדשתי פרק שלם שמוקדש לסיקור של מקורות המושג, הפרשנויות השונות שניתנו לו בתקופות שונות ובתחומים שונים והשימוש שאני עושה במונח בספר. הסברתי גם שצודק בטס (אותו מצטט כהן) בטענתו שיש קושי רב לעצב תוכנית אב מקיפה ולהוציאה לפועל, בתנאים שבהם יש יריב שמטרתו להכשיל את תוכניתך (ההבדל העיקרי בין אסטרטגיה לתוכנית), והניסיון לאלץ את המציאות להתנהג על פי התוכנית נידון מראש לכישלון. הסברתי גם שדיין תואם מצביאים ומדינאים שהבינו זאת היטב והיו מסוגלים לגלות גמישות רבה והתאמה, כמו גם ניצול הזדמנויות מול מציאות אסטרטגית לא ודאית ומשתנה תדיר. עושה רושם שאת כל זה כהן החמיץ, והדבר מסביר כמה מטענותיו בהמשך.

¹ Richard K. Betts, "Is Strategy an Illusion?", *International Security* 25/2 (2000), pp. 5-50.

טענתו המרכזית של כהן היא שדיין כלל איננו ראוי לתואר אסטרטג. הוא מסביר שהגיע לפסיקתו זו לאחר שהתייחס לשלוש שאלות מרכזיות שאותם בחן לנוכח קריאת הספר: האם דיין, בשיא הקריירה הפוליטית שלו, כיבד את ההבדל בין מצביא ושר ביטחון? האם עמד במלוא אמות המידה הדרושות להערכת מעמדו כאסטרטג? האם נידונו כל הנושאים הרלוונטיים להערכה זאת?

כאשר קראתי את השאלות עברה בראשי תמיהה בנוגע לבחירתן, שהרי היה אפשר להציב שאלות רלוונטיות הרבה יותר שבוחנות את דיין כאסטרטג. בעוד השאלה השנייה היא אכן מרכזית, הרי שהשאלות הראשונה והשלישית העלו אצלי סימני שאלה. כאשר קראתי את התשובות של כהן לשאלות אלה נזכרתי במה שאמר לי פעם מפקד שעבדתי לצידו על פקוד מסוים. ספק ברצינות ספק בצחוק העיר על אותו הפקוד שהוא "יודע היטב להפריד בין טפל לעיקר, ואז להתמקד בטפל". כך חשתי כשסיימתי לקרוא את שלל הטענות של כהן, שבו הוא מסביר מדוע דיין איננו ראוי לתואר "אסטרטג". לטענתי התשובות של כהן אינן רלוונטיות לבחינת מעמדו של דיין כאסטרטג מצליח, ומסקנותיו שגויות.

השאלה הראשונה הייתה האם דיין, בשיא הקריירה הפוליטית שלו, כיבד את ההבדל בין מצביא ושר ביטחון? טענתו העיקרית של כהן נגד דיין היא על ש"התרוצץ בין החזיתות" ונתן "עצות מינסטריאליות" במלחמת יום הכיפורים. כך בגד בתפקידו, אליבא דכהן, גם כי לא היה יכול היה לחשוב ולקבל החלטות בשקט שמספקת מפקדה ראשית בתל אביב, וגם במעשה זה חתך/עקף את שרשרת הפיקוד הצבאית (טענה זו משתמעת אף על פי שכהן לא כותב אותה במפורש). יש לכהן טענות נוספות, למשל שאין זה דבר טוב למנות שר ביטחון שהיה גנרל (כלומר מלכתחילה דיין לא היה צריך להתמנות לשר ביטחון בשל הרקע הצבאי שלו), וכן טענה כללית בנוגע לטשטוש הגבולות המדיני והצבאי. הטענה הכללית של כהן כלפי דיין – שלא התעלה לחשיבה ברמה הביטחונית מדינית כשר ביטחון – תמוהה ביותר בעיניי.

בפרק המבוא (עמ' 24) מפורטות השאלות המרכזיות שבהם דן הדרג המדיני-ביטחוני, ובראשם שר הביטחון. בין השאר הן כוללות: מול מי תתנהל המלחמה? מהן מטרותיה? מהו היקף המשאבים הנחוץ לניהולה? מהו העיתוי הנכון לפתיחתה ולסיומה? מהם האילוצים המדיניים אותם יש לנהל? כשר ביטחון הוביל דיין את מלחמת ששת הימים; את הממשל הצבאי בשטחים; את המלחמה בטרור מירדן; ואת מלחמות ההתשה ויום הכיפורים. בכל אותן המלחמות היה זה דיין שעסק והחליט בשאלות המרכזיות הללו. על הדומיננטיות שלו במלחמת ששת הימים בסוגיות הללו אפשר להתרשם גם בספרו האחרון של שמעון גולן על קבלת החלטות בפיקוד העליון, בפרק המוקדש לששת הימים.² אפשר להצביע על עשרות החלטות של דיין שעוסקות בסוגיות הליבה של הדרג המדיני בזמן מלחמה: עיתוי היציאה למתקפה המקדימה ערב ששת הימים; ההתמקדות באויב המצרי והניסיון למניעת פתיחתה של חזיתות נוספות, באמצעות הימנעות מכיבוש רצועת עזה והגעה

² שמעון גולן, שיקולים והחלטות בפיקוד העליון, מודן – מערכות, בן-שמן, 2022, פרק 6, עמ' 114-127.

לתעלה; ההנחיות להימנע מפגיעה בקודשי האסלאם; החשש ממעורבות סובייטית. כל אלה מצביעים על חשיבה מדינית, לעיתים מקורית ומרחיקת ראות.

לא במקרה כתב בהקדמה לספר אדוארד לוטוואק, מחברם של כמה מספרי האסטרטגיה החשובים ביותר, על דיין שניחן "חשיבה אסטרטגית עמוקה" (עמ' 8). מי שקורא את ההחלטות של דיין במלחמת ההתשה וביום הכיפורים מוצא דפוס דומה. כהן, כמו רבים אחרים ממבקרו של דיין, בוחר להתעלם מכל הישגיו של ולהתמקד במלחמת יום הכיפורים – ללא ספק הנקודה הנמוכה ביותר בקריירה של דיין. למה הדבר דומה? לחוקר של דמותו של נפוליון שיתמקד בקרב ווטרו, וממנו יסיק שנפוליון היה מצביא כושל. אולם גם במלחמת יום הכיפורים התמונה מורכבת יותר מכפי שנהוג להציגה בדרך כלל.

על האמונה של דיין כי מנהיג נדרש להיות קרוב לאירועים ולנסות לחוש ולראות את הדברים מקרוב דנתי בהרחבה בספר. לנוהג זה יתרונות רבים אבל גם כמה חסרונות, וכמו במקרים רבים אחרים של סוגיות עקרוניות השאלה היא מינון, עיתוי ואיזון. במלחמת יום הכיפורים הרבה דיין לצאת לחזית, בעיקר הדרומית, שם הרבה לשהות בפיקוד דרום ובעיקר שהה עם שני מפקדי אוגדות השריון – ברן ושרון. במהלך שהייתו אכן לא התאפק, ומדי פעם חיווה דעתו בנוגע לנושאים טקטיים שעל הפרק, אולם סייג את אמירותיו בדרך שהן אינן פקודות אלא "עצות מיניסטריליות" (עמ' 538–540). שרון וברן מעולם לא התלוננו על ההתערבויות של דיין, ולא ראו בהן גורם מפריע. ההפך, ברן כתב שנהנה מביקוריו של שר הביטחון במפקדתו, שהעלו את המורל. דיין הקפיד לעדכן את דדו ובר לב, והדגיש שאמירותיו אינן מחייבות.

חשובה יותר השאלה אם ביקורים אלה גרמו לדיין "לנטוש" את משמרתו כמי שאמור לנהל את המלחמה מבחינה מדינית, כפי שטוען כהן. והתשובה היא לחלוטין לא. בניגוד לדימוי ולמה שנכתב בספרים על המלחמה, דיין לא נעלם אלא היה מעורב בכל ההחלטות הביטחוניות-מדיניות הקריטיות במהלך המלחמה, ולעיתים רבות היה הדמות החשובה ביותר בהחלטות אלה: התמקדות בסוריה תחילה (יחד עם דדו); מיקוד בהשגת הסיוע האמריקני (עם גולדה); ההחלטה על הצליחה (דיין היה הציר המרכזי בדיון זה); ההחלטה לקבל את ההצעה להפסקת אש לפני הצליחה כחלק מתכסיס מדיני (רעיון של דיין); וניהול הפסקת האש מול האמריקנים, כולל הפרתו לשם השלמת הכיתור על הארמיה השלישית. דיין היה הדמות המרכזית ביותר בחודשים שלאחר הפסקת האש, בניהול מו"מ קשה תחת חילופי אש ואיום מתמיד של חידוש הלחימה. מכל אלה כהן מתעלם, כמו רבים לפניו.

בחלק השני בסעיף זה מבקר כהן את "הזיגזוג" התכוף של דיין בהחלטות שונות שקיבל. כהן טוען שדיין הרבה לשנות דעתו, ומעלה השערה לחוסר העקביות של דיין שנעוץ אולי בשטחיות או נחפזות. דברים אלה מבטאים אולי את הפער הגדול ביותר בינינו בהבנה ופרשנות של דמותו של דיין. מה שכהן קורא לו זיגזוג הוא אולי הטענה המרכזית בספר. בפרק המבוא עסקתי בטבעה הלא ודאי של המציאות האסטרטגית. הצגתי תיאוריה אסטרטגית מהספרות שקרויה "אסטרטגיה מתהווה", המאתגרת את התפיסה הנוקשה והדומיננטית בספרות של תכנון אסטרטגי. הסברתי שדיין מתאים בדפוס התנהלותו לתפיסה של אסטרטגיה מתהווה. אמירתו של דיין "רק חמור אינו

משנה את דעתו" לא באה לתרץ שינוי דעה כזה או אחר – ההיפך הוא הנכון – היא מבטאת תפיסת עולם שלמה שבמרכזה עומד הרעיון שהמציאות האסטרטגית משתנה כל הזמן, ולכן החלטות שקיבלת בבוקר יכולות להיות לחלוטין לא רלוונטיות בערב.

זה איננו אומר שאין יעד ארוך טווח ומצפן אסטרטגי, ההיפך. אולם כל ניסיון לאלץ את המציאות על פי תוכנית שנקבעה מראש ולא עברה התאמות, לעיתים דרמטיות – סופה שתיכשל. כל ההחלטות של דיין שעברו שינוי חד, ואין המקום כאן מספיק לשלל הדוגמאות שבספר, מוסברות היטב על ידי שינוי חד שהתרחש בסביבה או בנתונים האסטרטגיים. היכולת של דיין לקרוא את השינויים, להבין את המציאות המשתנה בזמן ולעשות את ההתאמות הנדרשות – היו יתרונו הגדול כאסטרטג. רוב האנשים מבינים ויודעים להסביר שהמציאות משתנה כל הזמן, אבל מתקשים מסיבות שונות לעשות את ההתאמות הנדרשות בעיתוי הנכון. דיין ידע לתרגם את הרעיון לביצוע, לעולם לא התאהב בתוכניתו וידע לזרוק אותה ולהחליפה באחרת בהתאם לנסיבות החדשות שנוצרו. בכך, טענתי, דמה דיין לרמטכ"ל הפרוסי הגדול הלמוט פון מולטקה "הקשיש", שהוביל את הצבא הגרמני לניצחון בשלוש מלחמות ונהג לומר ש"אסטרטגיה הינה מערכת של הזדמנויות [...] היא ההתפתחות של הרעיון המקורי בהתאם לנסיבות המשתנות באופן קבוע".³

השאלה השנייה שמעלה כהן היא האם דיין ראוי לתואר אסטרטג? כלומר ברור שדיין עסק בתחום האסטרטגי כמצביא ומדינאי, אולם האם עשה זאת באופן מוצלח? ראשית, אין כמעט חולק על שדיין, כמו שורה ארוכה של מנהיגים ומצביאים מפורסמים וגדולים ממנו שפעלו במהלך עשורים והשפיעו על ההיסטוריה הלאומית והעולמית, עשה טעויות קשות במהלך הקריירה הארוכה שלו. כך גם אלכסנדר הגדול, לואי ה-14, נפוליון, צ'רצ'יל, אייזנהאואר, ג'יי-אף-קיי וקיסר ג'ורג'ר. על צ'רצ'יל אפשר למלא מדפים שלמים בביקורת על החלטות שקיבל, כולל החלטות שקיבל במלחמת העולם השנייה, שהייתה התקופה שבזכותה נחשב לגדול המנהיגים. אינני חושב שיש רבים שיטענו ברצינות שצ'רצ'יל איננו ראוי לתואר אסטרטג בשל כך. המשפט העממי טוען כי "מי שלא עושה לא טועה". עליו אוסיף כי מי שעושה הרבה – כנראה יטעה יותר, בעיקר בתחום האסטרטגי שהוא מורכב ורווי באי ודאות. הדרך הנכונה לשפוט מנהיג בסדר גודל כזה אם כן היא במבט כולל, שמביא בחשבון את סך פעילותו ותרומתו. את זאת כהן לא עושה.

במקום זאת הוא מתמקד בתקופה היסטורית מסוימת – ניהול השטחים על ידי דיין. בנקודה זאת נוטש כהן את הניתוח המקצועי, ושופט את דיין דרך הפריזמה והשקפתו הפוליטית שלו עצמו. הוא מפנה אצבע מאשימה כלפי דיין על שלא קידם פיתרון של היפרדות ומדינה פלסטינית. האם היה אפשר לקדם פיתרון כזה באווירה המדינית שבאה לידי ביטוי ב"שלושת הלאוים" של ועידת ח'רטום שלאחר מלחמת ששת הימים? דיין סבר שיש לישראל זכות היסטורית בשטחי יהודה ושומרון ואינטרס ביטחוני שמחייב את ישיבתה שם, נתונים שעדיין רלוונטיים היום. יש מהלכים שעשה דיין כדי לפייס את העולם האסלאמי כמו ההסדרים בהר הבית, שהימין הישראלי לא סלח לו עליהם.

³ Daniel J. Huges, (Ed. and Trans.), *Moltke on the Art of War: Selected Writings*, (Persidio, CA, 1993). P. 47.

מהלכים אחרים שעשה העלו נגדו ביקורת משמאל. כאשר האמין שיש הזדמנות להיפרדות מהפלסטינים בצמידות להסכם השלום עם מצרים – ניסה לממש זאת. בכל מקרה, הזווית הפוליטית של הביקורת ברורה ואין לה קשר ליכולתו האסטרטגית, גם לא בתחום האסטרטגיה הרבתי.

באותו הקשר מזכיר כהן את תוכניתו המדינית של יגאל אלון, עורך השוואה קצרה בינו לדיין ומסיק שהראשון הוא המדד להערכתו של דיין והיה נדרש לערוך השוואה כזאת. אני מודע לעמדה זאת, ובכוונת מכוון נמנעתי מלערוך השוואה כזאת שאיננה רלוונטית בעיניי. במהלך השנים הרבו תומכיו המאוכזבים של אלון, שמגיעות לו זכויות רבות, להשוותו לדיין. הדבר נעשה תמיד במטרה להוכיח את עדיפותו, וכדי להכות על חטא על שדיין, לדידם, גזל מאלון את הקריירה והתפקידים. אולם מדוע השוואה זו נחוצה כל כך? האין פעילותו של דיין, לטוב או לרע, עומדת בפני עצמה? יגאל אלון מפקד הפלמ"ח ניהל מערכות מבריקות כמפקד חזית במלחמת העצמאות, אולם מעולם לא היה רמטכ"ל. הוא שימש בתפקידי שר, אבל משקלו בצמתים המרכזיים של ארבעת העשורים הראשונים לקיום המדינה הייתה שולית, בוודאי ביחס להשפעה האדירה שהייתה לדיין. נכון שאלון השאיר כתבים ראויים אחריו, אולם פועלו לעומת זה של דיין מתגמד ובהשוואה מולו אינו יוצא טוב. אסטרטגיה ועולמו של האסטרטג היא עולם ההחלטה והביצוע, כפי שכתב פון מולטקה: "האסטרטגיה היא יותר מתחום ידע: היא העברה של ידע למרחב המעשי".⁴ העובדה שמישהו כותב על אסטרטגיה איננה הופכת אותו לאסטרטג, אלא להוגה אסטרטגי בלבד.

לבסוף, שואל כהן האם כל הנושאים הרלוונטיים זוכים להתייחסות בספר? עצם הבחירה לכתוב ספר המקיף את כל פועלו הביטחוני-מדיני העצום של דיין לאורך כל חייו מאלצת את הכותב להתמודד עם החלטות עריכתיות לא פשוטות, בכל הקשור מה להכליל ומה לא. זאת הזדמנות להודות להוצאות מערכות שלא הגבילה אותי במספר העמודים, ואפשרה לי את החופש להעמיק בסוגיות הקריטיות, כל זאת בתקופה שהשיקולים המסחריים גורמים להוצאות רבות להדפיס ספרים קצרים יחסית. שני ספרים קצרים מצוינים יצאו על דיין בשני עשורים האחרונים: האחד ב-2004 מאת מרטין ון קרפלד;⁵ השני ב-2014 מאת מרדכי בראון.⁶ סברתי כי הגיעה העת להקדיש לדמותו המרתקת של דיין מחקר רחב עמוק ועדכני. האם נכללו בספר כל הנושאים הרלוונטיים? לעניות דעתי הספר כולל את כל הנושאים המשמעותיים, החשובים, ובעיקר את האסטרטגיים – שהרי זהו הנושא שדרכו בחרתי לבחון את פועלו של דיין.

האם יש נושאים רבים שלא טופלו ונשארו בחוץ? בוודאי. חלקם אפילו חשובים למדי. אולם בנקודה מסוימת היה צורך "למתוח את הקו", אחרת היה הספר חוצה את 1,000 העמודים. כהן נותן שתי דוגמאות לנושאים רלוונטיים שלדעתו לא התייחסתי אליהם. הראשון הוא הטבעתה של אוניית הביון האמריקני "ליברטי" בידי חיל הים הישראלי במהלך מלחמת ששת הימים. בהחלט פרשה עגומה

⁴ Ibid

⁵ Martin van Creveld, *Moshe Dayan*, (London: Wiedenfeld & Nicolson 2004)

⁶ בר און, מ' (2014). משה דיין, קורות חייו 1915-1981. עם עובד

שצילה מרחף עד היום ביחסי שתי המדינות, והיותה כר נרחב לתיאוריות קונספירציה שונות. אולם לא מצאתי שום עדות שהפרשה השפיעה על מהלך המלחמה, שדיין היה מעורב בה באיזושהי צורה או שאפילו הפרשה השפיעה מהותית על היחסים האסטרטגיים בין המדינות. אם כך מדוע היה עליי להתייחס לפרשה?

הדוגמה השנייה היא סיפורו של מעוז המזח במלחמת יום הכיפורים, והפקודה שנתן דיין למפקד המוצב להחליט בעצמו על כניעה או המשך לחימה. אינני רוצה להגן על התערבותו זו של דיין, שכנראה עשה מה שעשה בשל חוסר הבנה או רגישות להשפעתם הקשה של דבריו על אנשי המוצב, ואולי כחלק מתפיסתו העמוקה שעל המפקד במקום להחליט את ההחלטות ולא אף אחד אחר במקומו. במקרה הזה לא היה נכון לו להגיד את מה שאמר, ואולי אף לא היה זה מוסרי, להטיל את עול ההחלטה על המפקד במקום. כבר כתבתי שלא כל מה שעשה דיין היה נכון או צודק, אולם האם התערבותו או מידת מעורבותו בחקירה המשפילה (גילוי נאות: אינני יודע) של השבויים עם חזרתם חשובה להבנת המהלכים העיקריים של המלחמה ולתקופה שלאחר המלחמה?

העלאת נושאים אלה מעלה בעיקר את התחושה שכהן מחפש נושאים, גם אם שוליים, כדי להאיר את דיין באור שלילי. כך הוא מגיע גם לנקודה הביקורתית האחרונה – "הבגידה" של דיין במפלגתו מפ"י ועריקתו לעבר ממשלת מנחם בגין. קצת קשה היום בעידן שבו פוליטיקאים עוזבים ומחליפים מפלגות כמו ממחטות להתייחס לטענה כזאת ברצינות. כהן בוחר להתעלם מהסברים שמציע הספר למהלך של דיין ומההקשר הכללי, ומטיח את אשמת הבגידה כביכול בדיין. חמור יותר, הוא בוחר להתעלם מתרומתו הקריטית של דיין להסכם השלום עם מצרים, ומהעובדה שעזב את הממשלה משנוכח שאי אפשר לקדם את תוכנית האוטונומיה הפלסטינית – מה שמזכה אותו לעניות דעתי מחשד לתשוקה בכל מחיר לכיסא ושררה, ומוכיח שהצטרפותו לממשלה נבעה מההזדמנות שזיהה לקדם את השלום עם מצרים. גם כאן, כמו במהלך כל הביקורת, כהן מתמקד בעניינים שוליים ומתעלם או מחמיץ את התמונה הגדולה. קצת מפתיע שהיה מעדיף שדיין ישאר חבר כנסת נאמן במפ"י מול הסיכון שהסכם השלום עם מצרים לא היה מושג, או לפחות מושג בקשיים הרבה יותר מרובים. זוהי טהרנות שמחמיצה לחלוטין את המטרה הגדולה והחשובה.

מטרת הספר הייתה לבחון ולשרטט דמות מורכבת רב־ממדית ובעלת חשיבה מקורית, שתרמה רבות לפרויקט המצליח שנקרא ישראל. הספר יצא בסמוך לסרט "גולדה", והדגים עד כמה השפעת הקולנוע גדולה מהשפעתו של כל ספר, ובכל זאת משמח לקבל מדי פעם משובים מקוראים שהספר סיפק להם זווית ראייה חדשה על דמותו של דיין ומהלך האירועים ההיסטוריים שהיה שותף להם. דיין לא היה הרבה דברים. לא היה תמיד איש רעים להתרועע, לא היה דוגמה ומופת כאיש משפחה, וכנושא תפקיד ציבורי לא הקפיד לשמור על טוהר המידות כאשר לקח לאוסף הפרטי שלו ממצאים ארכיאולוגיים מרשות המדינה. כפוליטיקאי הוא לא השכיל לעמוד בראש מפלגה גדולה או להקים כזו, ולא ניחן ברצון הפוליטי להגיע לתפקיד הבכיר ביותר של ראש ממשלה אלא הסתפק במס' שתיים. דבר אחד הוא היה באופן ודאי, ועל כך הוא עדיין זוכה להערצה בעולם – הוא היה אסטרטג מחונן.

על הכותבים

ד"ר אושרי ברגיל משמש כראש תחום מחקר טכנולוגיה ודיגיטל במכון המחקר הצבאי למדעי ההתנהגות. מחקריו עוסקים במפגש בין אנשים, טכנולוגיות וארגונים. הוא בוגר התוכנית לתואר שלישי בפסיכואנליזה, תרבות ופרשנות באוניברסיטת בראילן, וכן בוגר תוכנית הייעוץ והמחקר של המרכז למדיניות דיגיטלית ובינה מלאכותית (CAIDP). שימש כחוקר במכון המחקר של נאט"ו, שם הוביל פרויקט מחקר שעסק בהשפעת טכנולוגיות משבשות ומפציעות על הביטחון העולמי ועל מדינות וארגונים. חלק מממצאי הפרויקט מפורסמים במאמר זה.

דוא"ל: oshri.bar-gil@mail.huji.ac.il

.....

פרופ' איתן שמיר הוא חבר סגל במחלקה למדע המדינה באוניברסיטת בר אילן ועומד בראש התוכנית לתואר שני בלימודי ביטחון ואסטרטגיה. נוסף על כך פרופ' שמיר משמש כראש מרכז בגין סאדאת למחקרים אסטרטגים (בס"א). תחומי העניין שלו ומחקריו כוללים נושאים כגון: ביטחון לאומי, אסטרטגיה צבאית, פיקוד צבאי וחדשנות צבאית. פרופ' שמיר סיים את עבודת הדוקטור במחלקה ללימודי מלחמה באוניברסיטת קינג'ס קולג' שבלונדון. ספרו האחרון עם אדוארד לוטוואק על חדשנות צבאית בצה"ל יצא בהוצאת הרווארד ב-2023.

דוא"ל: eitanshamir10@gmail.com

.....

ד"ר אלה בן עטר, מרצה בכירה וראשת מסלול רדיו ופודקאסטים במכללה האקדמית ספיר. קצינת הסברה (מיל') בנפת נגב, פיקוד העורף. מחברת הספר **משדרים תחת אש: רדיו חינוכי במצבי חירום** (פרדס, 2019). פרסמה מאמרים רבים בעברית ובאנגלית בנושאי תקשורת, חוסן ומצבי חירום.

דוא"ל: benatarella@gmail.com

.....

ד"ר אפרת חזן בעלת B.A ו-M.A מאוניברסיטת בר אילן בתחומים מדעי החברה ומידענות ארגונית Ph.D בסוציולוגיה מאוניברסיטת אריאל שבשומרון. ד"ר חזן היא חוקרת בתחום צבא-

חברה-משפחה-דת, עיקר מחקרה עסק בנשים הנשואות לחיילים קרביים דתיים בשירות חובה. מזה 17 שנה היא משמשת בתפקידים שונים בתחום חינוך בלתי פורמלי ובניהול פרויקטים שונים בקהילה למגוון האוכלוסייה. כיום בזמן המלחמה היא משמשת כיו"ר מכלול אוכלוסייה ודוברות בצוות חירום יישובי (צח"י).

דוא"ל: efratelemh@gmail.com

.....

יורם פריד הוא היסטוריון שמחקריו מתמקדים בהיבטים שונים של יחסי צבא-חברה בישראל בשנות ה-50. בעל תואר ראשון מאוניברסיטת חיפה ותארים שני ושלישי מאוניברסיטת תל-אביב. פרסם שני ספרים בנושא: מהתיישבות ביטחון לביטחון היישובים והתכנון הצבאי הגיאוגרפי-פיסי של התעשייה האזרחית יחד עם גדעון ביגר.

דוא"ל: yoramfried1969@gmail.com

.....

ליאור יוחנני הוא סוציולוג פוליטי שעוסק בנושאים של ביטחון, אתניות, והגירה. במסגרת עבודת הדוקטורט שכתב באוניברסיטת רטגרס, חקר ליאור מדוע חיילים בודדים מתגייסים לצה"ל ומדוע המדינה מגייסת חיילים מחו"ל. ליאור פרסם שורה של מאמרים בכתבי עת בינלאומיים. כיום, ליאור הוא חוקר במרכז ויטרבי לחקר דעת קהל ומדיניות במכון הישראלי לדמוקרטיה ומלמד באוניברסיטת תל אביב קורס בנושא מלחמה וטרור בעידן הגלובלי.

דוא"ל: lioryohanani@gmail.com

.....

פרופ' סמדר בן אשר, פסיכולוגית חינוכית מומחית, ראשת תוכנית לייעוץ חינוכי במכללה האקדמית אחווה. חברת סגל במרכז מנדל למנהיגות בנגב. בין תפקידיה בעבר: פסיכולוגית מחוזית של משרד החינוך, מחוז דרום. מחברת הספרים: המוכר הזר - ייצוגים חברתיים בישראל (בן גוריון, 2007), פרשת הקישון - צלול ועכור (ספרית פועלים המאוחד ומכון מופ"ת, 2016), כוכב - נשים בדואיות פורצות דרך (מופ"ת, 2020) וכן מאמרים רבים בארץ ובעולם בנושא אובדן, אבל, שכול, קבוצות חברתיות מודרות וצדק חברתי.

דוא"ל: bsmadar@gmail.com

.....

סטיוארט כהן, פרופסור אמריטוס במחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר-אילן. תחומי התמחותו האקדמיים כוללים: היסטוריה דיפלומטית, תולדות יהדות בריטניה, המסורת המדינית היהודית ויחסי צבא-חברה.

דוא"ל: stuartcoh@gmail.com

.....

פרופסור אמריטוס (Ph.D) ענר פרמינגר, הוא יוצר תיאטרון וקולנוע עצמאי, מרצה וחוקר אקדמי. מפיק, תסריטאי ובמאי סרטים עלילתיים ותיעודיים, מאז 1986. זוכה פרס ליוצר ירושלמי, 2017, על תרומה לתעשיית הקולנוע ולחיי התרבות בעיר, מטעם המיזם לקולנוע ולטלוויזיה ירושלים; פסטיבל הקולנוע הבינלאומי ה-34, ירושלים; ואיגוד יוצרי הקולנוע והטלוויזיה בירושלים.

דוא"ל: anerp@zahav.net.il

.....